

VYDÁVATELSTVO
PREŠOVSKÉJ
UNIVERZITY

ANNALES HISTORICI PRESOVIENSIS

ANNALES HISTORICI PRESOVIENSES č. 2/2019, roč. 19

Inštitút histórie

Filozofická fakulta Prešovskej univerzity

Ul. 17. novembra 1

080 78 Prešov

ahp@unipo.sk

<http://www.unipo.sk/filozoficka-fakulta/veda/AHP>

Redakčný kruh:

Patrik Derfiňák (Prešov)
Lubica Harbuľová (Prešov)
Roman Holec (Bratislava)
Peter Kónya (Prešov)
Albert Kotowski (Bonn)
Eva Kowalská (Bratislava)
Rastislav Kožiak (Banská Bystrica)
Igor Lichtej (Užhorod)
Marie Marečková (Brno)
Slavomír Michálek (Bratislava)
Klára Papp (Debrecen)
László Pószán (Debrecen)
Karl W. Schwarz (Wien)
Waclaw Wierzbieniec (Rzeszów)

Redakčná rada:

Jozef Baďurík, Milan Belej, Miloslava Bodnárová, Miroslav Daniš, Patrik Derfiňák (predseda),
Marcela Domenová, Lubica Harbuľová, Martin Javor, Nadežda Jurčišinová, Peter Kónya,
Peter Šturák, Peter Švorc, Marián Vizdal

Redakcia:

Patrik Derfiňák, zodpovedný redaktor, Lucia Šteflová, Erik Ondria, Veronika Drábová

Za obsah príspevkov a jazykovú úpravu zodpovedajú jednotliví autori.

©Inštitút histórie, Filozofická fakulta Prešovskej univerzity v Prešove, 2019.

OBSAH

ŠTÚDIE	5
Peter Kónya: Spoločnosť dvoch užských mestečiek (Sobraniec a Veľkých Kapušian) v 18. storočí	7
Lucia Šteflová: Sociálno-demografická sonda do života jedného evanjelického cirkevného zboru v prvej polovici 19. storočia	27
Libuša Franková: Národné a občianske v živote kňaza, politika a kultúrneho dejateľa Jána Palárika (1850-1870). („Národ, vlasť a osвета“)	37
Ildikó Zsoldos: Schauplätze der Interessendurchsetzung von István Károlyi (1845-1907)	48
Pavel Hronček: Hnedouhoľná baňa Barbora vo Veľkom Krtíši	72
Patrik Derfiňák: K problematike obnovy hradných zrúcanín na Slovensku v 20. a 30. rokoch 20. storočia –Spišský hrad	93
Alena Tabaková: Demografický vývoj a spoločenské postavenie židovského obyvateľstva v židovských náboženských obciach na východnom Slovensku v prvej Československej republike	136
KRONIKA, RECENZIE, GLOSÝ	155

CONTENS

ARTICLES	5
<i>Peter Kónya:</i> The company of two towns in Ung county (Sobrance and Veľké Kapušany) in the 18th century.....	7
<i>Lucia Šteflová:</i> Socio-demographic analysis of the life of an evangelical church in the first half of the 19th century	27
<i>Libuša Franková:</i> National and civic in the life of priest, politician and cultural actor Ján Palárik (1850 - 1870). („Nation, Country and Enlightenment“).....	37
<i>Ildikó Zsoldos:</i> Areas of Activity of István Károlyi (1845-1907)	48
<i>Pavel Hronček:</i> The brown coal mine Barbora in Veľký Krtíš	72
<i>Patrik Derfiňák:</i> On the issue of the reconstruction of castle ruins in Slovakia in the 1920s and 1930s –Spišský Castle.....	93
<i>Alena Tabaková:</i> Demographic Development and Social Position of the Jewish Population in Jewish Religious Communities in Eastern Slovakia in the First Czechoslovak Republic.....	136
CHRONICLE, REVIEW, ANNOTATIONS	155

ŠTÚDIE
ARTICLES

SPOLOČNOSŤ DVOCH UŽSKÝCH MESTEČIEK (SOBRANIEC A VEĽKÝCH KAPUŠIAN) V 18. STOROČÍ¹

Peter KÓNYA

KÓNYA, Peter. The company of two towns in Ung county (Sobrance and Veľké Kapušany) in the 18th century. In *Annales historici Presovienses*. ISSN 1336-7528, 2019, vol. 19, no. 2, p. 7 – 26.

The subject of the paper is to compare development of two feudal towns in the western part of the Ung county – Sobrance and Veľké Kapušany during the 18th century. Although they were close to each other, there were several differences in their development. For example, the plague epidemic that caused almost complete depopulation of Sobrance in the first half of 18th century affected Veľké Kapušany only minimally, so the development of town from the previous period continued almost the same. In terms of ownership, Sobrance belonged to several owners, whilst Veľké Kapušany was a stable part of the Premonstratensian convent in Leles. Differences between towns were also in the composition of their population.

Key words: feudal town, Sobrance, Veľké Kapušany, society, subjects, nobility, tenants, priests.

Počas 18. storočia prekonalo celé Uhorsko obrovské zmeny. Krajina po zbavení sa osmanskej nadvlády a začlenení do habsburskej monarchie nebola síce zjednotená vo svojej pôvodnej podobe,² tieto udalosti však priniesli obrovské zmeny vo vlastníckych vzťahoch, hospodárskom vývine a rovnako i spoločenských pomeroch v kráľovstve. Ďalšími mimoriadne dôležitými faktormi, určujúcimi osudy Uhorska minimálne v prvej polovici storočia, bolo ukončenie posledného z radu protihabsburských povstaní a posledná veľká morová epidémia v jeho závere. Všetky zmeny v ekonomickom, spoločenskom, demografickom, konfesiónálnom a kultúrnom vývine krajiny výrazne ovplyvnili spoločnosť v okrajových oblastiach niekdajšieho Horného Uhorska, akou bola aj Užská stolica. Príspevok sa pokúša

¹ Príspevok je výsledkom riešenia projektu VEGA 1/0736/18: Premeny hospodárskeho, spoločenského, konfesiónálneho a kultúrneho vývinu zemepanských miest a mestečiek na území východného Slovenska v 17. – 18. storočí.

² Mimo Uhorského kráľovstva ostalo Sedmohradské kniežatstvo, Chorvátsko a Slavónsko, Vojenská hranica a po r. 1718 i Banát.

rekonštruovať vývin spoločenských pomerov v dvoch zemepanských mestečkách v západnej časti tejto stolice: Sobranciach a Veľkých Kapušanoch.³

Tak ako na väčšine územia Uhorska, aj v Uzskej stolici zúrila v závere povstania rozsiahla (a v našich krajoch posledná) morová epidémia. V Michalovciach vypukol mor v októbri 1709⁴ a zúrila ešte aj začiatkom mája nasledujúceho roku.⁵ Nie je možné zistiť, koľko obetí si epidémia v tejto oblasti vyžiadala, podľa niektorých správ mala však práve v južnom Zemplíne, a teda zrejme aj v prilahlých okresoch Uzskej stolice osobitne ťažké dôsledky. Ostatne na to nepriamo poukazuje aj ďalší prudký pokles počtu poddaných na začiatku druhého desaťročia 18. storočia. V posledných rokoch povstania sa na tomto území sústavne zdržiavali rôzne povstalecké jednotky. V dôsledku hlbokej krízy a rozvratu hospodárstva povstaleckej krajiny vojaci často násilím vymáhali od obyvateľov potraviny a drancovali nechránené obce. Počas jarných mrazov zamrzli všetky oziminy, ovocie, hrozno aj dobytok v maštaliach a obyvatelia tak mali nedostatok potravín pre vlastnú potrebu. Chaos v závere odboja spôsobil potom ďalšie spustošenie vyčerpaného a po morovej epidémii vyludneného vidieka.⁶

Podpísaním Satmárskeho mieru na jar 1711 skončilo povstanie Františka II. Rákócziho a uzavrela sa jedna významná epocha v dejinách celej krajiny. Táto epocha bola naplnená vnútornými politickými a konfesionálnymi zápasmi a po osem rokov trvajúcim poslednom protihabsburskom povstaní a morovej epidémii bolo celé Uhorsko v katastrofálnom stave. V krajine vrcholil hospodársky rozvrat, na mnohých miestach zúrila hlad a počet obyvateľov sotva dosahoval úroveň z konca stredoveku, teda z obdobia pred osmanskou okupáciou. Polia boli neobrábané, mnohé dediny, mestá i celé stolice vyludnené a spálené. Hlavným obsahom prvej polovice nového storočia sa tak musela stať obnova, znovuvybudovanie vojnou zničenej krajiny a nahradenie obrovských ľudských strát z uplynulého obdobia. Kým v centrálnych a južných oblastiach krajiny boli nahradené obrovské ľudské straty masívnou kolonizáciou, do severnejších stolíc prichádzali noví obyvatelia iba ojedinele a v Uzskej, Zemplínskej, Šarišskej či Spišskej stolici prebiehala iba vnútorná kolonizácia, ktorá sa prejavila v hlbšom prenikaní rusínskeho a slovenského obyvateľstva do mnohých južnejších obcí.

³ Na rozdiel od väčšiny niekdajšieho územia stolice, patriaceho v súčasnosti do Zakarpatskej oblasti Ukrajiny, tieto dve mestečka a ich bývalý okres sú súčasťou Slovenska.

⁴ *Székesi Gróf Bercsényi Miklós főhadvezér és fejedelmi helytartó levelei Rákóczi fejedelemhez 1704-1712. Ed. III.* K. Thaly (ed.). Budapest 1878, s. 442.

⁵ II. Rákóczi Ferencz leveleskönyvei, levéltárának egykorú lajstromaival. 1703-1712. III. Ed. Thaly, K. Budapest 1873, s. 421.

⁶ Szirmay András naplója, 72. In *Adalékok Zemplén vármegyé történetéhez VII.* B. Gy. Dongó. Sároaljaújhely 1902, s. 140.

V prvej polovici 18. storočia, po porážke posledného protihabsburského povstania nastali významné zmeny vo vlastníckych pomeroch v celej krajine. Predovšetkým viacerí bývalí prívrženci Rákócziho prišli konfiškáciami po Satmárskom mieri o obrovské majetky. Týkalo sa to nielen samotného vodcu povstania a jeho najbližších spolupracovníkov, ktorí odmietli prisahať vernosť panovníkovi a odišli do exilu, no takisto mnohých zemanov, najmä na území niekdajšieho kráľovského Uhorska.

Tieto zmeny zasiahli výraznejšie Sobrance patriace viacerým zemepánom a až od konca prvej polovice 18. storočia sa stali centrom jedného zo sztárayovských panstiev. Veľké Kapušany sa ešte na sklonku predchádzajúceho storočia dostali do vlastníctva premonštrátskeho konventu v neďalekom Lelesi, čo znemožnilo rozsiahlejšie vlastnícke zmeny.

Spomedzi zemepánov v Sobranciach sa konfiškácie týkali baróna Juraja Gombosa, ktorý bol na sklonku povstania majiteľom väčšej časti mestečka s mlynom, kaštieľom a majerom.⁷ Bol dôstojníkom kuruckej armády a po Satmárskom mieri ostal v emigrácii v Poľsku, kde bol ešte aj koncom 30. rokov.⁸ Jeho majetok preto skonfiškovala komora a občas ho celý, no najmä iba jeho časti dávala do zálohu rôznym osobám. Neskôr k nemu pripojila aj majetky generála baróna Imricha Gombosa, ktorý zrejme umrel bez potomkov, a tak sa aj tieto dostali do držby komory.

Najväčším zemepánom mestečka v prvej polovici storočia tak bola komora, teda štát. Okrem nej mali menšie majetkové podiely aj iní zemepáni. Väčšina z nich však vlastnila iba nehnuteľnosti alebo opustené usadlosti, a to kvôli drastickému úbytku obyvateľstva a takmer úplnému vyľudneniu mestečka na konci povstania Františka II. Rákócziho.

Z ďalších zemepánov v Sobranciach v prvej polovici storočia sú ešte doložení: Tomáš Orosz (1741),⁹ Mikuláš Fekete (1746),¹⁰ František Niczky (1751)¹¹ a ako vlastník či prenajímateľ kúrie baróna Gombosa Štefan Szűcs. Istý, aj keď v tom období nevelký podiel na vlastníctve obce mali aj Sztárayovci. V roku 1746 získal barón Imrich Sztáray kúriu (murovaný dom) patriacu kedysi barónovi Gombosovi a v r. 1771 zasa gróf Ján Filip Sztáray niekdajšiu gejőcziovskú kúriu (od Ladislava Pribéka).¹² V druhej polovici storočia sa Sztárayovci, menovite gróf Imrich Sztáray stal majiteľom celého panstva Sobrance s centrom v mestečku, ktoré získal od krá-

⁷ MNL OL Budapest, UC, E 156, 68/14: Súpis skonfiškovaných majetkov baróna Juraja Gombosa z r. 1738.

⁸ HECKENASZT, G. *Ki-ki csoda a Rákóczi szabadságharcban?* Budapest 2005. 510 s.

⁹ Štátny archív Zakarpatskej oblasti Ukrajiny Berehovo. F 4/2, 1862: Súpis šľachtických taxalistov sobraneckého obvodu z r. 1719.

¹⁰ ŠA Prešov, SM 3123, i. č. 202.

¹¹ ŠA Prešov, SM 5930, i. č. 423: Súpis majetkov Františka Niczkeho.

¹² ŠA Prešov, SM 4052, i. č. 226.

ľovskej komory ako konfiškát po barónovi Jurajovi Gombosovi. Neužíval ho však dlho, lebo už v r. 1772 dal celé panstvo do zálohu Baltazárovi Aiszdorfferovi a jeho manželke Anne Szirmayovej.¹³

Postupne s doosídľovaním mestečka a pribúdaním poddanského obyvateľstva sa zvyšoval aj počet zemepánov. V druhej polovici storočia sa ako vlastníci majetkových podielov v Sobranciach uvádzajú: Pribékovci (Petronella Pribéková), Szemereovci (Juraj Szemere), Kükemezeyovci (Štefan a Michal Kükemezey), Lonovicsovci (Baltazár Lonovics), Csuhovci (Štefan Csuha, Mária Csuháová, rod. Viczmándy), Feketeovci (Gabriel Fekete), Fejérváryovci (Johanna Fejérváry, rod. Berkelyi) a Hlatkyovci (Mária Hlatky, rod. Keszlerová).¹⁴

V čase vykonania urbárskeho súpisu v Sobranciach v roku 1774 malo mestečko sedem zemepánov, vlastníciach obývané poddanské usadlosti v jeho intraviláne. Boli nimi Baltazár Aiszdorffer, Samuel Borbély, vdova Adama Pribéka, Žigmund Fekete, Alexander Fekete, gróf Ján Sztáray, vdova Tomcsisová a Pavol Horváth. Ich majetkové súčasti neboli rovnako veľké. Baltazár Aiszdorffer vlastnil 4 sedliacke a 1 želiarsku usadlosť, Samuel Borbély mal 3 sedliacke a 1 želiarsku usadlosť a Adam Pribék 2 sedliacke usadlosti. Žigmund Fekete, Alexander Fekete, gróf Ján Sztáray, vdova Tomcsisová a Pavol Horváth vlastnili len po jednej sedliackej usadlosti v mestečku.¹⁵

Rozsiahle zmeny vlastníckych pomerov v celej krajine, ktoré nasledovali po Satmárskom mieri, Veľké Kapušany ako cirkevný majetok nezasiahli. Mestečko po takmer celé 18. storočie ostávalo majetkom leleského premonštrátskeho konventu. Potom ako bol v polovici 80. rokov Jozef II. kláštor premonštrátov v Lelesi zrušený, prešli jeho nehnuteľnosti do správy Náboženského fondu (Fundus Religionis).¹⁶ Fond bol jediným zemepánom Veľkých Kapušian po celý zvyšok storočia.¹⁷ Po porážke posledného protihabsburského povstania prevzal leleské panstvo do správy nový leleský prepošť Karol František Tahy, iba nedávno vymenovaný predstaveným rádu v moravských Loukách.¹⁸

V desaťročiach po Satmárskom mieri prežívali Sobrance najväčší úpadok v celej svojej histórii. Udalosti na prahu 18. storočia, najmä morová epidémia, presuny vojsk a ďalšie dôsledky posledného protihabsburského povstania, dovŕšili negatívny vývin mestečka z predchádzajúceho obdobia. Následkom týchto udalostí dras-

¹³ ŠA Prešov, SM 4747, i. č. 254: Zmluva grófa Jána Filipa Sztárayho o zálohovaní panstva Sobrance z r. 1799.

¹⁴ ŠA Prešov, SM 1002: Nedatovaný súpis šľachty.

¹⁵ MOL Budapest, HTT, 104: Urbár Sobraniec z r. 1774.

¹⁶ Náboženský fond vytvorila Mária Terézia z majetku zrušených cirkevných inštitúcií, najmä Spoločnosti Ježišovej, rozpustenej v r. 1773, a mal slúžiť predovšetkým na zabezpečenie duchovných.

¹⁷ Štátny archív Zakarpatskej oblasti Ukrajiny Berehovo, Fond 4, opis 6, 2400.

¹⁸ BOGOLY, J – OLÁH, T. *Otthonok. A Felső Bodrogköz képeskönyve*. Királyhelmece 2010, s. 37.

ticky poklesol počet obyvateľov tak, že bezprostredne po roku 1711 boli Sobrance takmer vyludnené. Tento jav nebol pritom ojedinelý. Dôsledky udalostí sprevádzajúce povstanie Františka II. Rákócziho zapríčinili hlboký úpadok väčšiny územia kráľovstva a najťažší dopad mali na severovýchodné stolice, kde najdlhšie trvali bojové operácie. Aj tu však najviac postihli práve južnejšie, nížinné oblasti, ako bol južný Zemplín či juhovýchod Užskej stolice.

Tieto skutočnosti odrážajú historické pramene iba veľmi torzovito a nepriamo ich zachytávajú prvé celokrajinské súpisy zdaňovaného obyvateľstva, uskutočnené bezprostredne po Satmárskom mieri, v rokoch 1715 a 1720. Prvý z nich, celokrajinský súpis z r. 1715, umožňuje rekonštrukciu demografických, ekonomických a spoločenských pomerov v mestečku už štyri roky po ukončení povstania Františka II. Rákócziho. Podľa jeho údajov existovali vtedy v Sobranciach iba dve poddanské domácnosti patriace sedliakom, z nich však iba jeden trvalo býval v mestečku a jeden pochádzal z inej obce. Týmto jediným poddanským obyvateľom Sobraniec bol Ján Gombošik. Celý chotár mestečka charakterizoval súpis ako spustošený, zanedbaný a aj keď mal bohaté a kvalitné polia a pasienky, bol takmer prázdny.¹⁹

Hlboký ekonomický a demografický úpadok Sobraniec neskončil ani v nasledujúcich rokoch. Stoličný súpis z roku 1718 uvádza v mestečku stále iba dve obývané sedliacke usadlosti, z toho jednu polovičnú a jednu štvrtinovú.²⁰ Pokračujúci negatívny vývin a ďalší prepad obyvateľstva dokumentuje hneď nasledujúci celokrajinský súpis obyvateľstva, uskutočnený v r. 1720. Ten už v mestečku nezaznamenal žiadne poddanské obyvateľstvo.²¹

Ani v nasledujúcom desaťročí nedošlo k doosídleniu mestečka novým obyvateľstvom a ešte Matej Bel vo svojich slávnych Notíciách z tridsiatych rokov 18. storočia ho charakterizoval ako rozpadávajúce sa a pustnúce, kde stálo „sotva niekoľko budov, okrem kúrií zemanov“.²² Z domácich zemanov bývajúcich v Sobranciach uvádza iba Feketeovcov. Možno sa tak domnievať, že ešte v tridsiatych rokoch ostávali Sobrance vyludnené a ich jediným obyvateľstvom bola zemianska rodina Feketeovcov so služobníctvom, príj. nájomca či iný užívateľ skonfiškovaného gombosovského kaštieľa a sztárayovského hostinca.²³

Okrem Belových Notícií dokladá katastrofálny stav Sobraniec, ktoré ani v druhej polovici tridsiatych rokov nemali poddanské obyvateľstvo, takisto prvý dochovaný stoličný dicálny (daňový) súpis z r. 1738. Mestečko v ňom totiž nie je

¹⁹ MOL Budapest, HTT 3121: Celokrajinský súpis z r. 1715.

²⁰ MOL Budapest, UC, E 156, 105/3: Dicálny súpis z r. 1718.

²¹ ACSÁDY, I. *Magyarország népessége a Pragmatica Sanctio korában. Magyar statisztikai közlemények XI.* Budapest 1880, s. 150.

²² BEL, M. *Zemplínska stolica. Užská stolica.* Bratislava 1999, s. 65.

²³ Bel, M. *Zemplínska stolica. Užská stolica,* s. 66.

vôbec uvedené, čo znamená, že nemalo žiadnych zdaňovaných obyvateľov.²⁴ Nezna-
mená to však, že v ňom nemohli žiť zemanovia so služobníctvom, v počte niekoľko
desiatok osôb.

Úpadok Sobraniec a drastický pokles počtu poddanského obyvateľstva je ne-
priamo doložený takisto v ďalších daňových písomnostiach. V rozpise porcií ur-
čených pre armádu pre obce Užskej stolice z r. 1719 nie je pre Sobrance uvedená
žiadna čiastka.²⁵ Napriek postupnému doosídleniu mestečka od konca tridsiatych
rokov ostávali ešte dlho jednou z najmenej osídlených lokalít v stolici. Ďalší súpis,
z r. 1745, zaznamenal v Sobranciach 160 dica (jednotka pre vyrátanie dane), čo bol
štvrtý najnižší počet v celom Sobraneckom obvode a približne desaťnásobne menej
ako v dedinách napr. Hunkovce či Koromľa.²⁶ V roku 1752 napočítali v mestečku 8
dica, čo bolo ďaleko menej než vo väčšine okolitých dedín.²⁷ Situácia sa výraznejšie
nezmenila ani v nasledujúcom desaťročí, a tak rovnako v šesťdesiatych rokoch výš-
ka sobraneckej dane ostávala na úrovni malých obcí, ako boli susedné Komárovce,
Nová Rybnica či zrejme rovnako upadajúca Tibava.²⁸

Je zaujímavé, že Sobrance, napriek prázdnomu chotáru a neobrábanej pôde, ne-
boli zrejme príťažlivé ani pre poddaných – utečencov z obcí Užskej a Zemplínskej
stolice. A to napriek tomu, že úteky poddaných boli vtedy bežným javom vo väč-
šine dedín v tejto oblasti. V súpise utečencov z r. 1757 je pri Sobranciach uvedené,
že boli iba miestom dočasného pobytu (zastávky) na ich ceste medzi Užhorodom
a Michalovcami.²⁹ Jedným z dôvodov mohla byť aj skutočnosť, že mestečko bolo
po skonfiškovaní majiteľovi väčšiny usadlostí barónovi Jurajovi Gombosovi stále
v držbe komory, a teda nemalo vlastníka, ktorý by mal záujem na jeho doosídlení
novým obyvateľstvom a mohol príp. usadiť prisťahovalcov (či utečencov) na opu-
stných sedliackych usadlostiach.

Doosídľovanie Sobraniec novým obyvateľstvom, sčasti rusínskym, pochádza-
júcim zo severnejších okresov Užskej a Zemplínskej stolice, začalo až na sklon-
ku tridsiatych rokov. Na skonfiškovanom majetku baróna Juraja Gombosa žilo r.
1738 šesť poddanských domácností. Všetky boli želiarske, jedna z nich hospodárila
na osminovej sedliackej usadlosti. Ďalšia patrila panskému remeselníkovi a jedna

²⁴ Štátny archív Zakarpatskej oblasti Ukrajiny Berehovo. F 4/3: Dicálny súpis Sobraneckého okresu
Užskej stolice r. 1738.

²⁵ Štátny archív Zakarpatskej oblasti Ukrajiny Berehovo. F 4/2, 1869: Súpis porcií pre obce Užskej
stolice z r. 1719.

²⁶ Štátny archív Zakarpatskej oblasti Ukrajiny Berehovo. F 4/3, 1414: Súpis z r. 1745.

²⁷ Štátny archív Zakarpatskej oblasti Ukrajiny Berehovo. F 4/3, 1942: Dicálny súpis obcí sobranecké-
ho obvodu z r. 1752.

²⁸ Štátny archív Zakarpatskej oblasti Ukrajiny Berehovo. F 4/4, 810: Daňový súpis z r. 1763.

²⁹ Štátny archív Zakarpatskej oblasti Ukrajiny Berehovo. F 4/4 200: Súpis utečencov z obcí Užskej
stolice z r. 1757.

Cigánovi. Všetci boli povinní manuálnymi prácami pre zemepána³⁰ (resp. nájomcu skonfiškovaného majetku).

Intenzívnejšie osídľovanie Sobraniec nastalo až v nasledujúcom období, v druhej polovici storočia. Súpis obyvateľov, vystavený v čase urbárskej regulácie, v r. 1774, zaznamenal v mestečku už 14 sedliackych a 2 želiarske poddanské usadlosti. Viac ako polovica z nich, 7 sedliackych a 2 želiarske domácnosti, patrili Valentínovi Eiszdorfferovi a Samuelovi Borbélyovi, ostatné vlastníkom menších majetkových podielov, prítomných v Sobranciach spravidla už v predchádzajúcom období (gróf Sztáray, Fekete).³¹ Dá sa teda predpokladať, že systematické doosídľovanie mestečka začalo po získaní gombosovských majetkov novými majiteľmi, Eiszdorfferovcami a Borbélyovcami. Podľa priezvisk poddaných obyvateľov zachytených v urbárskom súpise možno usudzovať, že mestečko bolo doosídlené zväčša slovenským, menej rusínskym obyvateľstvom zo severnejších okresov Užskej a susednej Zemplínskej stolice.

Morová epidémia v závere prvého desaťročia 18. storočia Veľké Kapušany zďaleka nepostihla tak silne ako nie tak vzdialené Sobrance, na čo poukazujú najmä údaje krajinského súpisu z r. 1715. V čase jeho vykonania žilo vo Veľkých Kapušanoch 39 poddanských domácností, klasifikovaných ako remeselnícke, sedliacke a želiarske. Z týchto 39 domácností sa šesťnásť zaoberalo aj poľnohospodárstvom, väčšinu obyvateľstva však tvorili remeselníci. Za remeselníkov označil súpis 28 obyvateľov, resp. hláv rodín v mestečku. Iba tri rodiny boli pritom klasifikované ako sedliacke a ďalších osem domácností ako tie, ktoré neužívali privilégiá trhu a mestečka. Vzhľadom na to, že neužívali žiadnu pôdu, patrili zrejme želiarom.³² Tento prekvapivo vysoký počet obývaných poddanských usadlostí a remeselníckych domácností poukazuje na nízku mieru spustošenia a vyludnenia mestečka v dôsledku povstania Františka II. Rákócziho a najmä morovej epidémie v porovnaní s okolitými okresmi Užskej a Zemplínskej stolice a mestečkami ako Michalovce či Sobrance.

Na rozdiel od ďalších mestečiek a obcí v severovýchodnom Uhorsku neuvádza daňový súpis z r. 1715 žiadne opustené usadlosti. Pokles obývaných poddanských usadlostí vo Veľkých Kapušanoch je však zrejmy aj z iných jeho údajov. Od roku 1682 došlo k zníženiu stavu obývaných poddanských usadlostí v mestečku z 85 na 3, čo bolo viac ako o polovicu. Vzhľadom na to, že v porovnaní zo súpisom z r. 1696 bol ich počet štyri roky po Satmárskom mieri o viac ako 20 % vyšší, to môže znamenať, že najväčší úpadok zaznamenalo mestečko na sklonku 17. storočia a udalosti posledného protihabsburského povstania ani morová epidémia ho neza-

³⁰ MNL OL Budapest, UC, E 156, 68/14: Súpis skonfiškovaných majetkov baróna Juraja Gombosa z r. 1738.

³¹ MNL OL Budapest, HTT, 104: Urbár Sobraniec z r. 1774.

³² MNL OL Budapest, Súpis r. 1715.

siahli tak citeľne ako v susedných obciach alebo okresoch. Vzhľadom na viac ako 50-percentný pokles obývaných usadlostí v priebehu troch desaťročí však možno predpokladať v mestečku aj niekoľko desiatok opustených usadlostí. Tie však neboli evidované ako opustené, ale prepošstvo ich začlenilo do svojho majerského hospodárstva.³³

Pomery v celej krajine, ako aj hospodárska situácia mestečka sa rýchlo stabilizovali, čo sa prejavilo v ďalšom raste počtu obývaných poddanských usadlostí. Nasledujúci, pomerne nepresný krajinský súpis, vykonaný v r. 1720, ich uvádza už 41.³⁴

Komorský súpis bývalého panstva Užhorod približne z toho istého obdobia, z roku 1719, evidoval vo Veľkých Kapušanoch už 48 obývaných poddanských usadlostí. Z nich 47 disponovalo štvrtinovou usadlosťou v intraviláne a jeden panský remeselník obýval hospodárske priestory panstva. Zo 48 hláv rodín v mestečku sa najväčšia časť, 32, zaoberala remeslom. Poľnohospodárstvu sa ako hlavnému alebo vedľajšiemu zamestnaniu venovalo 28 poddanských domácností. Medzi nimi bolo však 21 remeselníkov, čo znamená že v celom mestečku bolo v tom čase iba päť skutočných sedliackych usadlostí, keďže jedna usadlosť patrila reformovanému farárovi a ďalšia notárovi. Ďalších deväť domácností neužívalo žiadnu pôdu v chotári, ani sa nezaoberalo remeslom. To znamená, že patrili želiarom vykonávajúcim rôzne práce pre panské hospodárstvo či hospodárstva bohatších obyvateľov mestečka.³⁵ Tieto údaje dokumentujú nielen ďalší rast obyvateľstva mestečka, no rovnako i zmeny v hospodárskych pomeroch, najmä posilňovanie pozície remeselnej výroby v nich.

Nasledujúci, iba o dva roky mladší stoličný súpis, pochádzajúci z r. 1721, uvádzal už vo Veľkých Kapušanoch 65 poddanských domácností. Z nich 63 bývalo vo vlastnom dome s intravilánnym pozemkom a dve v areáli prepoštského hospodárstva, majera. Spomedzi všetkých poddanských domácností v mestečku sa až 50, t. j. viac ako 80 %, venovalo remeslám. Takmer rovnaký počet obyvateľov Veľkých Kapušian, 48, sa zaoberalo poľnohospodárstvom. Keďže však 42 týchto rodín živila zároveň aj remeselná výroba, tak skutočných sedliackych usadlostí bolo v mestečku opäť pomerne málo, a to iba šesť. Ďalších šesť domácností patrilo želiarom pracujúcim na prepoštskom hospodárstve. V objektoch panstva pritom bývali dve domácnosti, a to rodina panského provizora a zemepanského hrnčiara, uvádzaná už v predchádzajúcom súpise. Je zaujímavé, že poddanské usadlosti v intraviláne mestečka nedisponovali už rovnakou výmerou, ale 55 bolo označených za celé, se-

³³ MNL OL Budapest, Súpis r. 1715, Ung vármegye, Nagykapos.

³⁴ *Magyarország néessége a Pragmatica Sanctio korában*. I. Acsády (ed.). Budapest 1896, s. 150.

³⁵ MNL OL Budapest, UC 105/3.

dem za polovičné a jedna želiarska domácnosť bola bez vlastného domu. Medzi poddanskými usadlosťami bolo päť novovybudovaných a jedna vyhorená.³⁶

Situácia sa však zmenila už o tri roky, čo zachytil ďalší stoličný daňový súpis z roku 1724, ktorý zaznamenal vo Veľkých Kapušianoch už 67 poddanských usadlostí. Z nich remeslo poskytovalo obživu 47 a poľnohospodárstvo zamestnávalo celkovo 50 domácností. Je zaujímavé, že tento súpis rozlišoval medzi remeselnou výrobou ako hlavným a vedľajším zamestnaním, pričom pre 33 obyvateľov bolo remeslo dominantným a pre ďalších 14 doplnkovým spôsobom obživy. Jeden z remeselníkov, už viackrát uvádzaný hrnčiar, býval v objekte panstva a neužíval žiadnu urbársku pôdu. Spomedzi remeselníkov iba šiesti nemali v držbe žiadnu poľnohospodársku pôdu, pričom však len pre dvoch z nich predstavovalo remeslo hlavné zamestnanie. Väčšina remeselníkov, dominantne pôsobiacich v tomto odvetví, disponovala spravidla menšou výmerou poľnohospodárskej pôdy, ktorá bola pre nich len doplnkom obživy. Výlučne poľnohospodárstvom sa zaoberalo pritom deväť domácností, pričom však nedisponovali najväčšou výmerou pôdy. Zvyšných jedenásť usadlostí patrilo želiarom bez akejkoľvek pôdy aj remeselníckej dielne, zamestnaným akiste na prepoštskom panskom hospodárstve. Jeden z obyvateľov (hláv rodín) mestečka bol označený za novovybudovaného a jeden nezákonne ušiel do susednej stolice.³⁷

Úplne odlišné údaje však obsahuje nasledujúci dicálny súpis, vypracovaný v r. 1735. Podľa nich existovalo vtedy vo Veľkých Kapušianoch iba 45 obývaných poddanských usadlostí. Remeslu sa venovalo 23 domácností, čo znamenalo stále takmer 60 %. Poľnohospodárstvom sa zaoberalo 40 poddanských usadlostí v mestečku a iba päť domácností nemalo vlastné hospodárstvo. Z nich dve patrili remeselníkom a tri želiarom s vlastným domom, pracujúcim pre panstvo, resp. kláštor. Iba poľnohospodárstvo podľa súpisu živilo 19 poddanských rodín v mestečku. Z 23 remeselníkov pritom iba pre troch bolo remeslo vedľajším zamestnaním.³⁸

Údaje v tomto súpise uvádzajú podstatne nižší počet domácností v mestečku, než súpisy z predchádzajúceho desaťročia, a to až o viac ako tretinu. Na prvý pohľad by to mohlo poukazovať na hlboký ekonomický a spoločenský úpadok mestečka. Skôr je však možné, že tento pomerne veľký rozdiel bol v skutočnosti spôsobený odlišnými kritériami vyhotovenia obidvoch súpisov. Kým predchádzajúce súpisy zachytávali všetko obyvateľstvo, posledný bol vyhotovený výlučne pre potreby zdaňovania a evidoval iba poddaných žijúcich na tzv. urbárskej pôde s daňovou povinnosťou. Iste z neho vypadli všetci kusiálni želiari a panskí remeselníci bývajúci na zemepanskej pôde, ktorí pracovali pre potreby zemepána, v prípade

³⁶ Štátny archív Zakarpatskej oblasti Ukrajiny Berehovo, Fond 4, opis 3, 8.

³⁷ Štátny archív Zakarpatskej oblasti Ukrajiny Berehovo, Fond 4, opis 3, 170.

³⁸ Štátny archív Zakarpatskej oblasti Ukrajiny Berehovo, Fond 4, opis 3, 793.

Veľkých Kapušian pre premonštrátsky konvent v Lelesi. Dokumentuje to aj prudký nárast počtu sedliakov na úkor remeselníkov. Zrejme ich remeslo ako vedľajšie zamestnanie nevykazovalo parametre potrebné pre štátne úrady, aby ich zaradili do kategórie remeselníkov. S najväčšou pravdepodobnosťou tak v skutočnosti vo Veľkých Kapušianoch do polovice 30. rokov minimálne nepoklesol počet poddanských usadlostí.

Z uvedených údajov súpisov obyvateľstva Veľkých Kapušian z rokov 1715 – 1735 vyplýva niekoľko závažných skutočností o vývine mestečka v prvej polovici 18. storočia. V prvom rade poukazujú na to, že škody, ktoré utrpelo v dôsledku posledného protihabsburského povstania a najväčšej morovej epidémie, neboli až také zničujúce ako v ďalších užských a zemplínskych mestečkách či obciach. Ďalej tieto údaje jasne dokumentujú príchod nového obyvateľstva, zrejme už bezprostredne po Satmárskom mieri, ktorý pokračoval pravdepodobne počas celých 20. rokov. To bolo na rok alebo aj dlhší čas oslobodené od zdanenia a poddanských povinností.³⁹ Takisto je však možné, že nie všetko toto obyvateľstvo ostalo vo Veľkých Kapušianoch natrvalo, ale jeho časť po niekoľkých rokoch odišla do južnejších okresov susedných stolíc, kde sa mohli usadiť za podstatne výhodnejších podmienok. V každom prípade však pomerne veľká skupina týchto i starších obyvateľov mestečka neužívala urbársku pôdu, ale pracovala pre panské hospodárstvo leleského premonštrátskeho konventu, medzi nimi predovšetkým remeselníci. Ďalšou nesmierne významnou skutočnosťou hospodárskeho a spoločenského vývinu mestečka v prvej polovici storočia je dominantné postavenie remeselnej výroby.

Urbársky súpis mestečka z r. 1772 rovnako ako uvádzaný súpis z r. 1735 neznamenal všetko poddanské obyvateľstvo, iba to, ktoré užívalo tzv. urbársku pôdu. Takisto tento súpis zaznamenal v mestečku 45 poddanských usadlostí, resp. usadlostí užívajúcich urbársku pôdu. Z nich bolo 41 celých a štyri polovičné. Je zaujímavé, že väčšinu poddanských usadlostí tvorili tzv. slobodní poddaní, disponujúci osobnou slobodou a oslobodením od poddanských dávok, za ktoré boli povinní platiť tzv. árendu. Iba menšinu poddanského obyvateľstva tvorili tzv. „veční“ poddaní, v počte 12 usadlostí. Ďalších 22 poddanských sedliackych domácností patrilo práve spomínaným „oslobodeným“ poddaným. Rovnako zaujímavým je údaj o tretej skupine spísaného obyvateľstva, ktorým boli miestni zemanovia, užívajúci poddanskú urbársku pôdu. Všetci siedmi mali v držbe po jednej sedliackej usadlosti. Vo Veľkých Kapušianoch bolo v tom čase dvadsať opustených usadlostí, ktoré spolu s ich príslušenstvom za poplatok 45 zlatých užívali všetci obyvatelia mestečka.⁴⁰

³⁹ To mohol byť takisto jeden z dôvodov, pre ktorý sa časť obyvateľstva mestečka ocitla mimo štátnych dicálnych súpisov.

⁴⁰ MNL OL Budapest, C 59, 75.

Veľmi podobné údaje, iba s malými zmenami, obsahuje takisto nový urbársky súpis obce, vyhotovený po prerozdelení chotára a najmä poddanských povinností na základe urbáriálneho patentu z r. 1774. Podľa neho existovalo vo Veľkých Kapušianoch 48 poddanských usadlostí, pričom všetky boli klasifikované ako polovičné. Z nich sedemnášť patrilo tzv. večným poddaným, 24 oslobodeným poddaným a sedem zemanom s prenajatou poddanskou usadlosťou. Obidva urbárske súpisy analyzovali iba poľnohospodársku pôdu v chotári mestečka a domácnosti, ktoré na nej hospodárili. Neobsahovali údaje o remeselníkoch a nevšimli si obyvateľstvo pracujúce pre potreby zemepánov a žijúce na panskej pôde.

Už bezprostredne po vykonaní súpisu došlo však k ďalším zmenám. Zrejme po rozdelení opustených usadlostí alebo dovedty panstvom užívaných pozemkov pribudli v mestečku dve a pol sedliackej usadlosti, ktorú však užívalo 18 domácností. Z nich bolo štrnásť poddaných (z toho šesť sedliakov a osem želiarov) a štyria zemanovia, resp. iné osoby, ktoré si prenajímali urbársku pôdu. Spolu tak žilo v mestečku 66 poddanských domácností, ktorú spolu užívalo 26 sedliackych usadlostí.⁴¹

Posledné údaje o obyvateľstve mestečka a jeho aktivitách pred rokov 1780 poskytujúce dicálny súpis z toho roku, ktorý však zachytil iba poddanské zdaňované obyvateľstvo, bez zemanov na prenajatej urbárskej pôde a zrejme aj časti oslobodených poddaných. Mohli z neho vypadnúť aj viacerí remeselníci, ak nevlastnili pôdu v chotári. Podľa neho bolo v roku 1780 vo Veľkých Kapušianoch 39 sedliackych usadlostí, štyri domácnosti sedliackych bratov, dve sedliackych sestier a dve domácnosti želiarov.⁴²

V spoločenskej štruktúre mestečka Sobrance v 18. storočí dominovali poddaní. Výnimkou mohlo byť azda iba obdobie najväčšieho úpadku, keď poddaných v niektorých rokoch mohli početne prevyšovať zemanovia. Už koncom 30. rokov žilo však v Sobranciach šesť želiarskych poddanských domácností, čo bolo zrejme viac ako zemanov. Podľa urbárskeho súpisu z r. 1774 bolo v mestečku 16 poddanských usadlostí, z nich 14 sedliackych a 2 želiarske. Zo sedliakov nemal v držbe celú usadlosť ani jeden, prevládali polovičné usadlosti (8) nad štvrtinovými, trojštvrтинovými a sedemosminovými (po 2).⁴³

Všetci poddaní museli pre svojich zemepánov vykonávať vrchnostenské povinnosti. Tie sa okrem peňažných poplatkov (census) a naturálnych dávok skladali najmä z roboty, teda povinnej práce poddaného na panskom majeri či inej zempanskej pôde. Poddaní usadení na skonfiškovaných majetkoch baróna Gombosa

⁴¹ MNL OL Budapest, C 59, 75: Ung vármegye, Nagykapos.

⁴² Štátny archív Zakarpatskej oblasti Ukrajiny Berehovo, Fond 4, opis 5, 1505.

⁴³ MNL OL Budapest, HTT, 104: Urbár Sobraniec z r. 1774.

boli povinní pracovať na panskej pôde po tri dni v týždni, príp. každý druhý týždeň po celý týždeň s vlastným záprahom alebo každý druhý deň pešo.⁴⁴

Zjednotenie poddanských povinností v celej krajine bolo jedným z hlavných cieľov urbárskej regulácie Márie Terézie. Podľa tereziánskeho urbáru bol každý sedliak s celou usadlosťou povinný pracovať pre zemepána jeden deň v týždni (teda 52 dní v roku) od východu do západu slnka s dvoma kusmi vlastného dobytka a povozom, počas orby so štyrmi kusmi dobytka, vlastným pluhom a bránami. Sedliak bez náležitého počtu dobytka musel pracovať dva dni v týždni. V prípade potreby mali so štvorzáprahom pracovať dvaja sedliaci, pričom robota sa započítala obom. Namiesto práce so záprahom si mohol každý poddaný odpracovať dva dni roboty na pansom pešo (ručnej práce). V čase sezónnych prác na majeri alebo v panských vinohradoch mal zemepán právo vyžadovať od poddaných dvojnásobný objem roboty, ktorá im mala byť neskôr odpočítaná z robotnej povinnosti. Povinnosti v urbári boli stanovené pre držiteľov celých sedliackych usadlostí, v prípade užívania polovičnej, štvrtinovej a inej zlomkovej usadlosti mala byť táto robota proporcionálne prepočítavaná.⁴⁵

Želiari pracovali na veľkostatku bez záprahu celkovo 18 dní v roku, podželiari (v tom čase v obci neboli) 12 dní. Želiari s domom a celým majetkom s menšou výmerou ako 1/8 sedliackeho gruntu v intraviláne boli povinní iba odovzdávať deviatok. Popri robote na pansom majetku boli poddaní povinní odovzdávať zemepánom takisto naturálne dávky a peňažné poplatky. Všetci sedliaci bez rozdielu výmery usadlosti a rovnako aj želiari platili zemepánovi 1 zlatý ročne, polovicu na deň sv. Juraja a polovicu na sv. Michala. Sedliaci užívajúci 2 alebo 3 intravilánne usadlosti, ale mali 1 dom, platili za každú usadlosť, keď ich majetok v intraviláne predstavoval rozlohu viacerých usadlostí, mali stále platiť iba 1 zlatý. Z titulu naturálnych dávok odovzdávali všetci sedliaci s celou usadlosťou panstvu ročne po 6 kusov priadze, 2 kurčatá, 2 kapúny, 12 vajec, 1 pintu rozpusteného masla a 1 siahu dreva na kúrenie. Pre jednu priemernú polovičnú usadlosť v Sobranciach to predstavovalo ročne 3 kusy priadze, 1 kurča, 1 kapúna, 6 vajec, pol pinty masla a pol siahy dreva. Objem naturálnych dávok bol takisto závislý od výmery užívanej sedliackej usadlosti. Z celého mestečka od r. 1774 zemepáni spolu dostávali 46 a 1/2 kusov priadze, 15 a 1/2 kurčiat, 15 a 1/2 kapúnov, 93 vajec a 7 a 3/4 siah dreva na kúrenie. Každých 30 celých usadlostí malo odovzdávať ročne jedno teľa alebo 1 zlatý a 30 grajciarov. Pri svadbe zemepána alebo zemepánky boli povinní poskytnúť potraviny na svadobnú hostinu všetci sedliaci. Deviatok (pôvodne tzv. deviate časť úrody, ktorú poskytoval poddaný zemepánovi) vyberala vrchnosť v lane a konope.⁴⁶

⁴⁴ MNL OL Budapest, UC, E 156, 68/14: Súpis skonfiškovaných majetkov baróna Juraja Gombosa z r. 1738.

⁴⁵ MNL OL Budapest, HTT, 104: Urbár Sobraniec z r. 1774.

⁴⁶ MNL OL Budapest, HTT, 104: Urbár Sobraniec z r. 1774.

Podľa urbára mali poddaní právo sťažovať sa na nepravosti zo strany svojich zemepánov Užskej stolici. Ak by stoličné úrady boli zistili oprávnenosť takýchto sťažností, mali panstvo potrestať.⁴⁷

Okrem svojich zemepánov si poddaní museli plniť aj ďalšie povinnosti, a to voči štátu. Jednou z povinností vidieckeho obyvateľstva voči štátu ešte aj začiatkom 18. storočia stále ostávalo poskytovanie stravy, krmiva, služieb či iných náležitostí armáde, zdržiavajúcej sa na území stolice. Vzhľadom na vyludnenie mestečka sa však tieto povinnosti Sobraniec dotkli iba vo veľmi malej miere. Ešte v roku 1714 museli obyvatelia mestečka spolu s poddanými z Komároviec poskytnúť vojsku zaopatrenie pre jedného jazdca vo výške jednej ústnej a jednej konskej porcie.⁴⁸ O tri roky neskôr, v r. 1717, sa už Sobrance v súpise dávok pre armádu z obcí sobraneckého obvodu nespomínajú. Budovanie stálej armády s vlastným zásobovaním viedlo k zániku porciového systému a povinnosti poddaných voči štátu sa v priebehu 18. storočia obmedzovali na odvádzanie daní. Základom pre zdaňovanie bola tzv. dica, na základe ktorej sa vypočítavala výška dane. V dicálnom súpise z r. 1752 bolo pre Sobrance stanovených 8 dica, čo bolo podstatne menej ako v okolitých obciach. S postupným doosídľovaním mestečka rástla aj jeho daňová povinnosť. Ďalší daňový súpis, z r. 1772, udáva už pre Sobrance 14 a 7/8 dicy a daň v celkovej výške 56 zlatých a 1 a 6/8 grajciarov. Z toho 31 zlatých 44 grajciarov predstavovala vojnová a 24 zlatých 17 a 6/8 grajciarov domáca daň.⁴⁹

Ďalšou, v prvých desaťročiach storočia zrejme dokonca najpočetnejšou skupinou obyvateľstva Sobraniec bola šľachta. V prvej polovici 18. storočia žili v mestečku zemianske rodiny Feketeovcov, Pribékovcov a Oroszovcov, obývajúce Sobrance už v predchádzajúcom období. Okrem nich aspoň dočasne obývali kúriu baróna Gombosa nájomcovia takisto šľachtického pôvodu. Jedným z nich bol kožušník Štefan Szűcs, bývajúc v r. 1719 v barónovej kúrii. V tom istom roku je v súpise zdaňovaných zemanov (okrem dvoch mlynárov) uvedený aj Tomáš Orosz.⁵⁰ Nemožno vylúčiť, že v mestečku žili aj ďalšie, nemajetné zemianske rodiny.

V druhej polovici storočia, po doosídlení a vlastníckych zmenách v mestečku stúpil aj počet šľachtického obyvateľstva. Najvýznamnejším zo šľachtických vlastníkov (a zrejme aj obyvateľov) v Sobranciach sa stal gróf Ján Filip Sztáray, ktorý získal kúriu baróna Gombosa spolu s majerom a hospodárskymi objektmi. Ma-

⁴⁷ MNL OL Budapest, HTT, 104: Urbár Sobraniec z r. 1774.

⁴⁸ Štátny archív Zakarpatskej oblasti Ukrajiny Berehovo. F 4/2, 1637: Súpis porcií pre vojsko v Užskej stolici z r. 1714.

⁴⁹ Štátny archív Zakarpatskej oblasti Ukrajiny Berehovo. F 4/5, 594: Daňový súpis Užskej stolice z r. 1774.

⁵⁰ Štátny archív Zakarpatskej oblasti Ukrajiny Berehovo. F 4/4, 1372: Súpis nešľachtických nájomcov z r. 1767.

jiteľom ďalšej kúrie bol Tomáš Csuha (v r. 1773).⁵¹ Zo starších zemianskych rodín naďalej bývali v mestečku Feketeovci a Pribékovci. V nedatovanom šľachtickom súpise z poslednej tretiny storočia sú uvedení piati zemanía, pravdepodobne bývajúci v mestečku: Peter Fekete, Štefan Fekete, Mikuláš Fekete, Ján Bossányi a Andrej Kükemezey.⁵²

Viaceré šľachtické rodiny mali v mestečku svoje sídla – kúrie. Najväčšou z nich bola v prvej polovici storočia kúria baróna Gombosa, postavená kedysi Nagymihályiovcami. Bola to prízemná priestranná budova, postavená z kameňa so šindľovou strechou. Pozostávala z dvoch veľkých miestností s bočnými izbami a priestorov pre uskladnenie zásob. Jedna časť slúžila ako barónova rezidencia a druhá, aj s kuchyňou, na obytné účely jeho rodiny.⁵³

Túto kúriu, užívanú spočiatku kožušníkom bývajúcim v areáli gombosovského majetku, získal v r. 1746, vtedy už v dezolátnom stave, barón Imrich Sztáray.⁵⁴ V roku 1771 získal gróf Ján Filip Sztáray ďalšiu, zrejme menšiu kúriu, ktorú kedysi (v r. 1691) kúpil za 1 000 zlatých Žigmund Orosz od Ladislava Gejóczyho.⁵⁵ Zrejme jedna z týchto už sztárayovských kúrií medzitým zanikla alebo bola odpredaná inému majiteľovi, keďže medzi majetkami grófa Jána Filipa Sztárayho je v r. 1772 uvedený už len jeden kaštieľ, s obytnými miestnosťami, pecami, pivnicami, domom provizora a rôznymi hospodárskymi budovami, v dezolátnom stave, ohodnotený na veľmi nízku sumu 200 zlatých.⁵⁶

Majiteľom ďalšej kúrie bol (v r. 1773) Tomáš Csuha. Patrili k nej tri stajne a ovocná záhrada. V jej susedstve stála ešte jedna kúria, užívaná Jurajom Feketem.⁵⁷ Najskôr išlo o starú feketeovskú kúriu, spomínanú už v predchádzajúcom období.

Ďalšou spoločenskou vrstvou, ktorá sa formovala práve v druhej polovici 18. storočia z rôznych skupín obyvateľstva, boli nájomcovia. Mohli byť rovnako šľachtického, meštianskeho, ako aj poddanského pôvodu. Ich spoločnou charakteristikou bolo užívanie panských regálov, teda hospodárskych objektov patriacich zemepánom, ako boli krčmy, hostince, pálenice, pivovary, mlyny, valchy, pily, či dokonca majere. Za ich využívanie odvádzali zemepánom, majiteľom týchto objektov, dohodnutú sumu nájmu, tzv. árendu. Na rozdiel od šľachty vlastniacej tzv. šľachtický statok, platili daň v závislosti od výšky nájmu. Mnohí z nich boli nemažetní zemanía, avšak ku koncu storočia stále väčšiu časť z nich tvorili židia. Dobové

⁵¹ ŠA Prešov, SM 4096, i. č. 228: Súpis majetkov Tomáša Csuha z r. 1773.

⁵² ŠA Prešov, SM 1002: Nedatovaný súpis šľachty.

⁵³ MNL OL Budapest, UC, E 156, 68/14.

⁵⁴ ŠA Prešov, SM, 3123, i. č. 202.

⁵⁵ ŠA Prešov, SM, 4052, i. č. 226.

⁵⁶ ŠA Prešov, SM 6107, i. č. 444: Súpis majetkov grófa Jána Filipa Sztáraya z r. 1772.

⁵⁷ ŠA Prešov, SM 4096, i. č. 228.

písomnosti ich neevidovali jednotne, ale najčastejšie ako taxalistov, čiže zdaňovaných zemanov, šľachtických, resp. nešľachtických nájomcov a dokonca aj podželiarov (najmä židovských nájomcov). Napriek ich nejasnému spoločenskému postaveniu k nim neraz patrili najbohatší ľudia na dedine, majetkom vysoko prevyšujúci chudobnejších zemanov.

V Sobranciach žila v druhej polovici 18. storočia početná skupina týchto nájomcov. Okrem mlynárov k nim patrili aj spomínaní remeselníci, ktorí zrejme užívali zemepanské budovy a dielne. Výška árendy a majetkové pomery nájomcov boli rôzne. Najvýznamnejší boli mlynári, platiaci aj najvyššiu sumu dane. Najbohatším z nich bol pravdepodobne szirmayovský, neskôr aiszdorfferovský mlynár, ktorý platil daň vo výške 11 zlatých 15 denárov. Zamestnával 3 sluhov, mal 2 kone a štyri svine. Podobnú daň odvádzal aj sztárayovský mlynár, mal však iba 1 paholka a 4 svine, podobne ako pribekovský mlynár, platiaci však menej ako polovicu dane predchádzajúcich dvoch.⁵⁸ Ďalšími nájomcami v mestečku boli krčmári. Títo boli v Sobranciach v tomto období minimálne traja: krčmár Samuela Borbély, Antona Csuha a, samozrejme, grófa Jána Filipa Sztáraya (v starom aj novom hostinci). Nájomcami krčiem boli, na rozdiel od mlynárov, spravidla už židia. Poukazuje na to aj výška dane, ktorú odvádzali štátu. Štyria sobraneckí židovskí árendátori platili daň v sume 4, 5 a 6 zlatých (borbélyovský nežidovský krčmár odvádzal daň 7 zlatých 30 grajciarov). Ostatní árendátori, spravidla remeselníci, platili štátu daň od 3 do 7 zlatých ročne.⁵⁹

V spoločenských pomeroch či spoločenskej štruktúre Veľkých Kapušian počas 18. storočia dominovali rôzne kategórie poddanského obyvateľstva. Okrem nich žilo v mestečku takisto šľachtické a duchovné (kňazské) obyvateľstvo.

Najväčšou časťou obyvateľstva Veľkých Kapušian, minimálne v prvej polovici storočia, boli tzv. mešťania zemepanského mestečka. Od skutočného meštianskeho stavu sa odlišovali tým, že neboli úplne osobne slobodní na krajinskej úrovni a nedisponovali politickými právami. Ich spoločenské postavenie, hospodárske privilégiá, samospráva a autonómia úplne záviseli od privilégií udelených ich zemepánmi. Pritom naďalej ostávali poddanými svojich zemepánov, aj keď s mnohými slobodami a úľavami.

Už v súpise z roku 1715 tvorili takéto „meštianske“ domácnosti väčšinu obyvateľstva mestečka. Z 39 poddanských domácností sa 28 zaoberalo remeslom, resp. remeselnou výrobou aj poľnohospodárstvom a iba tri rodiny boli klasifikované ako sedliacke, ďalších osem domácností potom ako neužívajúcich výsady mestečka

⁵⁸ Štátny archív Zakarpatskej oblasti Ukrajiny Berehovo. F 4/4, 1835: Súpis nešľachtických taxalistov z r. 1770.

⁵⁹ Štátny archív Zakarpatskej oblasti Ukrajiny Berehovo. F 4/4, 1372: Súpis nešľachtických nájomcov z r. 1767.

a takisto žiadnu pôdu v chotári. Mešťania zemepanského mestečka tak tvorili asi 70 % obyvateľov Veľkých Kapušian.⁶⁰

V roku 1719 bolo vo Veľkých Kapušanoch 48 obývaných poddanských usadlostí. Z týchto 48 hláv rodín sa najväčšia časť, až 32, zaoberalo remeslom, resp. remeslom aj poľnohospodárstvom. Skutočných poddanských sedliackych usadlostí bolo v mestečku iba päť a jedna usadlosť patrila reformovanému farárovi a ďalšia notárovi.⁶¹

Podľa ďalšieho daňového súpisu, z r. 1721, bolo v mestečku prítomných 65 poddanských domácností. Spomedzi nich sa až 50, t. j. viac ako 80 %, venovalo remeslám, pričom veľká väčšina z nich disponovala aj pôdou v chotári. Skutočných sedliackych usadlostí v mestečku bolo však stále pomerne málo, a to iba šesť. Ďalších šesť domácností patrilo želiarom, pracujúcim na prepoštskom hospodárstve.⁶²

O ďalšie tri roky, v roku 1724, bolo vo Veľkých Kapušanoch evidovaných už 67 poddanských usadlostí, z ktorých 47 sa venovalo remeslu, resp. remeslu a poľnohospodárstvu. Pritom pre 33 obyvateľov bolo remeslo dominantným a pre ďalších 14 domácností doplnkovým spôsobom obživy. Výlučne poľnohospodárstvom sa zaoberalo iba deväť domácností a zvyšných jedenásť usadlostí patrilo želiarom bez akejkoľvek pôdy aj remeselníckej dielne, zamestnaných akiste na prepoštskom panskom hospodárstve.⁶³

Ďalšie údaje, ktoré poskytujú informácie o tzv. mešťanoch zemepanského mestečka, pochádzajú z písomností urbárskej regulácie Márie Terézie zo 70. rokov. Podľa urbárskeho súpisu z r. 1772 patrili daňou povinní obyvatelia mestečka k trom kategóriám: tzv. večným poddaným, oslobodeným poddaným a zemanom užívajúcim poddanské usadlosti. Z nich boli s „mešťanmi“ stotožnitelní oslobodení poddaní. Patrili k nim zrejme remeselníci, ktorí si veľkú časť svojich poddanských povinností vyrovnávali platením tzv. árendy.

Títo zo 45 domácností vo Veľkých Kapušanoch predstavovali 22, popri siedmich domácnostiach zemanov a šestnástich domácnostiach „večných“ poddaných.⁶⁴ Tvorili tak asi polovicu všetkých obyvateľov, na rozdiel od ostatných poddaných, nepredstavujúcich ani 30 % obyvateľstva mestečka. S výnimkou dvoch „večných“ poddaných a dvoch slobodných poddaných, ktorí disponovali polovičnou usadlosťou, mali všetci v držbe celú sedliacku usadlosť. Podľa nového tereziánskeho urbára z r. 1773 patrilo 21 zo 48 domácností v mestečku slobodným poddaným, ďalších sedemnášť tzv. „večným“ poddaným a sedem domácností bolo zemianskych. Váč-

⁶⁰ MNL OL Budapest, C 59, 75: Ung vármegye, Nagykapos.

⁶¹ MNL OL Budapest, UC 105/3.

⁶² Štátny archív Zakarpatskej oblasti Ukrajiny Berehovo, Fond 4, opis 3, 170.

⁶³ Štátny archív Zakarpatskej oblasti Ukrajiny Berehovo, Fond 4, opis 3, 170.

⁶⁴ MNL OL Budapest, UC 105/3.

šinu usadlostí, ktoré vlastnili či užívali, tvorili však už polovičné usadlosti. Iba traja „veční“ a traja slobodní poddaní mali v držbe celú sedliacku usadlosť.⁶⁵

V druhej polovici storočia pokračovala diferenciacia poddanského obyvateľstva, čo dokumentujú údaje súpisu z roku 1780. Tie vo Veľkých Kapušianoch evidovali popri 39 domácnostiach sedliakov, štyroch sedliackych synoch a dvoch sedliackych dcérach aj dve domácnosti želiarov a dvoch sluhov (paholkov).⁶⁶

Základnou povinnosťou poddaných bolo plnenie poddanských povinností. Informácie o ich rozsahu a veľkosti obsahuje už spomínaný urbársky súpis i odpovede na deväť otázok. V druhej polovici 18. storočia platili oslobodení poddaní (mešťania) vo Veľkých Kapušianoch tzv. árendu v sume osem zlatých a ďalej boli povinní v lete odpracovať dvanásť dní pešo (bez vlastného záprahu) na panskom hospodárstve.⁶⁷ Je zaujímavé, že takisto „veční poddaní“, sedliaci, platili zemepánom po osem zlatých árendy, príp. zaplatili túto čiastku dve domácnosti. Zároveň však museli odpracovať na panskom hospodárstve 10 alebo 20 dní bez záprahu.⁶⁸ Okrem platenia árendy a zníženej robotnej povinnosti boli obyvatelia mestečka povinní odovzdávať naturálne dávky panstvu. Oslobodení poddaní či mešťania spolu so zemanmi užívajúcimi urbársku pôdu odovzdávali desiatok z obilia: pšenice, raže, jačmeňa a ovsu. Za svine, ak ich mali viac ako dvadsať, odvádzali panstvu ročne jednu, ak vlastnili desať a menej prasiat, platili za nich zemepánovi tri grajciare.⁶⁹ Tzv. veční poddaní neodvádzali žiaden deviatok, zo sviň však každú deviatu. Ďalej museli od každej celej usadlosti odovzdať jedno veľkonočné jahňa.⁷⁰

Nové zjednotené povinnosti, čiastočne prísnejšie, predpísal obyvateľom mestečka nový tereziánsky urbár. Podľa neho boli povinní všetci držiteľia celej sedliackej usadlosti ročne odpracovať na panskom hospodárstve 52 dní pešo alebo 104 dní so záprahom, ďalej zaplatiť tzv. cenzus vo výške jedného zlatého, sedliaci s celou usadlosťou odovzdávali po celej a s polovičnou usadlosťou po polovici siahly dreva na kúrenie, ďalej šesť, resp. tri kusy priadze, jednu alebo pol pinty masla, dvoch, resp. jedného kapúna, rovnako dve alebo jedno kurča a dvanásť či šesť vajec. Na sedliakov s polovičnou usadlosťou sa vzťahovala polovica týchto povinností.⁷¹

Poddanské povinnosti predstavovali značnú záťaž pre sedliakov najmä v rokoch neúrody, živelných pohrôm či za iných nepriaznivých vonkajších okolností. Vzhľadom na to, že poddanské obyvateľstvo muselo prednostne zaplatiť štátne dane, bolo

⁶⁵ MNL OL Budapest, C 59, 75: Ung vármegye, Nagykapos.

⁶⁶ Štátny archív Zakarpatskej oblasti Ukrajiny Berehovo, Fond 4, opis 5, 1505.

⁶⁷ MNL OL Budapest, C 59, 75: Ung vármegye, Nagykapos.

⁶⁸ MNL OL Budapest, C 59, 75: Ung vármegye, Nagykapos.

⁶⁹ MNL OL Budapest, C 59, 75: Ung vármegye, Nagykapos.

⁷⁰ MNL OL Budapest, C 59, 75: Ung vármegye, Nagykapos.

⁷¹ MNL OL Budapest, C 59, 75: Ung vármegye, Nagykapos.

v takýchto prípadoch vystavené mimoriadne silnému tlaku zemepánov na splnenie jeho povinností. Riešením takejto situácie boli pre mnohých poddaných, najmä v prvej polovici storočia, úteky. Predovšetkým prvé desaťročia po Satmárskom mieri poskytovali poddaným mimoriadne dobré podmienky pre opustenie ich zemepánov. Už v susedných stoliciach, ako boli Zemplínska, Sabolčská a Satmárska, čakali na poddaných obrovské vyludnené oblasti s úrodnou pôdou a výhodnými podmienkami pre usadenie sa. Preto práve južnejšie stolice boli častým cieľom poddaných utekajúcich pred neúmernou záťažou či jednoducho hľadajúcich lepšie životné podmienky. Na ich miesto potom často prišli sedliaci zo severných okresov Užskej a Zemplínskej stolice. Stoličná vrchnosť takýchto utečencov evidovala a aj keď sa zemepáni snažili o ich vrátenie, spravidla už ostali vo svojich nových domovoch. Bolo to aj záujmom štátu, usilujúceho sa o rýchle osídlenie vyludnených oblastí.

Takisto Veľké Kapušany opustili v priebehu prvej tretiny storočia viaceré sedliacke rodiny. Keďže však počet obyvateľov permanentne stúpал, je zrejmé, že ich opustené usadlosti boli veľmi rýchlo osídlené prisťahovalcami, ktorí boli ostatne často uvádzaní v súpisoch (ako novovybudovaní). Stoličný súpis utečencov z roku 1723 evidoval deväť zbehnutých sedliakov z Veľkých Kapušian.⁷²

Ďalšie obyvateľstvo Veľkých Kapušian predstavovali počas celého 18. storočia viaceré šľachtické, resp. zemianske rodiny. Zemanovia sa líšili od poddaných predovšetkým osobnou slobodou, nezdaniteľnosťou zemianskeho statku, vojenskou povinnosťou a možnosťou uplatnenia politických práv na úrovni stolice a krajinárskeho snemu. V prípade ak zeman hospodáril na sedliackej usadlosti (ako to bolo aj vo Veľkých Kapušianoch), odvádzal z nej daň aj poddanské povinnosti. V polovici storočia žili v mestečku takéto zemianske rodiny Katona, Kiss, Fekete, Kovács či Gyöngyössi, príslušníci ktorých preukázali svoju príslušnosť k šľachte v r. 1755.⁷³ O desať rokov neskôr, v r. 1765, svoje šľachtictvo dostatočne nedokázali preukázať Martin Egry, Peter Katona, Juraj Árvay, Juraj Bosnyák, Ladislav Gyöngyösi a Štefan Elek.⁷⁴

Väčšina kapušianskych zemanov v tomto období nevlastnila šľachtický statok s poddanskými usadlosťami, ale buď hospodárila na prenajatých opustených sedliackych usadlostiach, alebo užívala rovnako prenajaté panské hospodárske objekty (krčmy, pálenie a i.). Súpis nájomcov z r. 1757 evidoval vo Veľkých Kapušianoch dvoch šľachtických nájomcov: Štefana Eleka a Petra Katonu.⁷⁵ V roku 1764 sa ako árendátori živili v mestečku traja zemanovia, a to Ján Egri, Štefan Elek a Pavol Lász-

⁷² Štátny archív Zakarpatskej oblasti Ukrajiny Berehovo, Fond 4, opis 3, 155.

⁷³ MNL OL Budapest, N/69/1755, Ung megyei nemesek összeírása 1755

⁷⁴ Štátny archív Zakarpatskej oblasti Ukrajiny Berehovo, Fond 4, opis 4, 1083.

⁷⁵ Štátny archív Zakarpatskej oblasti Ukrajiny Berehovo, Fond 4, opis 4, 227.

ló.⁷⁶ O necelé desaťročie neskôr, v r. 1772, boli už registrovaní štyria zemianski nájomcovia v mestečku: Štefan Elek, Pavol László, Peter Katona a František Nemes.⁷⁷ Tereziánsky urbársky súpis zaznamenal v tom istom roku vo Veľkých Kapušianoch siedmich zemanov s prenajatou sedliackou usadlosťou. Boli nimi Štefan Elek, Pavol László, Peter Katona, František Nemes, Jozef Katona, Pavol Egri a Samuel Kiss.⁷⁸ Zrejme prenájom pôdy a hospodárskych objektov panstva bol ekonomicky výhodnou činnosťou, pretože na konci desaťročia, v r. 1779, žilo vo Veľkých Kapušianoch už desať šľachtických árendátorov: Pavol László, Peter Katona, Pavol Egri, František Nemes, Ján Elek, Pavol László ml., Ján Szöllösy, Štefan László, Štefan Szakmári a Michal Kovács.⁷⁹

Ďalšie privilegované či aspoň nepoddanské obyvateľstvo v mestečku reprezentoval reformovaný kňaz a učiteľ s rodinami.

Zaujímavou spoločenskou skupinou, ktorá sa sformovala práve v priebehu 18. storočia, boli už spomínaní nájomcovia, najmä ich nešľachtickí príslušníci. Prítomnosť nájomcov vo Veľkých Kapušianoch od polovice 18. storočia spoľahlivo dokumentuje niekoľko súpisov. Kým v roku 1758 žili v mestečku iba už uvádzaní dvaja šľachtickí árendátori a v r. 1764 takisto spomínaní traja zemianski nájomcovia, súpis z roku 1770 obsahuje už aj mená dvoch židovských nájomcov, Moška Berkoviča a Lejbu Aronoviča. Celkovo tak bývalo vo Veľkých Kapušianoch šesť árendátorov, z nich štyria šľachtickí a dvaja židovskí.⁸⁰ Na konci 70. rokov, v r. 1779, bolo už v mestečku prítomných dvanásť nájomcov, z ktorých desať predstavovali zemanovia a dvaja boli židia (Mojzes Berkovič a Eliáš Berkovič). Jeden zo židovských árendátorov bol obchodníkom a druhý akiste krčmárom.⁸¹

Pri porovnaní spoločenského vývinu dvoch zemepanských mestečiek v západnej časti Užskej stolice, Sobraniec a Veľkých Kapušian, počas 18. storočia, je napriek ich pomerne nevelkej vzdialenosti zrejmych viacero odlišností. Jednu z ich príčin treba hľadať už na začiatku sledovaného obdobia, keď morová epidémia spôsobila takmer úplné vyludnenie Sobraniec a Veľké Kapušany zasiahla iba minimálne. Ďalšou boli rozdielne vlastnícke pomery, keď Sobrance patrili viacerým vlastníkom, medzi inými aj komore, a iba postupne sa formovali ako centrum menšieho panstva, Veľké Kapušany boli stabilnou majetkovou súčasťou panstva premonštrátskeho konventu v Lelesi. Sobrance boli počas celej prvej polovice storočia takmer vyludnené, v Kapušianoch však pokračoval viac-menej vývin z predchádzajúceho

⁷⁶ Štátny archív Zakarpatskej oblasti Ukrajiny Berehovo, Fond 4, opis 4, 1054.

⁷⁷ Štátny archív Zakarpatskej oblasti Ukrajiny Berehovo, Fond 4, opis 5, 338.

⁷⁸ MNL OL Budapest, C 59, 75: Ung vármegye, Nagykapos.

⁷⁹ Štátny archív Zakarpatskej oblasti Ukrajiny Berehovo, Fond 4, opis 5, 1353.

⁸⁰ Štátny archív Zakarpatskej oblasti Ukrajiny Berehovo, Fond 4, opis 5, 338.

⁸¹ Štátny archív Zakarpatskej oblasti Ukrajiny Berehovo, Fond 4, opis 5, 1353.

obdobia. Kým v Sobranciach po ich doosídlení jednoznačne dominovalo poddanské sedliacke obyvateľstvo, pri malom zastúpení remeselníkov a obchodníkov reprezentujúcich tzv. mešťanov zemepanského mestečka, vo Veľkých Kapušanoch práve táto kategória v spoločenskej štruktúre jednoznačne prevládala. V dôsledku odlišného vývinu vlastníckych pomerov malo v Sobranciach podstatne silnejšie zastúpenie šľachtické obyvateľstvo, vrátane zemanov vlastníacich zemiansky statok a poddanské usadlosti. Podobne vďaka prosperujúcemu sobraneckému majeru bývalo v mestečku viac nájomcov než v neďalekých Veľkých Kapušanoch. V dôsledku rekatolizácie a zániku sobraneckej reformovanej farnosti neobývali Sobrance žiadni duchovní, pričom vo Veľkých Kapušanoch bol aspoň sporadicky prítomný reformovaný kňaz.

SOCIÁLNO-DEMOGRAFICKÁ SONDA DO ŽIVOTA JEDNÉHO EVANJELICKÉHO CIRKEVNÉHO ZBORU V PRVEJ POLOVICI 19. STOROČIA

Lucia Šteflová

ŠTEFLOVÁ, Lucia. Socio-demographic analysis of the life of an evangelical church in the first half of the 19th century. In *Annales historici Presovienses*. ISSN 1336-7528, 2010, vol. no. p. 27– 36.

One of the sources that illustrate the socio-demographic structure of evangelical churches are also the records of canonical visitations, but not all of them contain information about the social composition or demographic development of individual churches. The records of canonical visitations in the Nyíregyháza Church, however, is exceptional in terms of the personal contribution of the author, who enriched the record with tables showing the demographic and social development in the span of thirty years. Local priest Gašpar Schuleck was not only a theologian, teacher, but also a philosopher. He was undoubtedly an interesting personality of the evangelical church a. c. which he reflected from his worldview in the canonical visitation records in Nyíregyháza. Due to his analysis we can reconstruct the socio-demographic structure of the Nyíregyháza Church. Schuleck's analysis contains also tables and comments. The study maps the socio-demographic structure of a single church in the first half of the 19th century, based on an analysis of the canonical visitation records.

Key words: Gašpar Schuleck, Nyíregyháza, Evangelical Church a. c., canonical visitation.

Jedným z prameňov, ktoré približujú obraz sociálno-demografickej štruktúry evanjelických cirkevných zborov sú aj zápisnice kanonických vizitácií,¹ avšak nie všetky obsahujú informácie o sociálnom zložení či demografickom vývine jednotlivých cirkevných zborov. Zápisnica z nyíregyházskeho cirkevného zboru je ale výnimočná z hľadiska osobnostného vkladu zapisovateľa, ktorý zápisnicu obohatil o tabuľky, približujúce demografický a sociálny vývin v rozpätí tridsiatich rokov,

¹ Evanjelická encyklopédia definuje kanonickú vizitáciu ako úradnú návštevu biskupa (superintendenta) v cirkevnom zbore. Zároveň to bola kontrola cirkevného zboru, ktorá bola zaznamenaná do osobitej zápisnice. Na jej základe malo dôjsť k náprave zistených nedostatkov. Kanonické vizitácie nariadila superintendentom vykonávať Žilinská synoda. Kráľovské nariadenie z roku 1748 zakázalo superintendentom vizitovať zbory. Zákaz trval až do vydania Tolerančného patentu v roku 1781. Blížšie: *Evanjelická encyklopédia Slovenska*. Borislav Petřík (ed.). Bratislava : BoPo, 2001, s. 157.

vďaka čomu môžeme rekonštruovať sociálno-demografický obraz jedného konkrétneho cirkevného zboru v rámci evanjelickej cirkvi a. v.

O jedinečnosť tohto prameňa sa postaral zapisovateľ, a tým bol miestny kňaz Gašpar Schuleck,² ktorý bol nielen teológom, učiteľom, ale i filozofom. Gašpar Schuleck bol nepochybne zaujímavou osobnosťou evanjelickej cirkvi a. v. a čo to zo svojho svetonázoru premietol aj do zápisnice kanonickej vizitácie v Nyíregyháze. Vďaka jeho analýzám môžeme rekonštruovať sociálno-demografickú štruktúru nyíregyházskeho cirkevného zboru. Svoje analýzy doplnil tabuľkami a komentármi.

V Nyíregyháze vykonal kanonickú vizitáciu v roku 1824 superintendent Potiského dištriktu Pavel Jozeffy.³ Úvod zápisnice začína biografickou správou o stave a živote cirkevného zboru z 31. decembra 1821 a obsahuje aj matričné záznamy z obdobia tridsiatich rokov,⁴ ktoré vyhotovil miestny farár doktor filozofie Gašpar Schuleck. Hneď na začiatku je uvedený aj obsah tejto správy (úvod, rozprava o obyvateľstve evanjelického zboru v Nyíregyháze, všeobecné matričné záznamy, záver). Ďalej sa Gašpar Schuleck sústredil na krátky opis geografických podmienok mesta.

² Gašpar Schuleck sa narodil 7. januára 1788 v Paludzi. Bol synom kňaza a spisovateľa Mateja Šuleka. Vzdelanie získal doma a na univerzite v Tübingene. Potom pôsobil ako kaplán u otca v Tisovci a neskôr ako farár v Nyíregyháze. Od roku 1824 bol profesorom teológie na lýceu v Bratislave. Písal teologické a filozofické články do časopisu Učenej spoločnosti malohotskej Solennia. V kázni, ktorú predniesol pri príležitosti posvätenia kostola v Miškovci (Von dem Zusammenhange userer öffentlichen Gottesverehrungen... 1820), uvažoval o vzťahu služieb Božích k prebúdzaniu dobra v človeku. Ako učiteľ vychádzal zo zásad osvietenскеj pedagogiky, zasadzoval sa o výchovu pre praktický život a rozvoj humanity v človeku. Zomrel 20. júna 1827 v Bratislave. Bližšie: *Evanjelici v dejinách slovenskej kultúry I. – II.* Pavel Uhorskai (ed.). Liptovský Mikuláš : Tranoscius, 2005, s. 257.

³ Pavol Jozeffy sa narodil 31. januára 1775 vo Vrbovciach. Teológiu študoval v Bratislave, Jene, Wittenbergu, Halle a Lipsku. V rokoch 1798 – 1801 pôsobil ako kaplán v Sarvaši a profesor v škole S. Tešedíka. Od roku 1801 pôsobil ako farár v Aszóde, 1808 v Cinkote a od roku 1820 v Tisovci. Taktiež bol od roku 1823 superintendentom Potiského dištriktu a od roku 1830 čestným doktorom univerzity v Jene. Neobľomne bojoval za rozvoj evanjelickej cirkvi a. v. a po celý život obráňoval práva jej cirkevných zborov. Na začiatku 30. rokov sa zastával o vydanie nového spevníka a ako superintendent Potiského dištriktu vyzval verejnosť, aby sa zúčastnila prác na ňom. V roku 1842 vyšiel vďaka jeho zásluhám Zpěvník evangelický. V tom istom roku stál na čele posolstva, ktoré slovenskí evanjelici adresovali panovníkovi do Viedne a ktorým ho chceli upozorniť na snahu vedenia cirkvi zaviesť maďarčinu do škôl a kostolov (Prestolný prosbopis). Tomuto posolstvu predchádzal jeho pastiersky list z roku 1840, upozorňujúci na silnejúce odnárodňovacie aktivity. V rokoch 1843 – 1844 sa usiloval podporiť Ľudovíta Štúra proti útokom generálneho dozorcua cirkvi Karola Zaya na bratislavskom konvente. Jeho zásluhou sa oživil duchovný a kultúrny život v Tisovci i v celej jeho superintendencii. Bol horlivým podporovateľom vydávania slovenských kníh a pozornosť venoval aj rozvoju slovenského školstva a cirkevného života v slovenských zboroch. Po celý život udržiaval priateľské kontakty s peštianskym farárom Jánom Kollárom. Zomrel 29. marca 1848 v Tisovci. Bližšie: *Evanjelici v dejinách slovenskej kultúry I. – II.* Pavel Uhorskai (ed.). Liptovský Mikuláš : Tranoscius, 2005, s. 122 – 123.

⁴ V zátvorke je uvedený časový interval od 1. januára 1792 do 31. decembra 1821.

Ďalej spomína, že Nyíregyháza bola zasiahnutá tureckými vpádmi aj rákócziovskými vojskami počas povstania Františka II. Rákócziho. Toto obdobie opisuje ako vyludnenú etapu v dejinách Nyíregyházy, v dôsledku čoho boli do týchto oblastí pozývaní noví usadlíci, medzi nimi aj slovenskí evanjelici. Do Nyíregyházy prichádzali podľa slov Gašpara Schulecka životaschopné rodiny zo Szarvasu, Békeskej Csaby a Tóth-Komlósa.⁵ Gróf František von Károlyi pre tento účel povolal Jána Petrikowicsa, ktorý mal na starosti verbovanie rodín na osídlenie púšť. Rodiny pod jeho vedením prichádzali hromadne hlavne v roku 1753, a potom na jar v roku 1754. V roku 1783 zasiahla Nyíregyházu ďalšia vlna osídľovania obyvateľov, ktorí prichádzali hlavne z horných regiónov krajiny. Podľa slov Gašpara Schulecka išlo o zložitý proces, prinášajúci obyvateľom Nyíregyházy viaceré komplikácie. Vplyv asimilácie, ako miešania heterogénnych prvkov, mal podľa neho neočakávané dôsledky. Najstaršia cirkevná budova, patriaca reformovaným, sa podľa slov Gašpara Schulecka renovovala už v roku 1630. Evanjelický kostol v Nyíregyháze bol omnoho mladší. Jeho základný kameň bol položený 25. marca 1783 a 25. októbra 1784 bol vysvätený. Následne Gašpar Schuleck uviedol chronologický zoznam evanjelických farárov, ktorí pôsobili v Nyíregyháze.

Čo sa týka sociálno-demografickej štruktúry, podľa zápisnice vieme, že v roku 1821⁶ mal tunajší cirkevný zbor 10 521 členov, z toho bolo 5 238 mužského pohlavia a 5 283 ženského. Gašpar Schuleck zaznamenal tento údaj a v prehľadnej tabuľke rozdelil evanjelikov v Nyíregyháze podľa veku. Tabuľku preberáme zo zápisnice kanonickej vizitácie.

⁵ Pri prepise dodržiavame tvar zaznamenaný v zápisnici. Ich slovakizované tvary sú Sarvaš, Békešská Čaba a Slovenský Komláš.

⁶ Údaje spracované v zápisnici sa vzťahujú k dátumu 31. decembra 1821, teda dátumu, kedy správu do zápisnice pripravoval miestny farár Gašpar Schuleck a nie k dátumu, kedy bola vykonaná samotná kanonická vizitácia (1824). Na webovej stránke (<http://www.oslovma.hu/index.php/en/historia/164-historia1-historia1/992-nirehaza-mesto-za-tisou-zaloili-slovaci>) je uverejnené, že superintendent Potiského dištriktu Pavol Jozeffy pri svojej kanonickej vizitácii uviedol, že tunajšia evanjelická cirkev mala v roku 1824 10 521 členov. V samotnej zápisnici je v skutočnosti zaznamenaný Pavlom Jozeffym tento číselný údaj, i keď išlo o údaj týkajúci sa roku 1821 a nie roku 1824, kedy bola vykonaná kanonická vizitácia. Je teda pravdepodobné, že počet evanjelikov sa v Nyíregyháze za tri roky zmenil. Avšak samotný vizitátor Pavol Jozeffy vo svojej zápisnici pri číselnom údaji 10 521 uviedol, že išlo o počet vzťahujúci sa k dátumu 31. decembra 1821, ktorý priamo odkazuje na správu spomínaného miestneho farára.

Tabuľka č. 1 Počet evanjelikov v Nyíregyháze v roku 1821 podľa veku⁷

Evanjelici podľa veku	Počet
0 – 6 rokov	2 311
7 – 12 rokov	1 383
13 – 25 rokov	2 810
26 – 30 rokov	3 089
31 – 60 rokov	600
61 – 70 rokov	243
71 – 80 rokov	63
81 – 90 rokov	18
91 – 100 rokov	4
Spolu	10 521

Ako ukazuje tabuľka, najvyšší počet evanjelikov v roku 1821 v Nyíregyháze tvorila skupina vo veku 26 – 30 rokov, čo predstavuje rozptyl štyroch rokov. Oproti tomu pomerne široký vekový rozptyl takmer tridsiatich rokov zahŕňal iba 600 obyvateľov evanjelického a. v. vierovyznania, a to veková kategória od 31 do 60 rokov. Z týchto číselných údajov je zrejmé, že vo vekovej štruktúre prevládalo evanjelické a. v. vierovyznanie pri mladšej vekovej kategórii a deťoch a mládeži. Mladé rodiny do tridsiatich rokov teda tvorili omnoho väčšiu skupinu obyvateľov evanjelického a. v. vierovyznania ako evanjelici v strednom a vyššom veku.

Čo sa týka demografickej analýzy samotného Gašpara Schulecka, prehľadné tabuľky dopĺňal textom, v ktorom okrem iného konštatoval, že ženy žili dlhšie ako muži a aj počtom ich prevyšovali. Pre ilustráciu uviedol nasledovné čísla. Napríklad medzi 7 – 12 rokom života bolo mužské pohlavie zastúpené počtom 681 a ženské 702. Medzi 13 – 25 rokom života bolo mužské pohlavie zastúpené počtom 1 329 a ženské 1 481. Medzi 26 – 30 rokom života bolo mužské pohlavie zastúpené počtom 1 533 a ženské 1 556. Medzi 31 – 60 rokom života bolo mužské pohlavie zastúpené počtom 299 a ženské 301. V tomto vekovom rozpätí sa rozdiel ukazuje skôr ako zanedbateľný a kvantitatívna diferenciacia sa medzi oboma pohlaviami oproti mladším ročníkom do 30 rokov vyrovnáva. O tom, že vyššieho veku sa dožívali ženy vo väčšom počte ako muži svedčí zaznamenaný údaj medzi 91 – 100 rokom života, kde žili v Nyíregyháze v tomto veku tri ženy a jeden muž.

Zaujímavé sú taktiež dve tabuľky, kumulujúce údaje z 30 rokov, týkajúce sa počtov zomrelých. Tabuľky zahŕňajú údaje od 1. januára 1792 do 31. decembra 1821.

⁷ Tabuľku preberáme zo zápisnice kanonickej vizitácie presne tak, ako ju zaznamenal miestny farár Gašpar Schuleck. Pozri: EOL, fond: IX. Gyűjteményes anyagok, IX/2. Tematikus gyűjtemények – Egyházlátogatási jegyzőkönyvek (Canonica visitatio) és gyűlekezettörténetek – Nyíregyházi egyházközség 1824, nepag.

V priebehu týchto takmer 30 rokov v Nyíregyházskom cirkevnom zbore zomrelo celkovo 10 984 evanjelikov a. v., z toho bolo 5 578 mužov a 5 406 žien.

Tabuľka č. 2 Počet zomrelých evanjelikov a. v. v Nyíregyháze od 1. januára 1792 do 31. decembra 1821 podľa veku⁸

Vek	Pohlavie		Spolu
	Muž	Žena	
mŕtvi pri narodení	213	127	340
0 – 1 rok	1 812	1 574	3 386
2 – 4 roky	1 408	1 476	2 884
5 – 12 rokov	413	383	796
13 – 25 rokov	259	317	576
26 – 40 rokov	299	451	750
41 – 50 rokov	302	296	598
51 – 60 rokov	321	287	608
61 – 70 rokov	247	268	515
71 – 80 rokov	155	98	253
81 – 90 rokov	52	32	84
91 – 100 rokov	9	4	13
nad 100 rokov	2	3	5
Zomrelí, ktorých vek nebol známy	86	90	176
Spolu	5 578	5 406	10 984

Z tejto, ale i ďalších tabuliek, ktoré vypracoval Gašpar Schuleck, je zrejmé, že v priebehu 30 rokov zomierali v Nyíregyháze evanjelici a. v. hlavne vo veku 1 – 4 rokov, čo potvrdzuje vysokú mortalitu u malých detí v prvej polovici 19. storočia. Úmrtnosť podľa rokov ukazuje, že v rokoch 1802, 1806 a 1810 boli zaznamenané najvyššie počty zomrelých evanjelikov v Nyíregyháze. Gašpar Schuleck vo svojej analýze pod tabuľkami konštatoval, že nastal úbytok obyvateľstva, spôsobený nepomerom medzi počtom narodených a zomrelých evanjelikov v Nyíregyháze. Samostatne sa pozastavil pri analýze príčin nepomeru v zastúpení evanjelikov v rôznych vekových kategóriách. Kládol si otázku, prečo sa vo vekovej skupine nad 30 rokov tak rapidne znižuje počet evanjelikov oproti skupine vo vekovej kategórii do 30 rokov. Odpoveď videl vo vlne prisťahovalectva, ktorá bola v danom období na ústupe. Druhý dôvod videl v prirodzenom úbytku obyvateľstva do 30 rokov,

⁸ Tabuľku preberáme zo zápisnice presne tak, ako ju zaznamenal miestny farár Gašpar Schuleck. Pozri: EOL, fond: IX. Gyűjteményes anyagok, IX/2. Tematikus gyűjtemények – Egyházlátogatási jegyzőkönyvek (Canonica visitatio) és gyűlekezettörténetek – Nyíregyházi egyházközség 1824, nepag.

spojenom s vysokou mortalitou a keďže umierali v omnoho väčšej miere evanjelici v skupine do 30 rokov, logicky to malo dopad na skupinu nad 30 rokov, pretože vyššieho veku (rozumej 30 a vyššie) sa dožíval omnoho menší počet evanjelikov. Demografickej analýze je v správe venovaný pomerne široký priestor, doplnený o reflexie, rečnícke otázky, hypotetické prepočty a interpretácie počtov samotného Gašpara Schulecka.⁹

V ďalšej časti, venovanej evanjelickému a. v. obyvateľstvu v Nyíregyháze, sa Gašpar Schuleck sústredil na priblíženie demografických pomerov, súvisiacich s počtom narodených evanjelikov v priebehu takmer 30 rokov. Rovnako spracoval obdobie, zahŕňajúce údaje od 1. januára 1792 do 31. decembra 1821, ktoré zhrnul do prehľadnej tabuľky, vďaka ktorej je zrejmé, že v priebehu týchto takmer 30 rokov sa v nyíregyházskom cirkevnom zbore narodilo 13 974 evanjelikov (7 149 mužského pohlavia a 6 825 ženského), z čoho bolo 289 dvojčiat, šesť trojčiat a 123 nemanželských detí. Okrem toho je pod tabuľkou uvedený údaj, že na svet prišlo okrem vyššie uvedených aj 340 mŕtvych detí. Keďže sa táto štatistika týkala narodených detí, Gašpar Schuleck sa v tejto časti sústredil aj na školskú dochádzku a uviedol, že z celkového počtu 10 521 evanjelikov chodilo do školy 1 000 detí, z nich približne 10 % navštevovalo školu v Paríži a 10 % v Bavorsku.¹⁰

Ďalšia časť sa venuje analýze života evanjelických rodín. Gašpar Schuleck v nej uviedol, že z celkového počtu 10 521 evanjelikov žilo 1 346 rodín na rôznych gazdovstvách a 1 517 vo viacerých domácnostiach. Pod jednou rodinou rozumel jedného alebo viacerých ľudí, ktorí viedli domácnosť, ale taktiež sa stávalo, že v jednej domácnosti žilo viacero rodín. Najväčšiu rodinu v Nyíregyháze tvorilo až 42 ľudí a najmenšia bola zložená iba z jedného obyvateľa, ale takých extrémnych počtov bolo málo.

V osobitej časti sa Gašpar Schuleck venoval manželstvám, ktoré sa uzavreli v nyíregyházskom cirkevnom zbore od 1. januára 1792 do 31. decembra 1821. V samostatnej analýze sa venoval aj manželstvám konfesiónálne zmiešaným. Pri spočítaní všetkých uzavretých manželstiev od roku 1792 do roku 1821 uviedol Gašpar Schuleck v tabuľke, že v priebehu 30 rokov bolo všetkých dokopy 3 462, avšak pri spočítaní všetkých položiek je zrejmé, že sa pomýlil. K výsledku pripočítal 90 uzavretých manželstiev. Je možné, že sa pomýlil pri samotnom sčítaní alebo sa zmýlil v niektorom z riadkov pri zapisovaní. Zaujímavé, že celú tabuľku sprevádzal textom, v ktorom zaznačil, že v priebehu 30 rokov bolo v Nyíregyháze uzavretých 3 464 manželstiev, čo je o dva viac ako zapísal v súčte v tabuľke. Aj na iných miestach v texte napísal tento počet. Taktiež vypočítal, že priemerne za rok bolo

⁹ EOL, fond: IX. Gyűjteményes anyagok, IX/2. Tematikus gyűjtemények – Egyházlátogatási jegyzőkönyvek (Canonica visitatio) és gyűlekezettörténetek – Nyíregyházi egyházközség 1824, nepag.

¹⁰ EOL, fond: IX. Gyűjteményes anyagok, IX/2. Tematikus gyűjtemények – Egyházlátogatási jegyzőkönyvek (Canonica visitatio) és gyűlekezettörténetek – Nyíregyházi egyházközség 1824, nepag.

ročne uzavretých v Nyíregyháze 116 manželstiev. Okrem toho bolo v Nyíregyháze z 5 238 mužov 17 starých mládencov a z 5 283 žien 30 starých panien, pričom priemerný vek, kedy sa už považovali za starých mládencov bol nad 40 rokov a u žien nad 30. Takýchto prípadov však bolo v Nyíregyháze málo. Ich výskyt sa zo dňa na deň dokonca znižoval. Gašpar Schuleck uviedol, že muži sa ženili zvyčajne vo veku okolo 20 rokov a ženy vo veku cca 18 rokov. Z celkového počtu 10 521 ľudí bolo 2 094 evanjelických a. v. manželstiev a 66 konfesionalne zmiešaných manželstiev. V priemere bolo každé 33. manželstvo konfesionalne zmiešané. Podľa Gašpara Schulecka z 10 587¹¹ evanjelikov vzišlo 2 160 manželstiev, čiže 4 320 evanjelikov bolo zosobášených a 6 267 bolo slobodných. Ďalej uviedol, že najväčší počet narodených detí z manželstiev konfesionalne nezmiešaných aj zmiešaných bol 700 detí. Za takmer 30 rokov sa narodilo 13 974 osôb a zomrelo 10 984, teda počet žijúcich bol 2 990 a v priebehu týchto 30 rokov bolo zosobášených 3 464 párov a z nich sa narodilo 13 974 detí. Priemer boli štyri deti na pár.¹²

V podkapitole, venovanej spôsobu života v Nyíregyháze, spomína Gašpar Schuleck úrodnú pôdu, ktorá poskytovala obživu všetkým obyvateľom mestečka bez rozdielu. Ďalej uviedol, že v Nyíregyháze žilo 2 264 evanjelických a. v. rodín, v čoho sa 780 venovalo sedliackym a roľníckym prácam, 388 remeselníckym, 647 rodín žilo z denných prác (tzv. nádenníci alebo drobní remeselníci), 252 rodín slúžilo na poli alebo hospodárstve, 150 rodín sa živilo drobnými prácami a 19 rodín vykonávalo profesie s vyšším vzdelaním (teológovia, filozofi, 2 kazatelia, 4 učители, 6 advokáti/notári, 4 lekári a chirurgovia). Z celkového počtu 10 521 evanjelikov a. v. žilo v Nyíregyháze iba 17 rodín menších ako 30 členov (dokopy 350 ľudí).¹³

Kým úvodná správa v zápisnici kanonickej vizitácie Gašpara Schulecka je napísaná po nemecky, časť napísaná samotným superintendentom Pavlom Jozeffym je napísaná v latinčine. Ako u Gašpar Schuleck k 31. decembru 1821 stanovil počet evanjelikov v nyíregyházskom cirkevnom zbore na 10 521. Tento údaj z jeho správy prebral superintendent Pavol Jozeffy pri kanonickej vizitácii v roku 1824, avšak do zápisnice k nemu pripočítal ešte 1 000 evanjelikov z okolitých filií, čiže v jeho zápisnici je výsledný počet evanjelikov uvedený ako 11 521. I keď je zrejmé, že počet evanjelikov v Nyíregyháze sa za tri roky od spísania správy do zápisnice a samotnou kanonickou vizitáciou určite zmenil. Pavol Jozeffy ďalej uviedol v zápisnici po-

¹¹ Tento počet získal Gašpar Schuleck tak, že k pôvodnému počtu obyvateľov 10 521 pripočítal 66 zmiešaných manželstiev, čiže zo 132 ľudí, ktorí uzavreli zmiešané manželstvo bola polovica, teda 66 evanjelikov.

¹² Bližšie: EOL, fond: IX. Gyűjteményes anyagok, IX/2. Tematikus gyűjtemények – Egyházlátogatási jegyzőkönyvek (Canonica visitatio) és gyűlekezettörténetek – Nyíregyházi egyházközség 1824, nepag.

¹³ Bližšie: EOL, fond: IX. Gyűjteményes anyagok, IX/2. Tematikus gyűjtemények – Egyházlátogatási jegyzőkönyvek (Canonica visitatio) és gyűlekezettörténetek – Nyíregyházi egyházközség 1824, nepag.

čet evanjelikov, ktorí chodili na spoveď, teda bola im prisluhovaná Večera Pánova. Z celkového počtu 6 827 chodilo k spovedi 3 372 mužov a 3 455 žien. Ďalší číselný údaj, týkajúci sa manželstiev, prebral zo správy Gašpara Schulecka. Z celkového počtu 10 521 evanjelikov bolo uzavretých 2 094 manželstiev medzi evanjelikmi a. v. a zmiešaných manželstiev bolo uzavretých 66.¹⁴

V predposlednej časti kanonickej vizitácie, nazvanej Požiadavky a sťažnosti nezaznamenal konkrétne sťažnosti, vyjadril nádej, že vďaka Božej milosti bude môcť cirkevný zbor v Nyíregyháze žiť naďalej pokojným životom. Pozastavil sa akurát pri výučbe nemeckého jazyka, ktorú zabezpečoval učiteľ Ján Király. Podľa neho by bolo potrebné zaobstaráť knihy na výučbu nemčiny a vizitátor zaznamenal, že mu musí byť jasne stanovený čas, kedy môže vyučovať. V samotnom závere vizitátor superintendent Pavol Jozeffy konštatoval, že on aj vizitačná deputácia sa uzniesli, že nyíregyházske cirkevné zbor je vedený správne.¹⁵

Záver

Sociálno-demografické analýzy Gašpara Schulecka sme museli porovnať ešte s iným prameňom, nakoľko, ako už bolo uvedené, na viacerých miestach v zápisnici boli číselné nepresnosti. Pri následnej komparácii tabuliek z Nyíregyházskej kroniky¹⁶ a zo správy Gašpara Schulecka sa ukazuje, že v zaznamenaných údajoch z Nyíregyházskej kroniky sa dáta vo viacerých prípadoch nezhodujú. V roku 1800 zaznamenal Gašpar Schuleck, že sa v Nyíregyháze narodili dve nemanželské deti, v Nyíregyházskej kronike je v kolónke nemanželské deti uvedená nula. Ani celkový počet narodených detí v tomto roku nesedí. V roku 1801 je rozdiel medzi zaznamenaným počtom narodených osôb v oboch prameňoch štyri. Nezhoduje sa ani počet nemanželských detí v tomto roku. V roku 1802 sa oba pramene zhodujú v zaznamenanom počte nemanželských detí a aj dvojčiat. Celkový počet narodených detí sa taktiež zhoduje (478), ale zaznamenaný počet narodených chlapcov a dievčat sa líši. V Nyíregyházskej kronike je zaznamenaných 267 chlapcov a 211 dievčat, v správe Gašpara Schulecka 260 chlapcov a 218 dievčat. V roku 1803 sa zaznamena-

¹⁴ Bližšie: EOL, fond: IX. Gyűjteményes anyagok, IX/2. Tematikus gyűjtemények – Egyházlátogatási jegyzőkönyvek (Canonica visitatio) és gyűlekezettörténetek – Nyíregyházi egyházközség 1824, nepag.

¹⁵ Bližšie: EOL, fond: IX. Gyűjteményes anyagok, IX/2. Tematikus gyűjtemények – Egyházlátogatási jegyzőkönyvek (Canonica visitatio) és gyűlekezettörténetek – Nyíregyházi egyházközség 1824, nepag.

¹⁶ Nyíregyházska kronika sa nachádza v Evangélikus Országos Levéltár v Budapešti, ale v rámci digitalizácie starých tlačí je verejne sprístupnená aj v zdigitalizovanej podobe na webovom portáli www.hungaricana.hu, *Nyiregyháza városának Kronikája 1753 étvöl kezdve*. Nyíregyházi Evangélikus Egyházközség Levéltára Nyíregyháza története 1753 – 1858, s. 309 – 315. Dostupné online: [https://library.hungaricana .hu/hu/view/E_Nyiregyhaza_Kronika_Jkv_1753_1858/?pg=273&layout=s](https://library.hungaricana.hu/hu/view/E_Nyiregyhaza_Kronika_Jkv_1753_1858/?pg=273&layout=s) [cit. 2020.08.01]

né počty zhodujú až na číselný údaj v Nyíregyházskej kronike, kde je síce uvedený rovnaký celkový súčet ako v správe Gašpara Schulecka, a to 447 narodených detí, ale v počte narodených dievčat je chyba (v Nyíregyházskej kronike 210 narodených dievčat, v správe Gašpara Schulecka 220) a keďže počet narodených chlapcov je v oboch prípadoch rovnaký, a to 227, je zrejmé, že Gašpar Schuleck zaznamenal správny počet a v Nyíregyházskej kronike, kde tým pádom nesedí celkový súčet (227 chlapcov a 210 dievčat nie je dokopy 447 detí), sa zapisovateľ pomýlil. Oba pramene sa absolútne zhodujú iba v zaznamenaných údajoch z rokov 1805, 1820 a 1821. V ostatných rokoch sa oba pramene líšia buď v celkovom počte narodených detí, alebo jednotlivo v počte narodených chlapcov alebo dievčat.

Pri porovnaní ďalších tabuliek vidíme, že počet uzavretých manželstiev je zaznamenaný v 14 prípadoch rovnakým číselným údajom, v rokoch 1800, 1802, 1803, 1804, 1806, 1815, 1816 a 1820 sa oba pramene v počte uzavretých manželstiev nezhodujú. Pri porovnaní tabuliek sa zaznamenané údaje, týkajúce sa počtov zomrelých evanjelikov a. v. v Nyíregyháze, odlišujú vo väčšine prípadov. Rovnaký počet je v oboch prameňoch zaznamenaný iba v rokoch 1801, 1804, 1818 a 1821. V roku 1800 sa zaznamenaný počet zomrelých evanjelikov a. v. líši natoľko, že takéto číselné údaje nemožno považovať za preklep či nedôslednosť pri zapisovaní. V Nyíregyházskej kronike je v roku 1800 uvedený počet 402 zomrelých (224 mužov a 178 žien) a v správe Gašpara Schulecka je uvedených 176 zomrelých (84 mužov a 92 žien), čo znamená, že rozdiel medzi zapísanými číselnými údajmi je viac ako dvojnásobný. Aj pri komparácii ďalších tabuliek je zrejmé, že zaznamenané údaje sú odlišné.¹⁷

Oba pramene sa v zaznamenaných počtoch vo výraznej miere odlišujú. Určiť relevantnosť oboch prameňov je pri celkovej komparácii náročné, nakoľko rozdiely sú v niektorých prípadoch natoľko veľké, že ich nemožno považovať za signifikantné. Gašpar Schuleck sa vo svojej správe taktiež dopustil viacerých chýb, ako sme už uviedli vyššie. Najčastejšie nesprávne spočítal jednotlivé počty. Keďže nevieme, z akých zdrojov vychádzal pri spracovaní správy, ktorá je súčasťou zápisnice kanonikkej vizitácie, nemôžeme ani určiť či k daným chybám došlo pri prepisovaní alebo samotnom počítaní. Snahou Gašpara Schulecka bolo na základe údajov za 30 rokov spísať bilančnú správu, pri ktorej najpravdepodobnejšie vychádzal z prameňov a zdrojov, ktoré sa nachádzali priamo na nyíregyházskej fare, a teda na ich obsahu sa podieľali predchádzajúci farári, kapláni a učители. K chybám tak mohlo

¹⁷ Porovnaj: *Nyíregyháza városának Kronikája 1753 étvöl kezdve*. Nyíregyházi Evangélikus Egyház-község Levéltára Nyíregyháza története 1753 – 1858, s. 309 – 315. Dostupné online: https://library.hungaricana.hu/hu/view/E_Nyiregyhaza_Kronika_Jkv_1753_1858/?pg=273&layout=s [cit. 2020.08.01], EOL, fond: IX. Gyűjteményes anyagok, IX/2. Tematikus gyűjtemények – Egyházlátogatási jegyzőkönyvek (Canonica visitatio) és gyűlekezettörténetek – Nyíregyházi egyházközség 1824, nepag.

dôjsť na základe viacerých zásahov jednotlivých autorov v priebehu viacerých desaťročí. Nyíregyházska kronika je spísaná viacerými rukopismi a viacjazyčne. Taktiež sa v nej nenachádza informácia, na základe akých zdrojov sú v nej spracované prehľadové tabuľky. Rovnako ako správa Gašpara Schulecka obsahuje aj Nyíregyházska kronika viaceré chyby, ako sme uviedli vyššie. Preto nemožno ani jeden z prameňov považovať za absolútne presný, ale skôr ako orientačný pilier pri analýze pomerov v nyíregyházskom cirkevnom zbore v prvej polovici 19. storočia.

NÁRODNÉ A OBČIANSKE V ŽIVOTE KŇAZA, POLITIKA A KUKTÚRNEHO DEJATEĽA JÁNA PALÁRIKA (1850 – 1870) („Národ, vlasť a osveta“)

Libuša FRANKOVÁ

FRANKOVÁ, Libuša. National and civic in the life of priest, politician and cultural actor Ján Palárik (1850 - 1870). („Nation, Country and Enlightenment“). In *Annales historici Presovienses*. ISSN 1366-7528, vol. 19, no. 2, p. 37 – 47.

His life and activities were determined by the fact that he was a Catholic priest who was also concerned with the political problems of his time and the Slovak question. He also took into account the solution to national democratization of church life, promoting civil rights, national and social freedom and democratization reforms in the Church. He envisaged the solution of the Slovak-Hungarian question, anticipating the dissolution of the monarchy, at the Martin National Memorandum Assembly in 1861. He pursued the settlement policy between the Slovaks and Hungarians even after the Austro-Hungarian settlement in 1867. He devoted himself to issues of national education with an emphasis on the moral, cultural and material uplift of the Slovak people. In 1868 he established contacts with the political party of young Slovaks - the New Slovak School (1868). He agreed with the political focus of its Slovak Newspaper, emphasizing national equality, the idea of Hungarian national federalism and the principle of democracy as the basis of the political efforts of the Slovaks.

Key words: Ján Palárik, Slovak, history, 19th century.

Do slovenského verejného života vstúpil Ján Palárik¹, literát, básnik, novinár, dramatik, homiletik, prekladateľ, redaktor, autor učebníc, vydavateľ, publicista a politik v zložitom porevolučnom spoločenskom období, spojenom v rakúskej monarchii s neoabsolutizmom (tzv. Bachovým absolutizmom). V jeho počiatočnom období očakávali predstavitelia slovenského národného života národnokultúrne, hospodárske a sociálne premeny v rámci nových ústavných a štátoprávny-

¹ Ján Palárik (Bezkydov, Paliarik, 27. apríl 1822 Raková, okr. Čadca – 7. 12. 1870 Majcichov, okr. Trnava), Otec učiteľ a organista snažil sa zamerať jeho štúdium za učiteľa. Eudovú školu navštevoval v rokoch 1828 – 1832 v Rakovej, gymnázium v rokoch 1832 – 1836 v Žiline a v roku 1836 odišiel proti vôli rodičov na štúdiá do piatej a šiestej triedy do Kečkemetu, zarábajúc si na štúdiá vyučovaním hry na klavír a husle. V roku 1839 začal študovať teológiu na seminári v Ostrihome, pokračoval v Bratislave a v Trnave. MAŤOVČIK, Augustín, zodp. red. In : *Slovenský biografický slovník* 4. Martin : Matica slovenská, 1990, s. 372 – 373. ISBN 80-7090-070-9; FRANKOVÁ, Libuša. Ján Palárik. Osobnosti, ktoré vstúpili do dejín Slovenska. In *Práca*. Roč. 48, 1993, č. 18, s. 14.

ch zmien. Nakoniec boli nútení prejsť v polovici 50. rokov 19. storočia k pasívnej rezistencii, aby po páde neoabsolutizmu v roku 1859, ktorý priniesol do popredia spoločensko-politického diania potrebu dovŕšenia konštitučných premien a doriešenia národnostnej otázky v monarchii, pokračovali v riešení slovenskej otázky na demokratickom princípe prirodzeného práva každého národa na sebaurčenie. Vypracovali a prijali nový slovenský národnopolitický program Memorandum národa slovenského na celonárodnom zhromaždení v Turčianskom Sv. Martine 6. – 7. júna 1861, ktorý sa sformoval v diskusiách dvoch politických zoskupení, tzv. staroslovákov – staršia štúrovská generácia a mladoslovákov, medzi ktorými nachádzame v nasledujúcom období aj Jána Palárika. Okruh jeho záujmov bol široký, vyplýval z množstva problémov, ktoré bolo potrebné riešiť v spoločnosti. Výrazne sa do popredia jeho záujmov dostala národnostná otázka, všimajúc si pozorne politiku viedenského dvora voči Slovákom v období neoabsolutizmu. Spoluprácu národov v monarchii pokladal za jednu z hlavných podmienok existencie mnohonárodnostnej monarchie. Ak sa vyjadroval k národnostnej otázke išlo mu v prvom rade o slovenské ľudové vrstvy. Postoj k problémom slovenského národného života sa odrážal aj v jeho chápaní slovanskej vzájomnosti.

Národné čítanie získaval už v domácom prostredí od otca, prostého dedinského človeka, ale zanietého samouka v hudbe, speve a literatúre. Prehľbilo sa však najmä v období štúdia teológie na katolíckom seminári v Trnave v rokoch 1840 – 1847, počas ktorého sa zoznámil s Jozefom Karolom Viktorinom, v nasledujúcich rokoch blízkym priateľom a spolupracovníkom. Na seminári založil krúžok národne uvedomelých mladých bernolákovských študentov, do ktorého činnosti sa zapojili Martin Hattala, Ján Gotčár, gróf Rudolf Nyáry, Jozef Karol Viktorín a ďalší. V období trnavských štúdií patril k najmladším predstaviteľom bernolákovského hnutia, ktoré sa koncom 40. rokov 19. storočia ideovo zblížovalo so štúrovcami. Na formovanie osobnosti Palárika výrazne vplývalo dielo Jána Hollého s myšlienkami slovanstva a slovenskosti a v náboženských otázkach osvietenské snahy pražského profesora Bernarda Bolzana, ktorý sa usiloval vnieť do náboženstva viac prirodzeného rozumu, a tiež názory Karla Havlíčka Borovského s jeho radikálnymi politickými a náboženskými myšlienkami. Počas štúdia teológie sa na trnavskom seminári venoval štúdiu jazykov – najmä slovanských, tiež nemčiny a francúzštiny, ktoré mu pomáhali pri oboznamovaní sa s filozofiou francúzskych osvietencov. Napriek negatívnemu hodnoteniu jeho aktivít vedením seminára – „nebezpečné pre národ aj cirkev“ a pozbaveniu rôznych funkcií štúdiá dokončil a v Ostrihome bol vysvätený za kňaza². Palárikov život aj všetky jeho aktivity determinovala skutočnosť, že pôsobil ako katolícky kňaz, snažiaci sa vni-

² GAŠPARÍK, Mikuláš. *Ján Palárik a jeho bol o demokratizáciu slovenského národného života*. Bratislava : Slovenská akadémia vied a umení, 1952, s. 11.

esť do náboženstva viac prirodzeného rozumu a demokratizmu. Sám uviedol, že „*evanjelik... sa oveľa slobodnejšie pohybovať môže, nežli katolícky kňaz*“³

V revolučných udalostiach rokov 1848 – 1849 pôsobil ako kaplán na fare v Starom Tekove pri Leviciach pod policajným dozorom. Zástanca štúrovskej koncepcie slovenských národných snáh, sympatizujúci s národnými revolučnými aktivitami Poliakov sa však aktívnejšie politických udalostí nezúčastňoval a zameral sa na riešenie cirkevných záležitostí. V januári 1850 začal pôsobiť ako kaplán v Štiavnických Baniach (Vindšachty), venujúc sa literárnej a publicistickej tvorbe. V tom istom čase bol pre svoje národné a cirkevné snahy predvolaný pred cirkevný súd do Ostrihomu s hrozbou suspendovania. Odsúdený bol na trojtýždňové väzenie v kláštore františkánov v Ostrihome, na čo reagovali redakcie zahraničných novín a časopisov, najmä nemeckých *Wanderer*, *Fremdenblatt* a *Ostdeutsche*. Po prepustení z väzenia 1. februára 1851 nastúpil za kaplána do Banskej Štiavnice, odkiaľ bol 6. júla preložený na nemeckú faru do Pešti. V peštianskom prostredí sa po páde neoabsolutizmu opätovne venoval politickým problémom svojej doby a slovenského národa, usilujúc sa o návrat na slovenské územie, na uvoľnenú faru do Komjatíc. Nakoniec za pomoci grófkyni Heleny Ezterházy získal miesto katolíckeho kňaza v Majcichove pri Trnave.⁴

Roky pôsobenia na majcichovskej fare boli z hľadiska jeho politických aktivít a literárnej tvorby⁵ najvýznamnejšie. Venoval sa otázkam spisovného jazyka⁶, s ktorými úzko súviselo riešenie slovenskej otázky a vnímanie slovanskej vzájomnosti⁷, a tiež riešenie národnej demokratizácie cirkevného života, ktoré spájali so snahami o založenie a vydávanie slovenského cirkevného časopisu. Prvé kroky pri príprave časopisu podnikol Michal Chrástek, ktorý poveril Andreja Radlinského jeho vydávaním a zostavením programu. Randlísky kvôli zaneprázdnenosti ponúkol možnosť založiť časopis Palárikovi. Cirkevná vrchnosť prejavila nedôveru voči uvedeným aktivitám Palárika a Radlinského, čo sproblematickejšie ziskanie

³ Literárny archív (LA), Slovenská národná knižnica (SNK) Martin, sign. A 11 58. *List Jána Palárika Pavlovi Dobšinskému*.

⁴ GAŠPARÍK, Mikuláš. *Ján Palárik a jeho bol o demokratizáciu slovenského národného života*. Bratislava : Slovenská akadémia vied a umení, 1952, s. 28, 36.

⁵ Autor drám, poézie a prózy, v ktorých proklamoval národnú rovnoprávnosť a nacionálnu znášanlivosť. Tvorbou, najmä dramatickou pôsobil aj na národné cítěnie širších ľudových vrstiev.

⁶ Zdôrazňoval, že každý národ má právo sa realizovať vlastným jazykom: „*Hľadajme teda sami v sebe, v našej kmeňovitosti, v našej drahocennej slovenčine pomoci. Veď každý i ten najmenší kmeň slovanský svojím vlastným nárečím k životu sa chápe*“. PALÁRIK, Ján. Slovo na čase virovnaňja rozepre strani spisovnjeho jazyka na Slovensku. In *Slovenskije pohľadi na vedi, umenja* a literatúru. Roč. 2, 1851, č. 3, s. 94.

⁷ Vo vzťahu ku Kollárovej integračnej koncepcii slovanskej vzájomnosti a jeho „rusofilstvu“ prehodnocoval v praktickej rovine všeslovanskú myšlienku. Patril k zástancom racionalisticky stroho kriticky chápanej diferenciacnej teórie. BORODOVČÁK, Viktor. Ján Palárik a slovanstvo. In *Slovenský prehľad*. Roč. 58, 1972, č. 4, s. 266.

povolenia na vydávanie časopisu aj miesto jeho vydávania. Pri absencii národnokultúrneho centra Slovákov sa Palárik nakoniec rozhodol pre Banskú Štiavnicu, keďže bol v januári 1850 preložený na neďalekú faru do Štiavnických Baní. Prvé číslo cirkevného časopisu Cyrill a Method (Časopis pre cirkev a školu) vyšlo 14. marca 1850⁸. Avizovalo zámer redaktora šíriť slovanskú myšlienku na báze obnovenia cyrilometodejskej tradície, presadzovať požiadavku kresťanskej únie, samostatnej slovenskej cirkvi na národnom základe a ustanovenie slovenského arcibiskupstva so sídlom v Trnave alebo v Nitre s vlastným seminárom, kde by sa vyučovalo v národnom jazyku, a to všetko v snahe upevniť vplyv národne uvedomelého a demokraticky zmýšľajúceho drobného duchovenstva v čase maďarizačných tlakov aj na cirkevný život.⁹ V príspevkoch v časopise upozorňoval na výraznú diferenciaciu v katolíckom duchovenstve, na protiklad života drobného duchovenstva, ktoré muselo neraz zápasiť o existenciu a života vyššieho duchovenstva. Proklamoval tiež demokratizáciu katolíckej cirkvi a školstva, požadujúc na slovenskom území diecézne synody, cirkevné sudy, slobodné voľby biskupov a presadzujúc usporiadanie cirkevného života na základe slobody národností a jazyka.¹⁰

K výrazným rozporom Palárika s cirkevnou vrchnosťou došlo kvôli uverejneniu série článkov v časopise, najmä od kaplána z Horného Ohája Juraja Holčeka a kaplána zo Spišskej Novej Vsi Michala Chlebáka, ktoré sa týkali založenia seminára v Trnave a ktorí sa kriticky vyjadrovali k požiadavkám biskupov, aby sa na jeho založení podieľalo drobné duchovenstvo určitou finančnou sumou. Palárik si uvedomoval vážnosť publikovaných príspevkov s ostrou kritikou cirkevnej vrchnosti, na ktoré reagoval spomínaný cirkevný súd v Ostrihome začiatkom januára 1851 s následným jeho trojtýždňovým väzením. Izolovaný vrchnosťou od slovenského národného života preložením do Pešti uverejnil v Cyrillo-Methodovi rozsiahly príspevok, v ktorom sa rozlúčil so spolupracovníkmi aj čitateľmi časopisu. Časopisu sa ujal biskup Štefan Moyzes, ktorý začal vychádzať v Banskej Bystrici za redakcie Michala Chrásteka.¹¹

Už v období neoabsolutizmu sa Palárik zapojil do národnopolitických a kultúrnych snáh aj so zámerom vytvorenia kultúrnej organizačnej základne slovenského národného života. Na stránkach Cyrilla a Methoda aktivizoval v roku 1850 slovenskú verejnosť k založeniu Matice slovenskej a opätovne v roku 1856

⁸ Časopis vychádzal do 30. júna 1851 za vydavateľstva Radlinského a redaktorstva Palárika,

⁹ PAŠIAKOVÁ, Helena. Zástoj Jána Palárika v slovenskom národnom hnutí v 50. a 60. rokoch 19. storočia. In *Literárnomuzejný letopis* 16. Martin : Matica slovenská, 1982, s. 116.

¹⁰ Zájmy nižšieho duchovenstva obhajoval napríklad v príspevku Poroty čiže súdne úrady cirkevné. In *Cyrill a Method*. Roč. 1, 1850, č. 20, s. 164; FRANKOVÁ, Libuša. Ján Palárik. Osobnosti, ktoré vstúpili do dejín Slovenska. In *Práca*. Roč. 48, 1993, č. 18, s. 14.

¹¹ GAŠPARÍK, Mikuláš. *Ján Palárik a jeho bol o demokratizáciu slovenského národného života*. Bratislava : Slovenská akadémia vied a umení, 1952, s. 26.

v súvislosti so snahami Štefana Moyzesa a Karola Kuzmányho založiť Maticu podľa ich predstáv so sídlom v Pešti. Po neúspechu s matičnými snahami venoval s Jozefom Karolom Viktorinom zvýšenú pozornosť založeniu Spolku sv. Vojtecha (založený bol až v roku 1859), príprave beletristického časopisu Sokol, s dôrazom na výber redaktora, ktorým sa stal Pavol Dobšinský¹², a tiež politických novín, ktorých potrebu urýchlili blížiac sa voľby do uhorského snemu začiatkom roka 1861. Noviny – známe ako Pešťbudínske vedomosti začali vychádzať v Budíne.¹³ O niečo neskôr po odmietnutí uverejniť jeho príspevok v novinách sa Palárik rozhodol prezentovať svoje názory na stránkach obnoveného promaďarského časopisu Priateľ ľudu¹⁴, s čím súviselo jeho obviňovanie z „maďarónstva a odrodilstva“ zo strany predstaviteľov slovenského národného života, ktoré umocňoval aj jeho postoj k maďarskej politike v Uhorsku a v monarchii v zmysle vzájomného dorozumenia sa Slovákov a Maďarov. Svoj program riešenia slovensko-maďarskej otázky prezentoval aj na martinskom celonárodnom zhromaždení 6. – 7. júna 1861. Predvídajúc rozpadnutie monarchie usiloval sa presadiť politiku vyrovnanania medzi Slovákami a Maďarmi, čím sa dostal na čele opozície, ktorá nesúhlasila s Daxnerovým návrhom na vymedzenie osobitného slovenského územia. Vieru v rozumné vyriešenie národnostnej otázky nachádzal v tom čase vo vyhláseniach maďarských liberálov. So sympatiami hovoril o tolerantnom postoji významných predstaviteľov maďarského opozičného hnutia Františka Deáka, Jozefa Eötvösa a ďalších, ale s vedomím, že existujúcu politickú situáciu je potrebné využiť pre aktívnejšie zapojenie sa do riešenia slovenskej otázky: „*Drahá naša krajina uhorská je teraz na ceste politického prerodu postavená. Kto nechce svoje práva stratiť, ten sa musí v tejto rozhodnej dobe o ne hlásiť a sa hýbať. Teraz platí: Kto chce žíti, ať se kýva!*“¹⁵

¹² V liste Dobšinskému okrem iného uviedol: „*Ján Malý ... je za to, abyh ja redakciu časopisu prevzal... Ani mne, ani Viktorinovi neni možno, také niečo podniknúť pre naše nestále položenie v Pešť-Budíne... nevidíme potrebu, aby sa pri podujatí čisto národnom ohľad bral ba straníctva náboženské, my chceme mať redaktora súceho, či už to bude katolík, či evanjelik.*“ LA, SNK Martin, sign, A 1158. List Jána Palárika Dobšinskému. Sokol – časopis pre krásne umenie a literatúru začal vychádzať od 5. mája 1860.

¹³ Príprav založenia Pešťbudínskych vedomostí – Novín pre politiku a literatúru sa zúčastnili Ján Francici, Štefan Marko Daxner, Andrej Radlinský, Ján Mallý-Dusarov, Jozef Miloslav Hurban, Pavol Dobšinský atď. Prvé číslo novín vyšlo 19. marca 1861 za redakcie Jána Francisciho, od 22. septembra 1863 noviny redigoval Štefan Ferienčík.

¹⁴ Priateľ ľudu, prvé slovenské politické noviny „uhrofilských Slovákov“ vychádzali od 20. februára 1861 do roku 1867 za redakcie Lukáča Mácsaia a Ladislava Szeberínyho.

¹⁵ GAŠPARÍK, Mikuláš, ed.. PALÁRIK, Ján. *Za reč a práva ľudu*. Bratislava : Slovenské vydavateľstvo krásnej literatúry, 1956, s. 32; PALÁRIK, Ján. Čo máme očakávať od konštitúcie uhorskej pre našu národnosť čo nám teraz predovšetkým treba. In *Priateľ školy a literatúry*. Roč. 2, 1860, č. 45; PAŠIAKOVÁ, Helena. Zástoj Jána Palárika v slovenskom národnom hnutí v 50. a 60. rokoch 19. storočia. In *Literárnomuzejný letopis 16*. Martin : Matica slovenská, 1982, s. 121 – 123.

Rakúsko-uhorské vyrovnanie v roku 1867 výrazne zasiahlo do Palárikových snáh o možnosti „slovensko-maďarského dorozumenia“. Napriek sklamaniam sa nevzdával myšlienky vzájomnej spolupráce s maďarskou stranou, „*spoliehajúc sa na statočnosť maďarských politikov, že ... povolia Slovákom sedieť pri spoločnom stole národov Uhorska*“.¹⁶ Politicky sa začal orientovať na ľavicové krídlo maďarskej politickej reprezentácie a jej vedúcu osobnosť Virgila Szilagyho, ktorú odmietali staroslováci, najmä Jozef Miloslav Hurban. Nesúhlasili ani s Palárikovou jednostrannou prouhorskou orientáciou slovenskej politiky. V otázke postojov k maďarským politickým špičkám Palárika ovplyvnil najmä národnostný zákon z roku 1868, na ktorý reagoval sériou článkov v Slovenských novinách. Kriticky sa vyjadroval k maďarskej národnostnej politike, odsúdil maďarizačné snahy, konštatujúc: „*Krásna, krásna cnosť je láska k národu a svätá povinnosť je každého národa o svoj národný vývin a blahobyť všemožne sa starať... Avšak ak táto láska a povinnosť národná degeneruje, ako napríklad u jednej časti maďarských národovcov a štátnikov v národné sebestvo, stane sa nie zárodokom veľkých, krásnych, obetavých skutkov, ale i plodnou matkou zbujnelého národného prepychu, nespravodlivých prechmatov, skazonostnej národnej nenávisti, treníc a rozbrojov, všelijakých krívd, násilenstiev a bezprávia, pri akých žiaden štát, toto stelesnenie mravnej idey, sa dariť, ba nadhlo ani udržať nemôže*“.¹⁷ Napriek dôsledkom národnostného zákona sa naďalej usiloval o dorozumenie s maďarskými politickými reprezentantmi v presvedčení, že oba uhorské národy sa navzájom potrebujú: „*Opravdivé, dobre pochopené záujmy maďarského národa, ktorý bez nás Slovákov nijak zaobísť sa nemôže, istotne požadujú, aby sa bratské dorozumenia a vyrovnania medzi nami čím skorej docielilo*“.¹⁸

Palárikove úsilie o zblíženie slovenského a maďarského národa nevychádzalo z kompromisov. Naopak, snažil sa upozorňovať v publicistických článkoch maďarské politické kruhy na „zistené maďarizačné praktiky“, žiadajúc ich odstránenie. Napríklad v Priateľovi ľudu požadoval v príspevku Slovo na čase ku nastávajúcim voľbám na snem krajinský zmenu zákona v rokovej reči stoličných orgánov, aj v zápise Slovákov do voličských zoznamov, konštatujúc: „*Prvá a hlavná spravodlivá žiadosť a potreba národa slovenského je, aby sa on slobôd a práv občianskych v konštitucionálnom živote, snemovými zákonmi v roku 1848 jemu udelených, skutočne účastným stať sa mohol a nasledovne, aby sa v obecných a stoličných zhromaždeniach, vo výborových zasadnutiach a v súdoch na slovenskom vidieku, mestách a sto-*

¹⁶ SASINEK, František Vítazoslav. Nekrológ. In *Letopis Matice slovenskej*. Roč. 8, 1871, č. 2, s. 103.

¹⁷ GAŠPARÍK, Mikuláš, ed. PALÁRIK, Ján. *Za reč a práva ľudu*. Bratislava : Slovenské vydavateľstvo krásnej literatúry, 1956, s. 154; PALÁRIK, JÁN. Národné sebestvo. Slovenské noviny. Roč. 2, 1869, č. 53. In GAŠPARÍK, Mikuláš, ed. PALÁRIK, Ján. *Za reč a práva ľudu*. Bratislava : Slovenské vydavateľstvo krásnej literatúry, 1956, s. 164.

¹⁸ PALÁRIK, JÁN. Národná nenávisť. Slovenské noviny. Roč. 2, 1869, č. 68 – 69. In GAŠPARÍK, Mikuláš, ed. 1956. PALÁRIK, Ján. *Za reč a práva ľudu*. Bratislava : Slovenské vydavateľstvo krásnej literatúry, 1956, s. 164.

liciach jeho materinským, prirodzeným, národným jazykom, to jest slovenským... všetkých stavov a tried obyvateľských, rokovalo, jednalo a uzavieralo... jedným slovom aby sa mimo občianskej a náboženskej slobody a rovnosti aj sloboda a rovnoprávnosť národná vyslovila a do života uviedla.“¹⁹

Z hľadiska slovenských národnopolitických snáh v čase hľadania nových východísk a novej orientácie pri riešení slovenskej otázky v uhorskom kontexte nedošlo po rakúsko-uhorskom vyrovaní v roku 1867 k spolupráci staroslovákov a mladoslavákov. Naopak, postupne sa uskutočnil vnútorný rozklad slovenskej politickej scény na Starú a Novú školu, ktorý začal na celonárodnom memorandovom zhromaždení v Martine a pokračoval v prostredí formujúceho sa prúdu mladoslavákov okolo rímskokatolíckeho kňaza Jána Palárika, zástancu prouhorskej politiky dorozumenia a dohody s Maďarmi. Podobne Nemessányi, predstaviteľ evanjelickej slovenskej inteligencie, s neskoršou maďarskou orientáciou a Dohnányi presadzovali riešenie slovenského štátoprávneho programu na uhorskej štátoprávnej a ústavnej základni, čo sa odrazilo už v čase schvaľovania Memoranda národa slovenského aj v súvislosti s požiadavkou tzv. Hornouhorského slovenského okolia.²⁰ Palárik nezavrhol možnosť autonómneho riešenia slovenskej otázky prezentovanej v Memorande, ale spájal ju s neskorším obdobím a za zmenenej situácie v ústavnom Uhorsku, konštatujúc: „Múdrost nám radí, aby sme tolko a nie viac žiadali, koľko v prítomných okolnostiach vydoberý a dosiahnuť možno.“²¹ K otázke odoslania memorandových požiadaviek navrhoval ich predostrieť uhorskému snemu: „Tu je čas, aby sme učinili pokus k bratskému sa pokonaniu a zmiereniu s Maďarmi!“ Predložme ponosy a žiadosti svoje zákonodarnému snemu, povedzme Maďarom, povedzme našim zástupcom ľudu na sneme zhromaždeným, že my chceme tu doma bez veľkého utiekania sa k sudcovi, spravodlivosť hľadať, tu doma sa pokonať“.²² V záujme

¹⁹ PALÁRIK, Ján. Slovo na čase ku nastávajúcim voľbám na snem krajinský. In *Priateľ ľudu*. Roč. I, 27. február 1861, č. 2, s. 1.

²⁰ Základný rozdiel medzi formujúcou sa Novou a Starou školou spočíval v presadzovaní Memoranda. Stará škola presadzovala memorandový program v zmysle samourčenie slovenského národa, t. j. jeho politickú a hospodársku suverenitu. Nová škola sa obmedzila na kultúrne a jazykové požiadavky. Predkladanie politických požiadaviek podľa Palárika mohlo byť reálne až po „posilnení národa a jeho pozícií v Uhorsku“. Stará škola bola za zachovanie jednoty Rakúska, Nová škola za jednotu uhorského štátu. Svoje stanovisko odôvodňovala tým, že predpoklad získania politickej a národnej slobody Slovákov nevidela v Rakúsku.

²¹ Palárik nebol zásadne proti vymedzeniu „Okolia“. Obával sa, že uvedená požiadavka teritoriálnej autonómie by odradila maďarských liberálov od podpory celého Memoranda. LA SNK Martin, sign. M 20 G 8. Prejav Jána Palárika na martinskom národnom zhromaždení. In SLÁDKOVIČ, Andrej. *Slovenské národné zhromaždenie v Turčianskom Sv. Martine 1861*. Turčiansky Sv. Martin : Matica slovenská, 1941, s. 215.

²² LA SNK Martin, sign. M 20 G 8. Prejav Jána Palárika na martinskom národnom zhromaždení. SLÁDKOVIČ, Andrej. *Slovenské národné zhromaždenie v Turčianskom Sv. Martine 1861*. Turčiansky Sv. Martin : Matica slovenská, 1941, s. 215.

národnej jednoty Palárik hlasoval za Memorandum, ktorý aj podpísal. Svoj postoj vyjadril slovami, že hlasuje za Memorandum a „*bojuje za to, „aby sa ono rovno na snem krajinský, na žiaden pád ale do Viedne k cisárovi podalo“*, konštatujúc „*čo škodí spoločnej vlasti uhorskej, to škodiť musí aj národu slovenskému*“.²³ Nezúčastnil sa však akcie súvisiacej s Viedenským memorandom z 12. decembra 1861. Ako hlavný ideológ formujúcej sa novej národnej ideológie poukázal na ideové rozdiely medzi mladoslóvákmi a staroslóvákmi, najmä na ich politickú orientáciu na Pešť a Viedeň v postojoch k otázke Okolia, prednesenej na celonárodnom memorandumom zhromaždení a na možnosti riešenia slovenských národných požiadaviek. Staroslóváci uprednostňovali pasívne vyčkávanie, aj keď niektorí predstavitelia sa kriticky vyslovovali k politickej nečinnosti a uvedomovali si potrebu aktívneho vystupovania, kým mladoslóváci preferovali aktívnu účasť pri presadzovaní národných požiadaviek: „*Nová škola je toho náhľadu, že nám to Okolie nikto druhý či už z Viedne, či z Pešti len sťa by z minulosti nevymeria, presvedčená je, že sám národ slovenský svoje práva tuná v Uhorsku cestou ústavnou z piade na piad' svojimi vlastnými silami vydobývať si musí*“.²⁴ V reakcii na rokovanie uhorského snemu v roku 1861 k národnostnej otázke predstavili svoju víziu budúceho riešenia aj slovenskej otázky.²⁵

Po vyrovnaní v roku 1867 došlo v Pešti k založeniu politickej strany mladoslóvákov – *Novej školy slovenskej*, ktorá oficiálny názov prijala až koncom roka 1868. Za sídlo si zvolila Budapešť a za tlačový orgán Slovenské noviny. Zakladateľmi a významnými predstaviteľmi Novej školy boli budapeštiansky podnikateľ Ján Nepomuk Bobula a profesor viedenského Pazmána Ján Mallý-Dusarov. Podporovali ju aj podnikatelia Jozef Pozdech a Jozef Zarzetszky, statkári – zeman Zoltán Zmeškár z Liptova, župan Liptovskej stolice Karol Szentiványi, barón a župan Trenčianskej stolice Šimon Révai, snemový poslanec za martinský okres Jozef Justh z Mošoviec a ďalší. V aktivitách Novej školy sa angažovali aj predstavitelia slovenskej inteligencie Ľudovít Kubáni a spočiatku tiež Jonáš Záborský a Jozef Karol Viktorín.²⁶

²³ LA, SNK Martin, sign. M 20 G 8. Prejav Jána Palárika na martinskom národnom zhromaždení. SLÁDKOVIČ, Andrej. *Slovenské národné zhromaždenie v Turčianskom Sv. Martine 1861*. Turčiansky Sv. Martin : Matica slovenská, 1941, s. 165.

²⁴ GAŠPARÍK, Mikuláš, ed. *PALÁRIK, Ján. Za reč a práva ľudu*. Bratislava : Slovenské vydavateľstvo krásnej literatúry, 1956, s. 116 – 117; PALÁRIK, Ján. *Nová škola*. In *Slovenské noviny*. Roč. 1, 1868, č. 36, s. 1.

²⁵ Palárik, J. *Čo máme teraz robiť*. In *Priateľ ľudu*. Roč. 1, 1861, č. 13, s. 1.

²⁶ Podporovanie politiky maďarskej snemovej krajnej ľavice charakterizovalo politickú orientáciu Novej školy, usilujúcu sa v roku 1868 získať národnostné ústupky zo strany maďarských politických špičiek, najmä podporu Deákovej strany vyrovnania, a to aj za cenu ústupkov. Presadzovala existenciu dvoch reálnych slovenských gymnázií, zastúpenie Slovákov v štátnych službách a štátnu podporu Matici slovenskej. Došlo tiež k neoficiálnej zmene názvu na Slovenskú stranu vyrovnania.

S Novou školou slovenskou nadviazal kontakty aj Ján Palárik, ktorý do roku 1867 venoval viac pozornosti kňazským povinnostiam, kultúrnym aktivitám a najmä publicistike a literárnej tvorbe. Stotožnil sa s politickým zameraním Slovenských novín so zdôrazňovaním národnej rovnoprávnosti a idey uhorského národného federalizmu. Za základ politických snáh považoval princíp demokracie. Na stránkach novín uverejňoval politické názory a stanoviská k aktuálnym otázkam doby a potrieb slovenského národného života v tom zmysle, že „*bez úplnej rovnoprávnosti národnej, bez národného federatívneho zriadenia pre Uhorsko, tak pre celú monarchiu spásy niet! Ináč veslovať musíme naspäť – k absolutizmu*“. Odmietať dilemu „sloboda alebo národnosť“, keďže práve identita záujmov občianskej slobody a slobody vývinu národov v Uhorsku tvorila ideový základ liberálnej Novej školy. Názor na rakúsko-uhorské vyrovnanie prezentoval konštatovaním, že „*prijatím vyrovnania dosiahlo Rakúsko to, čo nemohlo dosiahnuť centralizmom a aj keď miesto centralizmu jedného boli vytvorené dva, Rakúsko ovládlo kľúčové pozície v monarchii – zahraničie, vojsko, rozpočet*“.²⁷ Dospel k presvedčeniu, že slovenská politika musí „*opäť začať tam a v tom*“, v čom sa aktivizovali liberálne sily v roku 1861, konštatujúc: „*Celý ten čas od roku 1861 až po 1868 je pre národ náš toľko – ako stratený*“. Vývin slovenskej politiky pri riešení slovenskej otázky charakterizoval slovami: „*Pri každej zmene vládnej sústavy rakúskej, keď sme sa domnievali, že už neďaleko vrcholca splnenia svojich nádejí stojíme, zrazu zase sme boli zvrútení a podobní tomu zakliatemu Sizyfovi, vždy zase len odspodu skalu hore dvíhať a nikdy ju predsa na vrch nevzdvihnúť, odsúdení sme bol. Toto je história národa nášho od roku 1848 a po 1868. My teda zvolili sme si teraz inú cestu*“, majúť na mysli Novú školu.²⁸ Vedúce postavenie v Novej škole mala v tom čase už podnikateľská skupina vedená spomínaným Jánom Bobulom. Jednoznačné politické zameranie však dali Slovenským novinám Palárik s Mallým. Zasiahli do ich polemík s Pešťbudínskymi vedomosťami, nabádajúc k zmierlivosti obidvoch národných politických zoskupení. Palárik, žijúc v tom čase v Majcichove pri Trnave nemal už možnosti napĺňať zámery národného zmierania obidvoch politických prúdov slovenskej politiky.

nia. Príslušníkmi strany bola inteligencia, statkári, roľníci a živnostníci. V nasledujúcom období predstavitelia strany sa naďalej snažili získať podporu maďarských snemových strán, ale bezúspešne. Pre svoje politické ciele sa snažili získať aj majetnejšie roľnícke vrstvy. Nasledovalo postupné prehlbovanie vnútrostraníckej krízy až nakoniec v januári 1875 došlo k zániku Slovenských novín a postupne aj samotnej strany. Časť jej príslušníkov prestala politicky pôsobiť a mladšia generácia sa pripojila k aktivitám Slovenskej národnej strane.

²⁷ GAŠPARÍK, Mikuláš, ed. PALÁRIK, Ján. *Za reč a práva ľudu*. Bratislava : Slovenské vydavateľstvo krásnej literatúry, 1956, s. 107 – 108; Palárik, J. Účel Austrie pod centralizmom a dualizmom. In *Slovenské noviny*. Roč. 1, 1868, č. 33 – 34, 38 – 39, 41 – 42, s. 107 – 108.

²⁸ GAŠPARÍK, Mikuláš, ed. PALÁRIK, Ján. *Za reč a práva ľudu*. Bratislava : Slovenské vydavateľstvo krásnej literatúry, 1956, s. 107 – 108; Palárik, J. 1868. Účel Austrie pod centralizmom a dualizmom. In *Slovenské noviny*. Roč. 1, 1868, č. 33 – 34, 38 – 39, 41 – 42, s. 131.

A predstaviteľom Novej školy, ktorí sa zmierili s rakúsko-uhorským vyrovnaním v roku 1867, chýbala v nasledujúcich rokoch odvaha riešiť dôležité otázky v slovenskom politickom živote. Niektorí členovia Novej školy sa pod Dusarovým vedením vrátili k Starej škole a väčšina jej príslušníkov prešla na stranu uhorskej vládnucej koalície.²⁹

Politické postoje Jána Palárika z hľadiska riešenia slovenskej otázky vychádzali z presvedčenia, že slovenskí národovci nemôžu čakať pomoc od viedenského dvora, ale slovenskú otázku musia riešiť v rámci uhorského štátu. Publicistickými príspevkami prispieval k formovaniu národného vedomia Slovákov a k snahám odstraňovať nedostatky v uhorskej národnej politike. Na poste katolíckeho kňaza presadzoval občianske práva, národnú a sociálnu slobodu a demokratizačné reformy v samotnej cirkvi, zdôrazňujúc kultúrne a kresťanské staroslovienske tradície. Po konfliktoch s cirkevnou hierarchiou za uvedené názory, ktoré vyústili do mesačného cirkevného väzenia v Budapešti, vplýval na národné vedomie Slovákov najmä dramatickou tvorbou, sústredenou na rodinný a spoločenský život širších ľudových vrstiev a na problémy národného života, najmä na odrodilstvo a úžerníctvo. Mimo jeho záujmu neboli ani otázky týkajúce sa národného školstva a osvetovej a ľudovúchovnej činnosti. Známý je ako autor niekoľkých učebníc náboženstva, a tiež čítaniek a gramatik pre slovenské školy. Podporoval založenie Matice slovenskej v roku 1863, prvej uhorsko-slovenskej účastinnej kníhtlačiarne a vydavateľstva Minerva v Budapešti v roku 1869, Spoku sv. Vojtecha v Trnave v roku 1870 a slovenského katolíckeho gymnázia v Kláštore pod Znievom v roku 1874.

Smrť Jána Palárika zasiahla slovenskú verejnosť. Zahraničné a najmä slovenské noviny a časopisy – Národné noviny, Katolícke noviny, Národný hlásnik, Letopis Matice slovenskej, Orol a ďalšie uverejňovali nekrológy k úmrtiu kňaza, spisovateľa, politika, demokrata s národnými a občianskymi postojmi. Palárikovým krédom v národných snahách boli národ, vlasť a osveta. Nepodľahol ideálom, bol praktickým mužom a ako uviedol Ján Bobula „s jeho smrťou sa pomerili všetky živly. Tí, čo ho upodozrievali z maďarónstva a zrady národa napísali: *Palárik ako kňaz, ako spisovateľ, ako politik, na každom z týchto stanovísk ukázal vzor pravého národného slovenského charakteru... A tí zase, čo ho z panslavizmu a zo zrady vlasti upodozrievali písali:... Palárik bol vzorom charakteru, ktorý vedel so svojou rodoláskou spojiť i lásku k vlasti*“.³⁰

Osobnosť Palárika výstižne charakterizujú slová: „Mal ešte veľa plánov, ale síl ubúdalo, mnohostranná práca publicistická i literárna, starosť o osud slovenského ľudu, sklamanie nad nádejami, ktoré vkladal do pokrokových maďarských

²⁹ ČEPAN, Oskár. J. Palárik a poučenie zo slovenského liberalizmu. In *Slovenská literatúra*. Roč. 3, 1956, č. 3, s. 326 – 330.

³⁰ BOBULA, Ján. *Ján Palárik. Sobrané dramatické spisy Jána Palárika-Beskydova*, zv. 2. Pešť 1871, s. 517.

demokratov, nepochopenie medzi vlastnými a častejšie útoky zo strany slovenských konzervatívov a k tomu ešte práca na fare, vo filiálkach podlomili slabé zdravie... učeného slovenského rodoľuba, bojovníka za práva slovenského ľudu, rozhladeného slovenského politika, realistickejšie zmýšľajúceho... filozofia, mysliteľa, priam rodeného novinára a publicistu, ktorý všetky svoje fyzické a duševné sily venoval boju za mravné, kultúrne a hmotné povznesenie slovenského ľudu³¹.

³¹ FALTIN, M. *Palárikove životné osudy a náhľady na vzdelávanie a výchovu dospelých*. Martin : Matica slovenská, 1976, s. 202.

SCHAUPLÄTZE DER INTERESSENDURCHSETZUNG VON ISTVÁN KÁROLYI (1845 – 1907)*

Ildikó ZSOLDOS

ZSOLDOS, Ildikó. Areas of Activity of István Károlyi (1845-1907). In *Annales historici Presovienses*. ISSN 1336-7528, 2019, vol. 19, no. 2, p. 48 – 71.

The family of Károlyi comes from a house of Kaplony. Its origin can be traced back to the first half of the 13th century. The importance of the family was increasing gradually. In 1609, Mihály Károlyi was promoted to a Baron. In 1712 Sándor Károlyi gained the County title for the family. In the study, the author analyzes the work of István Károlyi, one of the members of mentioned family, especially his political and Hungarian public life activities. He was considered to be a personality who enjoyed considerable popularity. His political activities became real since 1887, when he first became a member of the Hungarian Parliament. He worked there until he died, sometimes as a member of political party, but mostly as an independent deputy. The text presents his views and attitudes in Hungarian politics. However, he was also active in other areas. For example, he worked as a member of the management of the Hungarian Academy of Sciences.

Key words: István Károlyi, Hungary, history, 19th century, 20th century.

Die Familie Károlyi stammt aus einem der bekanntesten ungarischen Stämme der Vergangenheit, als Kaplony oder Kaplyon bekannt. Die Familie hat seinen Stammbaum bis zur Zeit der Landnahme zurückverfolgt, aber ihre Herkunft kann durch authentische Quellen erst ab der ersten Hälfte des 13. Jahrhunderts bestätigt werden. Das Geschlecht spaltete sich im 14. Jahrhundert in mehrere Zweige auf, und der Name Károlyi taucht erstmals in diesem Jahrhundert in Quellen auf. Seit dem 14. Jahrhundert kann man sowohl der Wohlstand der Familie als auch ihrer sozialen Stellung einen ständigen Aufstieg nachweisen. Die mitteladelige Familie, welche die regionalen Grenzen verlassen hatte und über nationalen Einfluss verfügte, wurde 1609 - durch die Erhebung von Mihály Károlyi zur Baronie (Freiherrnwürde), - zum Adel befördert. Der Grafentitel wurde 1712 von Sándor Károlyi erworben. Der Herrscher (Kaiser und König) belohnte in dieser Weise den kuruzzen General seine Anteilnahme an dem friedlichen Abschluss des

Unabhängigkeitskampfes von Rákóczi.¹ Das Erbe von Sándor Károlyi wurde von seinen Nachkommen weitgehend geschätzt und erweitert. Infolgedessen nahm der Stamm der Károlyis mit seinen vielen Zweigen im 19. Jahrhundert - als Besitzer von hunderttausenden Jochen von Ackerfeldern und zahlreiche Burgen in Ungarn, - in verschiedenen Bereichen des öffentlichen Lebens eine herausragende Stellung ein.²

In unserer Studie weisen wir auf die Schauplätze der Interessendurchsetzung des Grafen hin, indem wir seine politische Identität, und die Hauptelemente seines öffentlich-politischen Stils untersuchen. Der Graf, der von seinen Zeitgenossen als „Graf Pista Károlyi“ bezeichnet wurde, war keine der bekanntesten Persönlichkeiten des öffentlichen Lebens, sondern eine unverwechselbare Persönlichkeit des öffentlichen Lebens in Ungarn während der dualistischen Ära.³

Die politische Identität von István Károlyi

In seiner Weltanschauung kann man ein starkes nationales Engagement aufweisen, aber laut der Memoiren seines Bruders Gábor, war István Károlyi stolz auf seine, zu den europäischen Dynastien verwandtschaftlich knüpfenden Beziehungen.⁴ Sein patriotisches Gefühl war in hohem Maße der Erziehung im Elternhaus zu verdanken.⁵ Sein Vater gehörte zu dem engen Freundeskreis von István Széchenyi,

* Diese Studie ist eine erweiterte Version einer Vorlesung der Károlyi-Forschungsgruppe, die vom Überregionalen Archiv des Ungarischen Nationalarchivs erstellt und auf der Konferenz „Auf den Spuren der Károlyis“, am 18. November 2019 in Budapest präsentiert wurde.

¹ Informationen zur Genealogie der Familie Károlyi, zu den Hypothesen über die Herkunft ihres Nachnamens, über ihr anhaltendes finanzielles Wachstum, zu der Steigerung ihres sozialen Status und die Erklärungen dazu, siehe: PÜSKI, L. *A Horthy-korszak szürke eminenciása. Károlyi Gyula (1871 – 1947)*. Pécs – Budapest 2016. 12 – 13; Die ersten Archivarbeiten wurden von den Archivaren der Familie durchgeführt. ÉBLE, G. *A Nagy-Károlyi gróf Károlyi család leszármazása a leányági ivadékok feltüntetésével*. Budapest 1913; ÉBLE G. *A Károlyi grófok nagykárolyi várkastélya és pesti palotája*. Budapest 1897.

² Das Károlyi-Gutszentrum befand sich in Nagykároly, im Komitat Szatmár, wo László Lancz Károlyi 1482 ein festes Steinhaus baute. Dies wurde Ende des 16. Jahrhunderts von Mihály Károlyi (1585 – 1626) zu einer Burg umgebaut.

³ Die österreichisch-ungarische Monarchie ist 18 Jahre nach der Niederschlagung des ungarischen Freiheitskampfes von 1848 – 1849 entstanden. Mit dem österreichisch-ungarischen Ausgleich von 1867 wurde die Struktur des Reiches zweipolig. Er bestand aus zwei, teilweise souveränen Staaten: aus dem österreichischen Kaiserreich und dem Königreich Ungarn.

⁴ EÖTVÖS, K. *Gróf Károlyi Gábor följegyzései*. Budapest 1902, s. 115. Rückerinnerungen von Gábor Károlyi wurden von seinem Freund und Parteikameraden, Károly Eötvös aufgezeichnet.

⁵ István Károlyi wurde 1845 als fünftes Kind von György Károlyi und Karolina Zichy geboren. Die Almanache des Parlaments geben als Geburtsdatum Datum den 2. Februar an, in dem Familienarchiv zu findenden Taufschein und im Werk von Gábor Éble steht als Geburtsdatum der 3. Februar. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL) Károlyi levéltár P 395 Családtagokkal kapcsolatos iratok (nachstehend: P 395) I. – IV. – 27. a; ÉBLE, G. *A Nagy-Károlyi gróf Károlyi család leszármazása a leányági ivadékok feltüntetésével*, s. 80.

Ausarbeiter des Reformprogramms in der Reformzeit Ungarns. György Károlyi (1802-1877), als überzeugten Anhänger der liberalen Reformopposition, begrüßte jede Initiative, die das Potenzial hatte, die entwickelten europäischen Länder einzuholen.

Für ihn war aber nur die sich auf friedlichem Weg, progressiv realisierende Alternative des Fortschrittes annehmbar. Seine temperamentvolle Frau, Karolina Zichy dagegen, die während der Reformzeit eine aktive Rolle im öffentlichen Leben spielte, erreichte die Identifizierung mit der Geistigkeit von Lajos Kossuth. Sie stellte ihren Salon in Pest in den Dienst der Förderung von Reformideen und begeisterte, laut zeitgenössischen Berichten der Geheimpolizei, die auf der Galerie des Parlaments in Pozsony (Bratislava) sitzenden Zuschauer zur laute Äußerung ihrer Sympathie den Delegierten der Opposition gegenüber .

In den Tagebucheinträgen von István Széchenyi wird die Gräfin Karolina, welche die Verbreitung des Nationalgeists unter den Magnaten als Herzenssache betrachtet, häufig erwähnt. „K. (Károlyi) Caroline und Rosty tanzen ungarische Tänze ...“⁶ - wir bekommen einen Einblick von dem „größten Ungarn“ in den Casinoball vom 3. Februar 1841. Der Eintrag vom 13. Februar 1841 berichtet über eine erfolgreiche Aktion der Gräfin: „Ball im Casino. Fast alle tanzten die ungarischen Tänze“⁷.

Frau Károlyi unterstützte auch die Bewegung für die Verteidigung der ungarischen Industrie von Batthyány und Lajos Kossuth. An sie und ihre Schwester, Frau Batthyány geb. Antónia Zichy, widmete Sándor Petőfi 1844, das Gedicht „Die Gräfinnen Batthyányi und Károly“.⁸ In seinen Memoiren schrieb Mihály Károlyi auch über die innerliche Beziehung unter seiner Großmutter, Karolina Zichy, und Lajos Batthyány⁹ und über den leidenschaftlichen Hass der Gräfin Karolina gegen den Mörder von Batthyány, Kaiser Franz Joseph.¹⁰ Für den Rest ihres Lebens konnte Karolina Zichy dem Kaiser die Hinrichtung ihres Schwagers und die nach der Niederschlagung des Unabhängigkeitskampfes eingeführten Maßnahmen nicht verzeihen. Sie äußerte offen ihre Meinungen, was ihren Beziehungen zu den Behörden

⁶ SZÉCHENYI, I. *Napló*. Szerk. G. Vizota- Á. Károlyi. Budapest 1978, s. 933.

⁷ Ebenda 935.

⁸ EÖTVÖS, K. *Gróf Károlyi Gábor följegyzései*. s. 60; KÁROLYI, M. *Egy egész világ ellen*. Budapest 1965, s. 13.

⁹ Ihre intime Beziehung wurde von der Batthyány-Bibliographie lange Zeit verschwiegen aber von der modernen Forschung wurde eindeutig bestätigt. Die Liebesbeziehung zwischen Karolina Zichy und ihrem Schwager kann zwischen 1846 und 1848 dokumentiert werden, sie dauerte aber auch vorher. Vermutlich existierte es bereits 1841. VELKEY, F. „*Este társaság hozzánk. Batthyányival sokat beszélünk.*“ *Széchenyi és Batthyány közös-közélete társas- és magánszíntereken*. In *Aetas* (24.). 2009, 1, s. 83 – 93.; Der leibliche Vater von István Károlyi war mit großer Wahrscheinlichkeit Lajos Batthyány. Sicher ist jedoch, dass György Károlyi István als Sohn erzogen hatte.

¹⁰ KÁROLYI, M. *Egy egész világ ellen*, s. 14.

stark schädigte. Ihr Enkel berichtete, dass der österreichische Stadtkommandeur Frau Károlyi mit einem öffentlichen Pritschen gedroht habe, wenn sie ihre Agitati-onstätigkeit gegen die Okkupanten nicht aufhöre.¹¹

Im März 1850 verließ Frau Károlyi das Land so spaltete sich die Familie. Ihr Hausarzt brachte dann die zwei jüngsten Kinder nach Marienbad ihr nach: Stephen, fünf, und Palma, drei. Da die Gräfin jedoch auch hier in ihrer Bewegung einge-schränkt war, zog sie zunächst aufs deutsche Gebiet und dann in die Schweiz. Ab 1855 hielt sie sich in Venedig auf, welches ein paar Jahre lang unter habsburgischer Suprematie lag, da die österreichische Polizeibehörde zum Studium ihres ältesten Sohnes in Bonn nur unter der Bedingung beitrug, wenn die Mutter, Frau Károlyi ihren Sitz auf das Territorium des Reiches, bzw. nach Venedig verlegt. Sie lebte von 1859 bis 1862 in Genua und dann wieder in Genf bis zu ihrer Heimkehr in den 1880er Jahren.¹²

Im Gegensatz zu seiner Frau versuchte György Károlyi seine Beziehung zum Herrscher zu remedieren. Dem ist zu verdanken, dass er 1860 zum Kronenwächter, 1872 zum ungarischen Haupthofmeister ernannt, und 1873 auf den Rang des Erz-kämmerer erhöht worden ist.¹³

Graf István wurde 1853, im Alter von acht Jahren, nach Ungarn gebracht, damit er in ungarischer Atmosphäre, nach ungarischen Sitten eingeschult wird.¹⁴ Der Va-ter bemühte sich allen vier Söhnen die Möglichkeiten zu sichern, damit sie gründ-liche und systematische Kenntnisse erwerben können. Laut Memoiren von Gábor Károlyi beruhte ihre moralische Erziehung auf Hass gegen die Österreicher und auf der Ablehnung der tiefen Religiosität.

„Die Österreicher zu hassen, den Priester nicht ernst zu nehmen, in die Religi-on sich nicht einzutauchen, das Kreuz nicht zu lecken, Perfidität und Hypokrisie zu vermeiden und jederzeit die Wahrheit zu sagen: dazu führte unsere Ethik in der Jugendzeit“¹⁵ - formulierte, etwas übertrieben, der gegen Ende seines Lebens verbitterte Graf. Sein Neffe, Mihály Károlyi, meinte - „Das revolutionäre, freie Denken - von Karolina Zichy - verwandelte sich zu bitterem Sarkasmus, der we-der Religion, noch Tradition oder Autorität nicht verschont hat“¹⁶. Zu den Prinzi-

¹¹ Ebenda 17.

¹² ZSOLDOS, I. *Hatalmi törekvések és politikai platformok Szatmárban az 1905 – 1906-os kormány-zati krízis idején*. Kolozsvár : Erdélyi Múzeum-Egyesület, Erdélyi Tudományos Füzetek 288, 2018, s. 215 – 216.

¹³ MNL OL, Károlyi levéltár P 395-IV-11/1.

¹⁴ In den Sommerferien besuchten die Grafen von Károlyi ihre Mutter und ihre, von der Mutter erzogene, jüngere Schwester, Palma. Infolge der besonderen Situation der Familie hatten sie jedes Jahr die Möglichkeit, Auslandserlebnisse und -erfahrungen zu sammeln, die es ihnen ermöglichen, ihren Horizont zu erweitern.

¹⁵ EÖTVÖS, K. *Gróf Károlyi Gábor följegyzései*, s. 72.

¹⁶ KÁROLYI, M. *Egy egész világ ellen*, s. 13.

pien von Károlyis Kindererziehung gehörte die Bildung eines „christlich-religiösen Gefühls“, was auch in dem Testament von György Károlyi formuliert wurde.¹⁷ So wurde den Kindern der Grafenfamilie eine religiöse Erziehung zugeteilt, ihre Mutter wollte nur vermeiden, dass sie bigotte Katholiken werden. István Károlyi erzog seinen Sohn und seine Tochter auch in demselben Sinne. Er distanzierte sich vom politischen Katholizismus des späten 19. Jahrhunderts, der die Unterstützung von bestimmten Adelsfamilien genoss. Seine Distanzierung bedeutete jedoch keine vollständige Abgrenzung.

István Károlyi wurde zunächst der hauptstadtzentrischen Orientierung der ungarischen politischen Elite des 19. Jahrhunderts entsprechend, ein registrierter Privatschüler am Piaristengymnasium in Pest, dann wurde er zu einem richtigen Schüler. Seine schulischen Ergebnisse haben im Laufe der Jahre eine sich verschlimmernde Tendenz gezeigt. Er legte 1862 das Abitur ab und studierte von 1863 bis 1865 als Privatstudent des Lyzeums der Erzdiözese Eger, wo er als Jurist absolvierte.¹⁸ 1865 kam er im Salon seiner Mutter, in einer gemieteten Villa in Florenz, mit den Mitgliedern der Emigration in Kontakt, da Frau Károlyi auch nach der Niederschlagung des ungarischen Freiheitskampfes ihre Begeisterung für die Ideen der Unabhängigkeit beibehalten hatte. „Sie hat ihr gastfreundliches Haus immer offen gehalten für die Männer, die im Namen und im Auftrag von Viktor Emanuel oder Garibaldi, oder Lajos Kossuth die historischen Ereignisse vorbereitet haben“¹⁹ – erinnerte sich Gábor Károlyi. Die Gräfin unterstützte sogar finanziell die Tätigkeit der Kossuth-Emigranten.

Gräfin Károlyi hatte größten Respekt zu Kossuth, aber unter den führenden Persönlichkeiten der Emigration stand ihr der Freiheitskämpfer und Verteidiger der Burg von Komárom (Komárno), György Klapka am nächsten, der mit dem „Eremiten aus Torino (Turin)“ in Konflikt stand. Die abenteuerlustigen Söhne István und Tibor Károlyi, wollten sich zunächst dem Generalstab von Giuseppe Garibaldi anschließen, der für die italienische Einheit kämpfte, aber 1866 traten sie mit Wissen und Willen ihrer Mutter²⁰ in die Legion von Klapka ein und wurden Adjutanten des Generals.²¹ Der am 14. Juni 1866 ausgebrochene preußisch-österrei-

¹⁷ MNL OL, Károlyi levéltár P 416 Károlyi Gyula iratai (nachstehend: P 416) I.-I. No. 68.

¹⁸ MNL OL, Károlyi levéltár P 395 Lad. IV. No. 6. Die Zeugnisse des Grafen von dem Gymnasium und von dem rechtswissenschaftlichen Lyzeum.

¹⁹ EÖTVÖS, K. *Gróf Károlyi Gábor főljegyzései*, s. 167.

²⁰ Gábor Károlyi hat die Voraussetzungen nicht spezifiziert. EÖTVÖS, K. *Gróf Károlyi Gábor főljegyzései*, s. 176.

²¹ Laut Graf Gábor war es Lajos Kossuth die Freundschaft der Károlyi-Söhne mit Klapka nicht recht. Die sich um Kossuth gruppierende Emigranten und das Revolutionskomitee (Klapka, Türr, Komáromy, Graf Tivadar Csáky) vereinigte sich beim Ausbruch des Preußisch-Österreichischen Krieges in den Händen von Kossuth, war aber wegen des schnellen Friedensabschlusses nicht erfolgreich. EÖTVÖS, K. *Gróf Károlyi Gábor főljegyzései*, s. 171.

chische Krieg schimmerte den Ungarn ein Strahl der Hoffnung auf Freiheit, aber da Otto von Bismarck für die ungarische Legion nur die Rolle der Erschreckender verteilte, mussten diejenigen, die für ein souveränes Ungarn kämpfen wollten, resigniert einsehen, dass sich nur die Interessen der Großmacht durchsetzt.²² István Károlyi, der als der große Charmeur bekannt war, lebte in Paris bis zu seiner Heimkehr im Jahr 1867. Der Graf, der mit hervorragendem rhetorischem Talent und einem guten Gespür für Propaganda gesegnet war, nutzte die Vergangenheit seiner Familie „von 1848 bis 1849“, aber auch seine „eigene Episode als Freiheitskämpfer“ als Elemente des Wahlkampfes aus.

Der Beziehung von István Károlyi zur Dynastie hinsichtlich ist seine, mit dem Thronfolger Rudolf gepflegte, Freundschaft erwähnenswert. Zsigmond Justh erwähnte die beiden, in seinem Tagebuch, als Kameraden im Amüsement. Laut Justh, der in aristokratischen Kreisen gründliche soziologische und psychologische Beobachtungen gemacht hat, spielten in Rudolfs Beziehungsnetzwerk zwei von Menschentypen eine wichtige Rolle: einerseits „Denker“²³ und andererseits die „Károlyi Pistas“. Er definierte die „Károlyi Pistas“ als eine Kategorie von Kameraden, „mit denen zusammenschwelgend Rudolf vergessen wollte, dass er am Leben war“²⁴. Im Herbst 1884, als der Thronfolger und seine Frau drei Tage im Schloss seines Freundes in Großkarol verbrachten, berichteten die Landespresseorgane von der Treibjagd, die für die hohen Besucher zu Ehre veranstaltet wurde.²⁵ Die gemeinsamen Jagden boten weiterhin die Gelegenheit, ihre Beziehungen zu pflegen. Zsigmond Justh hat wahrscheinlich Recht, wenn er behauptet, dass die Verbindung zwischen István Károlyi und Erzherzog Rudolf von Habsburg einzig und allein auf einem angenehmen Zeitvertreib beruhte, da man in ihren politischen Ansichten und ihrer Denkweisen bedeutende Unterschiede nachweisen kann.

Der Erzherzog nahm den ständigen Kampf der ungarischen politischen Elite für die Erweiterung ihrer Staatsrechte übel und hielt schon 1878, aufgrund der ethnischen Zusammensetzung Ungarns, die dualistische Reichsstruktur zum Abschaffen empfehlenswert. Er betrachtete ganz kritisch die nationalistische Politik der führenden, ungarischen Gesellschaftsschicht und verachtete die Mentalität der herrschenden Aristokratie, die im öffentlichen Leben überwiegend vertreten war. Unter den ungarischen politischen Gruppierungen war ihm die Richtlinie von

²² Über die Rolle von István Károlyi in der Legion von Klapka, siehe: ZSOLDOS, I. *Hatalmi törekvések és politikai platformok Szatmárban az 1905-1906-os kormányzati krízis idején*, s. 218.

²³ Die Geschichtsschreibung schilderte lange Zeit ein verhältnismäßig einseitiges Bild über den Thronfolger, ohne die von ihm ab 1881 ausgeübte, publizistische Tätigkeit hervorzuheben.

²⁴ *Justh Zsigmond naplója*. Redigiert und mit einleitenden Studien und Notizen versehen von Halász, Gábor. Budapest é. n. 309. Vermerk vom 19. – 20. März, 1889.

²⁵ ÉBLE, G. *A Nagy-Károlyi gróf Károlyi család leszármazása a leányági ivadékok feltüntetésével*, s. 65 – 69.; *Magyarország vármegyéi és városai. Szatmár vármegye/Szatmárnémeti szabad királyi város*. Szerk. S. Borovszky. Budapest é. n. [1908], s. 545 – 546.

Kálmán Tisza am meisten (wenn auch nicht ganz) sympathisch.²⁶ István Károlyi der Agrarier²⁷ hat jedoch einen entschlossenen Gegenstandspunkt zu Tisza vertreten.²⁸

Die Frage ist natürlich, ob der heimlich politisierende und publizierende Thronfolger seine Meinung mit Károlyi ehrlich teilte oder ob die Zeit, die sie mit Spaßvergnügen zusammenverbrachten, ihm nur zum Informationenerwerb diente? In seinen Briefen an Julius Szeps, den Redakteur der liberalen Zeitung „Neues Wiener Tagblatt“, verwies er wiederholt auf seine Erfahrungen, Eindrücke und Informationen von Ungarn.²⁹ Graf Károlyi profitierte zweifellos von seiner Freundschaft, die oft als Thema der verschiedensten Schauplätze des öffentlichen Lebens diente. In seinen Reden, die auf das Publikum starken Einfluss ausübten, erwähnte er ziemlich oft seinen tragisch verstorbenen Jagdgefährten, obwohl der Graf am Ende jenes Lebens in der allgemeinen Debatte im Abgeordnetenhaus über die Initiative des Wehrkraftgesetzes von 1889, in seiner ersten Rede, den Thronfolger ernsthaft kompromittiert hatte. István Károlyi, der sich damals als Parteiloser definierte, äußerte sich in seiner ersten Rede im Abgeordnetenhaus auf einem Kontraton gegen Tisza Kálmán, und betonte die Bedeutung verfassungsrechtlicher Garantien, stellte nationale Forderungen und schloss sich der Resolutionsvorschläge von Albert Apponyi. Durch sein Verhalten brachte er den Thronfolger Rudolf, der für die Entwicklung der Militärkraft auf der österreichischen Hälfte des Reiches plädierte, in eine peinliche Situation. Aus den Memoiren des Grafen Hoyos kommt hervor, dass István Károlyi die Parlamentsdebatte bezüglich, mit dem Erzherzog mehrmals telegraphiert hatte, und der Thronerbe ihn nach Wien kommen ließ. Károlyi fand ihn aber nicht mehr im Leben. Rudolf kämpfte nämlich mit schweren psychiatrischen Problemen, und laut den meisten dieses Thema forschenden Historikern hat er wahrscheinlich Selbstmord begangen. Das kann aber aufgrund der zur Verfügung stehenden Quellen nicht eindeutig behauptet werden.³⁰

²⁶ HAMANN, B. *Rudolf. A trónörökös és a lázadó*. Budapest 1990, 289 – 292.

²⁷ István Károlyi ließ sich in der Agrarbewegung von seinem Gutsverwalter, József Hegedűs (1839-1904) vertreten, der im landwirtschaftlichen Bereich als Fachmann von Renommee galt. Der Graf nahm an fachspezifischen Arbeiten nicht teil, und vermutlich wegen seiner unzureichenden Fachkenntnisse beschäftigte er sich mit fachpolitischen Fragen nicht. Aus repräsentativen Anlässen jedoch kann seine Anwesenheit nachgewiesen werden. z.B. Als zum Ehren seines Schwagers Aurél Desseffy, im Dezember 1894 eine Schmaus gezielt organisiert wurde, um die Zurücksetzung der früheren Leitung des Ungarischen Landes- Wirtschaftsvereins (OMGE) festlich zu begehen. Kőztelek, 12. Dezember 1894

²⁸ Er zeigte sein Ressentiment sowohl gegen die politischen Vorstellungen von Kálmán Tisza, als auch gegen diejenige von István Tisza.

²⁹ HAMANN, B. *Rudolf. A trónörökös és a lázadó*, s. 142.

³⁰ Nachdem die Tragödie passiert war, entstanden natürlich mehrere Verschwörungstheorien. Laut einer der Theorien habe Franz Joseph seinen Sohn um die Ecke bringen lassen. Eine andere beschuldigte Otto von Bismarck, der vor der Änderung der außenpolitischen Richtung der Monar-

Justh, der die Salons der Aristokraten regelmäßig besuchte, schrieb ebenfalls in sein Tagebuch, dass der Thronfolger eine Woche vor der Tragödie von Mayerling sein Porträt an István Károlyi gesandt hatte, begleitet von einem Abschiedsbrief ähnlichen Schreiben. Laut seinen Informationen war dem Grafen Károlyi bekannt, dass Rudolf sich seit langem mit dem Gedanken des Selbstmordes beschäftigte. In Bezug auf die Motivation tauchen zahlreiche mögliche Beweggründe auf, unter anderen auch die Enttäuschung, die von István Károlyi verursacht wurde, aber es gibt keine entscheidenden Beweise, die eine der Versionen unterstützen. Károlyis Verhalten hat die Zahl der Misserfolge des Thronfolgers, der für die Lösung der Konfliktsituationen immer weniger fähig wurde, ganz bestimmt erhöht, aber als die Ursache der Tragödie in keinem Fall bezeichnet werden kann.

Trotzdem wurde Kaiser Franz Joseph auf István Károlyi so sehr böse, dass er innerhalb von einem Monat die Bitte des Grafen um Audienz dreimal abgelehnt hatte.³¹ Die wiederholten Anträge des Großbesitzers von Großkarol, als Vater von zwei Kindern, lassen uns erschließen, dass er nach normalisierten Beziehungen zu dem Herrscher strebte. Seine Bemühungen sind als erfolgreich anzusehen, da er im Jahr 1892, auf den Feierlichkeiten zum 25. Jubiläum der Krönung von Franz Joseph zum ungarischen König, die Ehrengarde der Kavallerie als General leitete. Diese Szene war das spektakulärste Element der Jubiläumsfeier.³²

Es kann als Manifestation des für die Magnaten charakteristischen Bewusstseins betrachtet werden auch die Affäre von Károlyi während seines ersten Zyklus im Abgeordnetenhaus, als er die Duzbrüderschaft mit einem Abgeordneten von bürgerlicher Herkunft, Károly Grecsák, Zeitungsredakteur, mit aristokratischem Hochmut zurückgewiesen hatte. Károlyi verstoß damit, die von Lajos Kossuth und Ferenc Deák ins volksvertretende Parlament eingeführten Traditionen.³³

Um seine Ehre betreffende Angelegenheit zu regeln nutzte István Károlyi das Duell, das als eines der spektakulären Merkmale des aristokratischen Ethos interpretiert werden kann, obwohl sein Großvater im Alter von 35 Jahren infolge einer, im Duell erworbenen Verletzung gestorben war und sechs minderjährige Waisen hinterließ.³⁴ Das bemerkenswerteste Duell von Graf Pista - wegen des tragischen Endes - war der Zweikampf vom 24. Mai, 1880 gegen Graf Viktor Zichy Ferraris. Der auch als „Don Juan“ bekannter Zichy, hat enorme Schulden angehäuft und sich in zweifelhafte Geschäfte verwickelt, die für ihn nutzbringend waren, aber die

chie fürchtete. Einer Version nach, wurde Rudolf Opfer von der Rache eines eifersüchtigen Mannes, da der Thronfolger auch nach seiner Eheschließung ausschweifend lebte. Zur Bewertung des Themas in der Fachliteratur, siehe: HAMANN, B. *Rudolf. A trónörökös és a lázadó*, s. 487 – 515.

³¹ Justh Zsigmond naplója. 361. Vermerk vom 28. April, 1889.

³² *Pesti Hirlap*. 7. Juni 1892.

³³ *Pesti Hirlap*. 3. Oktober 1888.

³⁴ BUDA, A. *Gróf Károlyi István élete*. Újpest 1997, s. 76.

ihn in schlechten Ruf gebracht haben. Der Parlamentsabgeordnete János Asbóth legte auch Beweise für mehrfache Korruptionsfälle und betrügerische Praktiken von Zichy vor. Die öffentliche Meinung verurteilte den Grafen einstimmig, sogar seine Freunde aus der Politik wandten sich von ihm ab. Als der Skandal ausbrach, wurde er von der Funktion als Staatssekretär des Innenministeriums entlassen, kündigte als Parlamentsabgeordneter ab und verließ den Jockey Club in Budapest. Für die Ausweisung von Viktor Zichy-Ferrais aus dem Nationalcasino startete István Károlyi eine richtige Bewegung. Die Ausweisung fand am 28. Dezember, 1879 (mit 26 Stimmen dafür, 7 dagegen) statt.

Zuerst reagierte Károlyi auf Zichys Provokationen nicht, weil er ihn wegen seiner zweifelhaften Geschäfte fürs Duell nicht würdig ansah. Als aber Zichy die Verweisung von Károlyi aus dem österreichischen Jockey Club zu organisieren angefangen hatte, zeigte sich der Graf zum Pistolenduell bereit. Die beiderseitigen Sekundanten einigten sich für strenge Bedingungen: drei Schüsse zuerst von 15, dann von 10 und zuletzt von 5 Schritten Entfernung. Graf Károlyi, der berühmte Schützer, verletzte seinen Gegner Zichy bei dem zweiten Schuss.³⁵

Eines der bestimmenden Elemente der politischen Identität von István Károlyi ist seine stark nationalistische Einstellung in der Nationalitätenpolitik. Genau so wie die überwiegende Mehrheit der politischen Elite während des Dualismus hat er das Konzept einer einheitlichen politischen Nation akzeptiert. Die einzige annehmbare Option war für ihn die Madjarisierung der nationalen Minderheiten. Aus diesem Grund trat er als Initiator für die Gründung eines Vereins für öffentliche Bildung, der sogenannten Széchenyi-Gesellschaft im Komitat Szatmár auf wo auch sein Großbesitz von Großkarol lag.³⁶ Die Széchenyi-Gesellschaft stand natürlich in Kontakt mit den anderen Kulturvereinen des Landes, die als Ziel die Madjarisierung vor sich setzten, so wie mit dem Ungarischen Bildungsverband von Oberungarn, der 1893 István Károlyi zu seinem Vorsitzenden wählte.

³⁵ Nähere Details dazu gibt Vilmos Clair in seiner Duellsammlung nicht bekannt. *Magyar párbaj*. Szerk. G. Ságvári. Budapest 2002, s. 282 –284; Da aber die Ehrensache ansonsten zum Thema der Korrespondenz der Magnaten diente, berichtete auch László Vécsey seinen Schwestern darüber. Laut Informationen des Grafen bekam Zichy einen Bauchschuss, woran er in vier Tagen gestorben ist. *A szatmári Vécseyek a 19. – 20. században*. Szerk. I. Zsoldos. Nyíregyháza 2011, s. 93 – 94.

³⁶ Anhand der Angaben der Volkszählung von 1900 bekannten sich von der Gesamtbevölkerung aus dem Komitat Szatmár, d.h. 340 689 (Die Einwohner der Stadt Szatmárnémeti, inbegriffen 367 570 Menschen) Einwohnern, bekannten sich 61,62 % zu Ungarn, 34,59 % zu Rumänen. Diese Angaben ändern sich, wenn wir die Bewohner aus Szatmárnémeti, als Stadt mit Verwaltungsrecht einbeziehen, zu 63,94% Ungarn und 32,31 % Rumänen. *Magyar statisztikai közlemények 1. A Magyar Korona országainak 1900. évi népszámlálása. A népesség általános leírása községenkint*. Budapest 1902, s. 310 – 321; 3,75 % der Bewohner des Komitates waren deutsche, slowakische, ruthenische, kroatische, zigeunerische, tschechisch-mährische, polnische, italienische, englische und wendische Muttersprachler.

Das Nationalcasino als Schauplatz der Interessendurchsetzung

Als der bedeutendste Schauplatz der Interessendurchsetzung von István Károlyi kann vielleicht das Nationalcasino bezeichnet werden. Unter den Initiatoren und Begründer dieser Gesellschaft von hohem Prestige, deren Mitglieder hauptsächlich Männer mit aristokratischer Herkunft waren, finden wir auch seinen Vater, den Grafen György Károlyi.³⁷ Das erste Mal wurde er 1841 in den Vorstand gewählt. 1842 und 1843 wurde ihm ebenfalls Vertrauen geschenkt. Von 1852 bis zu seinem Tode im Jahre 1877 war er jedes Jahr Mitglied des dreiköpfigen Direktorates.³⁸

István Károlyi wurde 1871 ins Nationalcasino als Mitglied aufgenommen.³⁹ Die Leitung des Vereins wurde einem dreiköpfigen Direktorat und einem fünfzigköpfigen Ausschuss anvertraut. István Károlyi wurde von der Generalversammlung 1873 zum Ersatzmitglied des Ausschusses gewählt, von 1877 bis 1903 war er Mitglied des Ausschusses.⁴⁰ Nach dem Tode seines Vaters, György Károlyi, wurde er zwischen 1878 bis 1894 jedes Jahr in den höchsten, leitenden Organ des Casinos, und zwar in das dreiköpfige Direktorat gewählt.

Der Platz von Grafen György wurde eigentlich seinem Sohn „tradiert“. In aristokratischen Kreisen kann er aufgrund seiner finanziellen Lage, seiner Fähigkeit seine Interessen durchzusetzen, und seiner charismatischen Persönlichkeit als meinungsbildender Faktor betrachtet werden. Im Gegensatz zu seinem Vater war er ein guter Rhetor, ein richtiger Leiter, eine prominente Persönlichkeit, obwohl aufgrund seiner öffentliche Reden ist es vermutlich, dass er sich aufgrund seiner unzureichenden Kenntnisse, in ernsthafte berufliche Fragen nicht einließ. Die Pester Zeitung, „Pesti Hirlap“, eines der führenden Presseorgane der dualistischen Ära, betrachtete den Grafen Károlyi als den Symbol für die materielle Unabhängigkeit und den ungarische Edelmut. Károlyi, dem die „popularitätsthaschende“ Verhaltensweise nicht fremd war, übte durch seine Zwischenrufe im Parlament einen größeren Einfluss aus, als andere durch ihre monumentalen Reden.⁴¹

³⁷ Auf Initiative von István Széchenyi, dem englischen Beispiel folgend die 1827 gegründete Exklusivverein wurde zuerst Pester Casino benannt und 1830 in Nationalcasino umbenannt. Nach sozialem Ausgleich strebend wollte der Casino eine Plattform für die nationale Entwicklung Ungarns fördernden, verschiedenen Ideen anbieten. Laut Statutes konnte ein jeder ehrenhafter Mann mit richtigem Verhalten, und einwandfreiem Charakter Mitglied werden, unabhängig von seiner Herkunft und politischen Überzeugungen. Für die Aufnahme brauchte man Empfehlungen, und der Vorstand traf über den Kandidaten seine Entscheidung heimlich. Die Satzung enthielt sowohl die Höhe der Beitrittsgebühr als auch der Mitgliedsbeiträge.

³⁸ In dem ersten Jahr, 1827, stand an der Spitze des Vereins ein 11köpfiges Komitee, später wurde er von einem 3köpfigen Direktorat geleitet. *A Nemzeti Casino Évkönyve 1927*. Budapest 1928, s. 79 – 85.

³⁹ *Nemzeti Casinó-könyv 1871*. Budapest 1872, s. 19.

⁴⁰ Mit der Ausnahme der Jahre, als im Sinne der Statutsänderungen in Bezug auf die Vorstandswahlen, mussten sie für ein Jahr aus dem Vorstand hinaustreten. *A Nemzeti Casino Évkönyve 1895*. Budapest 1896, s. 58 – 69.

⁴¹ *Pesti Hirlap*. 9. März 1893.

István Károlyi, als Direktor des Nationalkasinos spielte eine entscheidende Rolle in der Verwandlung des Sitzes dieses exklusiven Vereins in einen Ort von europäischem Niveau. Der Verein strebte seit seiner Gründung danach, über einen eigenen Sitz zu verfügen. Zwischen 1827 und 1830 mietete er Räumlichkeiten im ersten Stock des „Vogel-Hauses“ (Mietspalast in der Dorottya-Straße), dann am Pester Ufer der Donau in dem sogenannten Haus der kaufmännischer Korporation. Danach wurde wieder das Mietspalast „Vogel-Haus“ und von 1859 das Cziráky-Palast gemietet. Der letztere wurde 1871 von dem Verein gekauft.⁴² Zu dieser Zeit verfügte das unfreundlich aussehende Vereinsheim nur über eine rudimentäre Einrichtung. In den 17 Jahren der Geschäftsführung von István Károlyi haben spektakuläre Entwicklungen stattgefunden, die sich sowohl bei der Rekonstruktion als auch bei der Gestaltung von komfortablen und gemütlichen Räumen des Vereins verwirklichte. Die Ausstattung spiegelte den vornehmen Geschmack des Grafen Károlyi wider. Der viel reisende Magnat brachte nach Ungarn hauptsächlich Musterexemplare von Einrichtungen aus Großbritannien, Frankreich und Belgien, die er danach von ungarischen Handwerkern kopieren und vervielfältigen ließ.⁴³ 1884 wurde die Terrasse gebaut und 1886 die Bibliothek umgebaut. Die Geschäftsführung des Nationalkasinos achtete sehr auf die kontinuierliche Erhöhung des Bibliotheksbestandes. Im Lesesaal konnten die Mitglieder mehr als 150 in- und ausländische Zeitungen und Zeitschriften lesen.⁴⁴ Dank der Tätigkeit von István Károlyi wurde das Treppenhaus des Kasinos 1890 umgebaut und 1893 begann die elegante Einrichtung des Restaurants.⁴⁵

Károlyi István, während seines Direktorates hielt dreimal sogenannte „Pokal-Begrüßungsreden“ am Festessen, welches ab 1864 in der Woche der jährlichen Vollversammlung als Andenken an den Gründer des Casinos, Grafen István Széchenyi veranstaltet wurde. Dieses Festessen kann als ein entscheidendes Element der Entstehung und der Pflege des Széchenyi – Kultes interpretiert werden.

Diese Rituale wurden von Széchenyi selbst durch seinen, im Testament geäußerten, Wunsch ins Leben gerufen. Dementsprechend wurde, der von ihm dem Nationalcasino geschenkter, goldener Pokal mit dem besten ungarischen Wein gefüllt und an seinen Gedenken getrunken. Den Festpokal herzustellen, ließen die Witwe und die Söhne von Széchenyi, nach dessen Tode den Wiener Goldschmied, Jauner.⁴⁶ Laut der Regeln der „Széchenyi-Schmäuse“ hat der aufgeforderte Rhetor

⁴² Eine Spendenaktion für den Kauf eines Vereinshauses fand vor dem Freiheitskampf von 1848/49 statt, aber die damaligen Spenden wurden für die Unterstützung des Kampfes angeboten.

⁴³ *A Nemzeti Casino Évkönyve 1907*. Budapest 1908, s. 6 – 7.

⁴⁴ Die Bibliothek des Casinos wurde 1907 um 951 Bände reicher, so umfasste ihr Bestand insgesamt 25 556 Bücher. *A Nemzeti Casino Évkönyve 1907*. Budapest 1908, s. 11.

⁴⁵ Ebenda 6 – 8.

⁴⁶ *A Nemzeti Casino Évkönyve 1927*. Budapest 1928, s. 118.

am Ende seiner Rede den Pokal hochgehoben und den Wein zu seinem Andenken ausgetrunken.⁴⁷

István Károlyi hielt seine erste „Pokalrede“ 1888. Als er sich an Széchenyis Verdienste und Tugenden erinnerte, lobte er auch den Freundeskreis des „größten Ungarns“, womit er offensichtlich auch das Gedächtnis seines Vaters pflegen wollte. Seine Rede enthielt auch Hinweise auf die Aktuellpolitik. Die in Andeutungen formulierte Kritik zielte aller Wahrscheinlichkeit nach den Ministerpräsidenten Kálmán Tisza. Der temperamentvolle, heftige Graf drängte die Führung des Landes nach energischen, entschiedenen Auftritt.⁴⁸

Im Jahr 1889 war Dezsó Szilágyi der aufgeforderte Rhetor, aber da er an der Teilnahme verhindert wurde, übernahm Károlyi auch dieses Jahr den Pokal und ergriff die Gelegenheit, den vor weniger als zwei Monaten verstorbenen Rudolf zu würdigen. In seiner kurzen Rede verband er die Erinnerung an Széchenyi und seinen unter tragischen Umständen verstorbenen Kameraden.⁴⁹

Aus seiner Rede von 1891 wissen wir, dass er zum dritten Mal der Rhetor des Széchenyi-Festes wurde, weil es keiner der aufgeforderten Casinomitglieder auf sich nehmen wollte. Károlyi erforderte die Jugend Széchenyis Erbe zu ehren und fortzusetzen, und ermutigte sie zur Begeisterung und Kampf.⁵⁰

István Széchenyi, der die Einheit der ungarischen Nation anstrebte, träumte von dem Nationalcasino als einem von politischen Kämpfen freien Forum, deshalb wurde sein politikfreier Charakter in den Statuten bestimmt. Trotzdem wurde die Politik 1894 unter Verstoß gegen die Statuten in den Verein „hineingeschleppt“, was zu einer „Kasinokrise“ führte.

Am Anfang der 1890er Jahren bildeten die Trennlinie zwischen Liberalismus und Konservatismus kirchenpolitische Debatten. Im Mittelpunkt der politischen Diskussionen standen die gesetzliche Einführung des staatlichen Standesregisters, der obligatorischen standesamtlichen Trauung, der freien Ausübung der Religion und der sogenannten „Rezeption“, d.h. Anerkennung der jüdischen Religion. Der Fakt, dass in der dualistischen Periode, zu Beginn der 1890er Jahre, der Staat und die Kirche nicht vollständig voneinander getrennt waren, kann als ein Problem der Modernisierung in Ungarn interpretiert werden.⁵¹

⁴⁷ Nach dem Ausbruch des Ersten Weltkrieges von 1915 bis 1920 wurden die Feste abgesagt und die Gedenkreden zu Ehren von Széchenyi wurden von den Rhetoren in der Generalversammlung gehalten. *A Nemzeti Casino Évkönyve 1927*. Budapest 1928, s. 87.

⁴⁸ *A Nemzeti Casino Évkönyve 1901*. Budapest 1902, s. 188 – 195.

⁴⁹ Ebenda 195 – 196.

⁵⁰ Ebenda 197 – 200.

⁵¹ Zu der Definition und wichtigsten Charakterzüge des modernen Staates siehe unter anderen: Pierre Bourdieu: *De la Maison du roi a la raison de l'État. Un modele de la genese du champ bureaucratique*. In *Actes de la Recherche en Sciences Sociales*, dir. Pierre Bourdieu. *Genese de l'État moderne* (FES) 118. juin 1997.

Zu Beginn des Jahres 1894 lösten die jährlich fälligen Vorstandswahlen des Nationalcasinos eine Krise aus. Infolge des Komplotts des konservativen, klerikalen Barons Béla Atzél wurden prominente Persönlichkeiten aus dem Vorstand entfernt, die für die Annahme der Einführung von Vorschläge, die Legislation der Kirchenpolitik betreffend, entschieden Stellung genommen haben.⁵² Einige Vorstandsmitglieder, darunter auch der Bruder von István Károlyi, Tibor, sind aus Protest zurückgetreten. Der Leiter des Protestes, der Sohn des Gründers Béla Széchenyi, als einer der Direktoren verließ sein Amt. Er äußerte dadurch seine Ablehnung der Nutzung des Nationalcasinos für politische Zwecke bezüglich. Seinem Beispiel folgte auch ein anderer Direktor, Miklós Szabó, der Vorsitzende der Kurie, so dass István Károlyi allein im Vorstand geblieben ist.

In seinen Zeitungsaussagen wies Béla Atzél den Vorwurf zurück, dass er die Wahl des Vorstandes durch moralisch fragwürdigen Mitteln und Methoden beeinflusst habe. Ein, an Sándor Károlyi adressierter Brief von Albert Apponyi, der in kirchenpolitischen Fragen eine schwankende Haltung nahm, beweist den ausgeübten Druck. „Bitte lass Dich unter keinen Umständen zum Austritt aus dem Casinovorstand überreden. Unser Freund, Atzél, hat es mit Gewalt und sehr deutlich gemacht aber jetzt wäre es eine große Schwäche von uns, wenn wir vom falschen Edelmut die Angelegenheit unserer tödlichen Feinden triumphieren lassen würden und unseren Freund dementieren würden“⁵³ - schrieb er dem Agrarier.

Die Rolle von István Károlyi bei der Wahl des Casinovorstandes von 1894 kann nur vermutet werden. Auf jeden Fall hatte er eine Reihe von Manifestationen, die seine politische Meinung ausdrückten. Eine solche war im Januar 1894 seine Abwesenheit von der der Neujahrsrede des Ministerpräsidenten, der sich für kirchenpolitische Reformen eingesetzt hatte.⁵⁴ Seine Frau und seine Tochter nahmen an der katholischen Großversammlung teil, die aus Protest gegen die kirchenpolitischen Reformen organisiert wurde.⁵⁵ Im April 1894 stimmte István Károlyi als Parlamentsabgeordneter des Wahlkreises Großkarol für den Gesetzentwurf zur Einführung der standesamtlichen Trauung, lehnte die anderen Entwürfe jedoch ab. Die minderwertige Ehe seines Sohnes hat möglicherweise seine Position in Bezug auf die standesamtliche Trauung mitgeprägt.

Der 1871 geborene György Károlyi (1871–1954), Sohn von István Károlyi und Margit Csekonics, war ein problematischer junger Mann, das „schwarze Lamm“

⁵² Zum Beispiel Grafen Gyula Andrassy Jr., Staatssekretär für Inneres, Lajos Tisza, Minister um König, Graf Géza Teleki. Der frühere Ministerpräsident, Kálmán Tisza kam in den Vorstand mit minimaler Stimmenzahl.

⁵³ MNL OL, Károlyi levéltár P 389 Károlyi (II.) Sándor iratai 2. d. Apponyi Albert levele Károlyi Sándorhoz, Budapest, 31. Januar 1894.

⁵⁴ *Pesti Hírlap*. 2. Januar 1894.

⁵⁵ *Pesti Hírlap*. 16. Januar 1894.

der Familie. 1891 weckte er die Aufmerksamkeit der Öffentlichkeit damit auf sich, dass er mit der unter seinem Rang stehenden, Boriska Frank, einer Soubrette-Diva des Volkstheaters, nach Amerika floh. Sie heirateten am 2. Februar 1891 in Oakland, Kalifornien.⁵⁶ György Károlyi brach durch seine Ehe den Brauch der Eheschließung der aristokratischen Kreise. Der Einwand gegen die junge Verlobte war nicht nur ihre bürgerliche Herkunft, sondern auch ihre israelitische Religion. Außer den gesellschaftlichen und kulturellen Vorurteilen der katholischen Adelsfamilie hat auch das rechtliche Hindernis die Situation des Liebespaares erschwert, da die Ehe zwischen einer jüdischen und einer christlichen Person bis zur Einführung des Gesetzartikels XXXI von 1894 in Ungarn unmöglich war.⁵⁷

Die Krise, die Anfang 1894 im Nationalcasino ausbrach, löste schließlich keinen Verfallsprozess aus. Es gab keine Massenausritte, und diejenigen, die aus dem Vorstand ausgetreten waren, haben an den „Széchenyi-Schmäusen“ weiterhin teilgenommen. Obwohl Kálmán Széll die Rolle des Rhetors nicht angenommen hatte, war er auch zu Ehren des Gründers, von Antal Zichy Jr. gehaltenen Gedenkrede anwesend.⁵⁸

Vor der Wahl von 1895 gab István Károlyi seinen Rücktritt aus dem Verwaltungsrat bekannt, in die er nicht mehr gewählt wurde. In diesem Jahr wurden in den Statuten der renommierten Gesellschaft im Hinblick auf die Wahl des Vorstands Änderungen eingeführt. Diese sollten offensichtlich eine weitere Casino-Krise verhindern. Es wurde beschlossen, dass die auf der Generalversammlung von 1896 gewählten 50 Mitglieder auf der nächsten Versammlung durch Auslosung in drei Kategorien geteilt werden. Die ersten 16 Mitglieder werden für ein Jahr ernannt, die zweiten 16 für zwei und die restlichen 18 für drei Jahre. Ab dem folgenden Jahr, an der Stelle der Ausgetretenen gewählte Mitglieder bekommen einen Mandat für drei Jahre. Die Leitung wurde also in einem Rotationssystem ausgewählt. Die Satzung sah vor, dass das Vorstandsmitglied nach 3 Jahren aus dem Vorstand ausscheiden muss. Im Jahr seines Rücktritts kann es nicht wiedergewählt werden, sondern erst auf der nächsten Hauptversammlung.⁵⁹

Nach 1895, bis 1903 wirkte István Károlyi als Vorstandsmitglied als meinungsbildender Faktor in dem Nationalcasino. Aus den Ausschusslisten nach 1904 geht hervor, dass der Graf, der bereits an Magenkrebs litt, als ihren Nachfolger ihren Schwiegersohn Gyula Károlyi (1871-1947) ansah.⁶⁰ Seinen einzigen Sohn hielt er für

⁵⁶ MNL OL, Károlyi levéltár P 395 – I. – IV. – 29/c.

⁵⁷ Siehe dazu ausführlicher ZSOLDOS, I. Károlyiak a tulipánmozgalomban. In *A magyar arisztokrácia társadalmi-közéleti kapcsolatai és szerepvállalása. Speculum Historiae Debreceniense* 26. K. Papp – L. Püski – Á. Novák (szerk.). Debrecen 2019, s. 307.

⁵⁸ *Pesti Hírlap*. 12. Februar 1894.

⁵⁹ *A Nemzeti Casino Évkönyve 1895*. Budapest 1896, s. 66.

⁶⁰ *A Nemzeti Casino Évkönyve 1904*. Budapest 1905, s. 58.

unfähig, seine Werte und politischen Ansichten fortzusetzen. Gyula Károlyi hatte einen ganz anderen Habitus als sein Schwiegervater. Er war nicht so vehement, temperamentvoll, provokativ und charismatisch wie István Károlyi.

Die politische Aktivität von István Károlyi im Nationalcasino kann auch in der, nach seinem Direktorat folgender Periode, demonstriert werden. Es hat sich in besonders wichtigen politischen Situationen reaktiviert. Ein solches Fall war sein entschlossener Kampf, um Dezső Bánffy zu stürzen. Er befriedigte sich nicht mit der politischen Zerstörung des Barons aus Siebenbürgen (Transilvanien), sondern organisierte sogar einen gesellschaftlichen Boykott gegen ihn im Casino. Der Graf unterbrach diese Aktion erst dann, als Bánffys Anhänger mit ihrem Austritt aus dem exklusiven Verein drohten.⁶¹

Der letzte, wichtige, politische Akt von István Károlyi begann auch im Nationalcasino. Die Zeitungsläser konnten sich in den letzten Dezembertage des Jahres 1904, über die, an dem von Miklós Szemere initiierten Dinner, im Nationalcasino passierten Ereignisse, aus den Nachrichten informieren. Es wurde darüber zum ersten Mal berichtet, dass Károlyi mit der Idee flirtete, der „48er Unabhängigkeitspartei“ beizutreten.⁶² Beim Abendessen, vor seiner Anmeldung von großem Erfolg, spielte Graf Károlyi sogar eine theatrale Szene mit Baron Dezső Bánffy, dem Vorsitzenden der 1903 gegründeten „Neuen Partei“.⁶³ Sein Händeschütteln mit dem Ex-Ministerpräsidenten vermittelte die Botschaft, dass er, um das Land zu retten, und den Regierungschef István Tisza von der Macht zu entfernen, bereit war sogar mit seinem tödlichen Feind zusammenzuarbeiten.

Das letzte politische Rollenverhalten

Die Regierungskrise von 1905–1906 gilt als Meilenstein in der Politikgeschichte der dualistischen Ära. Als unmittelbare Prämisse kann die sogenannte „Taschentuchabstimmung“ vom 18. November, 1904 bezeichnet werden.

Der Kern des Aktionsplans von Ministerpräsidenten István Tisza bestand darin, dass er die Arbeit des Parlaments lähmende Obstruktion der Opposition ab-

⁶¹ *Pesti Hírlap*. 3. Januar 1899.

⁶² *Pesti Hírlap*. 29. Dezember 1904; Sein erstes Mandat hat István Károlyi 1887 als parteifreier Politiker erworben. Bei den Wahlen von 1892 warf er seinen Hut, für die Vertretung von Nagykároly/Großkarol, unter dem Schirm der Regierungspartei in den Ring. Im Frühjahr 1894 trat er jedoch aus der Liberalen Partei aus. 1896 bei den, wegen Betrugs- und Aggressivität berüchtigte Parlamentswahlen, wurde er wieder als Parteifreier in die Abgeordnetenkammer wiedergewählt, bot aber sein parlamentarisches Honorar für die Unterstützung der Nationalen Partei von Albert Apponyi an. ZSOLDOS, I. A Károlyiak szerepvállalásai az 1905 – 1906-os kormányzati krízis idején. In *Századok*. 2019, 1, s. 132.

⁶³ *Pesti Hírlap*. 29. Dezember 1904.

zuberechen zielte. Dazu ließ er die gouvernementale Mehrheit die äußerst liberalen Änderungen der Hausordnung regelwidrig abstimmen.⁶⁴

Das Verfahren des Ministerpräsidenten wurde von den Gegnerfraktionen als verfassungswidrig und rechtswidrig interpretiert. Sie bildeten die sogenannte antagonistische Koalition, woran auch die aus der Liberalen Partei ausgeschiedenen Mitglieder teilgenommen haben. Die Koalition hat die Parlamentswahlen von 1905 gewonnen aber sie erhielt vom Herrscher trotzdem kein regierungsbildendes Mandat.

István Tisza war noch einige Monate lang Ministerpräsident. Am 18. Juni 1905 beauftragte der Kaiser Franz Joseph Géza Fejérváry, den Kommandanten der königlich-ungarischen Trabanten-Leibgarde mit der Regierungsbildung. Auf den Appell des Abgeordnetenhauses hat sich in den meisten Komitaten eine sog. „Nationale Opposition“ gegen, zur illegitim deklarieren „Trabantenregierung“ entfaltet. Es kann praktisch als ein Tauziehen zwischen den Behördenangestellten, in erster Linie den Beamten der Komitate, und der Regierung interpretiert werden. Der Widerstand, der bis zum Frühjahr 1906 zur Regierungskrise führte, äußerte sich in der Sabotage von Fejérváry-Regierungsbefehlen, in der Wehrdienstverweigerung und in der Nichtzahlung staatlicher Steuern.

Während der politischen Krise von 1905-1906 politisierten mehrere Grafen aus der Károlyi-Familie in der „Oppositionskoalition“. Die größte Aktivität übte István Károlyi aus, der als Mitglied der „48er Unabhängigkeitspartei“, der Verhaltensweise von Albert Apponyi folgend, sich der „Oppositionskoalition“ anschloss. In dem untersuchten Zeitraum gehörte auch sein Schwiegersohn Gyula Károlyi, der gera-

⁶⁴ Im Sommer 1904 erarbeitete István Tisza einen Entwurf für die Änderung der Hausordnung, in der vorgesehen waren, wie folgt: die Möglichkeit vor der Tagesordnung zu sprechen, geschlossene Sitzungen, Begrenzung der Möglichkeiten der namentlichen Abstimmungen, das Verbot der Verwendung von Zitaten in den Reden der Parlamentsabgeordneten und die Erweiterung des Rechtskreises des Parlamentspräsidenten. Am 15. November 1904 reichte er diesen Entwurf mit dem Abgeordneten, Gábor Dániel ein, zusammen mit einem Vorschlag für den Haushalt und die Einstellung von Rekrutierten. Am Vormittag des 18. November 1904 schlug die Liberale Partei eine parallele Sitzung vor, um die übertrieben verlängerten Diskussionen zu verhindern. Die Oppositionspolitiker nannten es rechtswidrig und aus Protest verließen den Saal. Nach ihrem Rückzug wurde der Antrag angenommen und das Parlament setzte am Nachmittag die Arbeit fort, woran die Vertreter der Opposition auch teilgenommen haben. Nach stundenlangen Diskussionen hob der Ministerpräsident an, zu sprechen. Er beschuldigte die Opposition mit Unverantwortlichkeit und beendete seine Rede mit den Worten: „Hier bleibt noch eines übrig, entweder die Heimat ihrer Schicksal zu überlassen, oder mit der ganzen Komödie aufzuhören“. Laut einem Zeitungsbericht der Zeitung „Pesti Hírlap“, der durch mehrere Erinnerungen bestätigt wurde, der gab Parlamentspräsident, Dezső Perczel, (nach dem Szenario, das auf der Regierungssitzung vorbereitet worden war) ein Zeichen zur Stimmabgabe, vermutlich mit seinem Taschentuch, direkt nach der Rede von Tisza, ohne die Abgeordneten der Opposition zu Worte kommen zu lassen, verhindernd dadurch die weiteren Diskussionen. Dieses Zeichen haben die gouvernementalen Abgeordneten schon im Stehen erwartet, da laut Traditionen der Zeit, bedeutete Körperlage im Stehen „ja“, im Sitzen bedeutete Ablehnung. *Pesti Hírlap*. 19. November 1904.

de am Anfang seiner politische Karriere war, zu dieser Plattform. Sándor Károlyi nahm zwar die Einladung von Apponyi sich anzuschließen nicht an, aber finanzierte den Wahlkampf der, im Unabhängigkeitslager mitwirkenden Konfidenten seines Freundes, sowie die Wahlkosten seines Neffen Mihály Károlyi, der ebenfalls 1905 zur Wahl antrat.⁶⁵

Aurél Dessewffy, der Ehemann von István Károlyis Schwester, Pálma, gilt als auch eine entscheidende Figur im Familiennetzwerk, aber er trat jedoch nicht der 48er Unabhängigkeitspartei bei, sondern der Parteiformation der „Dissidenten“⁶⁶, die von Gyula Andrassy Jr. gekennzeichnet war. Aurél Dessewffy spielte eine Schlüsselrolle bei der Einreichung eines Misstrauensantrags gegen die sog. „Trabantenregierung“ im Parlament und anschließend bei der Leitung des Widerstands im Komitats Szabolcs.⁶⁷

György Károlyi, der einziger Sohn des Grafen Pista Károlyi, des Widerstandsführers im Komitat Szatmár, als Verbündeter des „Trabanten-Innenministers“ lehnte entschlossen die oben skizzierte Familienpolitik ab. 1905 gewann er die parlamentarische Vertretung im Rahmen der Liberalen Partei, in einem der ethnisch gemischten Wahlkreise im Komitat Szatmár, in Krassó.⁶⁸

Károlyi trat 1905 als Kandidat im Wahlkreis von Großkarol zur Wahl.⁶⁹ Während des Wahlkampfes betonte er systematisch, dass er dem Beispiel von Albert Apponyi folgend, sich der 48er Unabhängigkeitspartei angeschlossen hatte. Wir können jedoch nicht behaupten, dass Károlyi sich konsequent mit der Anschauungsweise von Apponyi identifiziert hatte, da wir die beiden erst seit der Jahrhun-

⁶⁵ ZSOLDOS, I. A Károlyiak szerepvállalásai az 1905–1906-os kormányzati krízis idején, s. 132.

⁶⁶ Die „Dissidenten“ gründeten die Verfassungspartei im November 1905.

⁶⁷ ZSOLDOS, I. *Hatalom és pártstruktúra a századelő Szabolcsában*. Nyíregyháza 2009, s. 146.

⁶⁸ MNL OL K 26 Miniszterelnökségi Levéltár 1905 – XLI – 1330 648. cs. 3936/11.; MNL Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltára IV. B. 757. Szatmár vármegye alispánjának iratai 23. d. 8200/1905. sz.

⁶⁹ Für die Wahlen von 1901 kandidierte er, vermutlich wegen seiner Krankheit nicht. Sein Sohn wurde 1904 infolge einer Zwischenwahl Abgeordneter des Wahlkreises Nagykároly/Großkarol. Obwohl er ein parteifreies Mandat erhielt, wurde er immer mehr an die Liberale Partei verbunden. Seine Allianz mit József Kristóffy, dem damalige Obergespan des Kreises Szatmár, der später der Innenminister der Fejérváry - Regierung wurde, kann eindeutig demonstriert werden. ZSOLDOS, I. *Hatalmi törekvések és politikai platformok Szatmárban az 1905 – 1906-os kormányzati krízis idején*, s. 223 – 226; In seinen Erinnerungen an seine Aktivität als Obergespan von Szatmár erwähnte Kristóffy den Grafen György unter seinen, die meiste Auswirkung ausübenden aristokratischen Unterstützern. Seinen Vater aber, „den landesweit bekannten Oligarchen“, apostrophierte er als seinen stärksten politischen Gegner. KRISTÓFFY, J. *Magyarország kálváriája. Az összeomlás útja. Politikai emlékek 1890 – 1926*. Budapest 1927, s. 110.

dertwende ganz offen in einer politischen Plattform finden. Als die Nationalpartei 1904 reorganisiert wurde, hat er entschlossen für Apponyi Stellung genommen.⁷⁰

Der politische Unterschied zwischen István Károlyi und seinem Sohn wurde auf der außerordentlichen Generalversammlung des Komitats Szatmár am 6. Dezember 1904 offen zur Vorschein gekommen. Dies ist der theatralischste Höhepunkt des Vater-Sohn-Konfliktes, obwohl die beiden nur ihre politischen Ansichten zum Ausdruck gebracht haben und es keine Diskussion, keine Debatte, keinen direkten Angriff gab. Als Anhänger des Grafen István Tisza nahm der Graf György zu dem Vertrauensantrag der Liberalen Partei Haltung und schlug vor, das Verfahren des Ministerpräsidenten vom 18. November zu legitimieren.

Die Generalversammlung war bereits in Sitzung, als der charismatische István Károlyi den Raum betrat, und von der Opposition minutenlang zugejubelt und applaudiert wurde. Als er an der stürmischen Sitzung ums Wort gebeten hatte, hörten selbst seine Gegner mit großem Respekt zu. Graf István hielt eine wirksame Rede zur Unterstützung des Misstrauensantrags gegen das Verhalten der Tisza-Regierung. Um die Wirkungsgrad der Rede zu steigern, verwendete er dazu seinen ständig verschlechternden Gesundheitszustand.⁷¹ Am Ende einer langwierigen Debatte über den Vertrauens- und Misstrauensantrag wollte Károlyi, der jüngere, noch einmal seinen Standpunkt betonen, worauf sein Vater den Raum verließ.

György Károlyi, der die Unterstützung seines Vaters vermisste und dadurch seiner Autorität und seines sozialen Einflusses beraubt wurde, wurde während des Wahlkampfes 1905 als Kandidat für den Wahlkreis Krassó von der Opposition heftig und systematisch angegriffen. Von seinem Onkel, dem sarkastischen Gábor Károlyi erhielt er auch den Titel „Herbert“. Laut Károly Eötvös wurde dieser Begriff erstmals in der Debatte des Wehrgesetzes von Gábor Károlyi verwendet, der in der Unabhängigkeitspartei sich ganz links platzierte. Er bezeichnete mit diesem Spottnamen Gyula Andrassy Jr. und István Tisza, verweisend damit auf die unbegabten Söhne des britischen, liberalen Ministerpräsidenten Gladstone und des deutschen Kanzlers Otto von Bismarck, Namens Herbert.⁷²

István Károlyi, der ausgezeichnete rhetorische Fähigkeiten und besonderes Gefühl zu Propaganda besaß, betonte schon in seiner Programmrede, im Januar 1905,

⁷⁰ Albert Apponyi trat der Regierungspartei während der Regierung von Széll bei, aber als István Tisza zum Ministerpräsidenten ernannt wurde, verließ er die Liberale Partei, so wie auch einige Mitglieder der ehemaligen Nationalen Partei. Untersuchungen von István Dolmányos weisen darauf hin, dass sich die Mitgliederzahl der Apponyi-Gruppe ständig änderte. Zum Beispiel Ende 1903 waren die meisten Großbesitzer derselben Meinung wie Sándor Károlyi und folgten Albert Apponyi nicht. Der konnte nur einige Monate später seine Partei gründen. DOLMÁNYOS, István. *A magyar parlamenti ellenzék történetéből (1901 – 1904)*. Budapest 1963, s. 281 – 283; *Magyarországi pártprogramok 1867 – 1919*. Szerk. G. Mérei – F. Pölöskei. Budapest 2003, s. 185 – 188.

⁷¹ Szatmármegyei Közlöny, 11. Dezember 1904.

⁷² EÖTVÖS, K. *Gróf Károlyi Gábor főljegyzései*, s. 119.

die Bedeutung der Mobilisierung von Frauen, inspiriert wahrscheinlich durch die Aktivität seiner Mutter in der Reformzeit. Vermutlich hielt István Károlyi für wünschenswert, Frauen in den Kampf um die Machtübernahme der Oppositionskoalition einzubeziehen, da die Rolle seiner Tochter aufgrund des Konflikts mit seinem einzigen Sohn an Bedeutung gewonnen hatte. Schon da betrachtete er Melinda Károlyi als seine Erbin. György Károlyi trat im Dezember 1905 aus der Liberalen Partei aus, weil er übel genommen hatte, dass die Parteileitung sich zunehmend dem Koalitionsprogramm näherte.⁷³ Daraus können wir die Schlussfolgerung ziehen, dass er zu der wenig Unterstützung habende Plattform von József Kristóffy gehörte. Leider gibt es keine „Selbstdokumente“ über György Károlyi, aus denen hervorgeht, dass er mit Kristóffys Persönlichkeit oder vielmehr mit dessen Programm, insbesondere mit seinem Wahlreformentwurf (eventuell mit beiden), sympathisierte.

In den ersten vier Monaten der Regierung von Fejérváry ermutigte István Tisza die Regierung – die Konspirationsmethode anwendend - zur Zielbewusstheit, Entschlossenheit und Kraftdemonstration. Als die „Trabantenregierung“ jedoch ihre anfängliche Vermittlerrolle überschritten hatte, und versuchte eine eigene Partei zu gründen, in dem sie die Wahlreformidee von Kristóffys als Hauptelement ihres Programms formulierte, wandte er sich dagegen. Die Erweiterung des Kreises der Wahlberechtigten hat nämlich die Interessen der gesellschaftlichen Gruppen mit politischer Macht gefährdet.⁷⁴

Die politische Allianz zwischen György Károlyi und Kristóffy zeigt sich auch darin, dass der Graf am 4. April 1906 zum Gouverneur von Fiume (Rijeka) und der ungarisch-kroatische Küste ernannt wurde und mit der Präsidentschaft der Admiralitätsbehörde von Fiume beauftragt wurde.⁷⁵ Da er jedoch die Beauftragung in den Schlusstagen der Fejérváry-Regierung erhielt, konnte er sein Amt nicht mehr antreten.⁷⁶ István Károlyi hat sich mit Géza Fejérváry, der sein Amt am 18. Juni 1905 antrat, zum ersten Mal anlässlich seiner ersten Rede im Parlament öffentlich konfrontiert. In dieser Rede kritisierte er den Verteidigungsgesetzesentwurf von 1889, der in Bezug auf seinen politischen Wert unwichtig war, und machte sich

⁷³ *Pesti Hírlap*, 19. Dezember 1905.

⁷⁴ Siehe dazu ausführlicher PÖLÖSKEI, F. A *Szabadelvű Párt fényei és árnyai (1875 – 1906)*. Budapest 2010, s. 194 – 197.

⁷⁵ MNL OL, Károlyi levéltár P 2226 Károlyi II. György iratai, 1902–1946. Lad. I. No. 1/b (Dokumente über die Behördentätigkeit 1834/ME I. Bekanntmachung des Ministerpräsidenten über die Ernennung vom 5. April 1906); *Budapesti Közlöny*, 6. April 1906.

⁷⁶ *Szatmár-Németi*, 12. April 1906.

über den damals als Landeswehroffizier dienenden Fejérváry lustig.⁷⁷ Diese Art von direktem Angriff war für Károlyi charakteristisch.

Nachdem gegen die, von der Mehrheit der politischen Elite als illegitim gesehene, „Trabantenregierung“ sowohl das Abgeordnetenhaus als auch das Oberhaus ihre Stimme erhoben hatte, entfaltete sich in den meisten Komitaten eine „nationale Opposition“. Der Protest wurde am 3. August 1905 von der Versammlung des Komitats Szatmár, auf deren außerordentlichen Generalversammlung gestartet.⁷⁸ István Károlyi, das Haupt der angesehensten und wohlhabendsten Familie des Komitats, der einen beträchtlichen politischen und wirtschaftlichen Einfluss ausübte, hat sich als Vorsitzender des 60köpfigen, die Widerstandsaktionen koordinierenden Komitees aktiviert.

Die aushaltenden Protestierenden des Landes waren die aus dem Komitat Szatmár, die verschiedene Mittel des Protestes verwendet haben. Sie haben ein Komitee zum Verfassungsschutz gebildet, Entscheidungen zu diesem Zweck getroffen, einen Widerstandsfonds gegründet und in manchen Fällen haben sogar das Boykott angewandt. Zwischen der, die Fejérváry-Regierung unterstützenden Vizegespan geleitete Gruppe und den Widerstandskämpfern gab es einen erbitterten Machtkampf. Der Vizegespan wurde deshalb ab Oktober 1905 „Trabantenobergespan“ verspottet. Die staatliche Dotierung wurde von der Regierung mit Wirkung zum 1. Dezember 1905 annulliert. Am 28. Dezember 1905 riefen die Protestierenden eine Generalversammlung zusammen, die vom „Trabantenobergespan“ durch den Einsatz der Gendarmerie verhindert wurde. István Károlyi gelang es zu provozieren, dass die Gendarmen ihn direkt mit Bajonetten gedroht hatten. Die Nachrichten darüber steigerten seinen Popularitätsindex weiter.

Nachdem das Gehalt der Protestierenden von der Landeskreisverwaltung entzogen worden war, eröffnete das Komitee der 60er ein Girokonto bei der Selbsthilfefolksbank aus Großkarol auf dem Namen des Grafen István Károlyi und forderte die Steuerzahler im Komitat auf, einen Betrag in Höhe von 30% ihrer staatlichen Steuern zu zahlen, um das Gehalt der im Widerstand teilnehmenden Beamten zu sichern können.⁷⁹ Die „Steuerbereitschaft“ ließ jedoch bald nach. Bis Ende Januar 1906 hatten die Einzahlungen 80.000 Kronen betragen, wovon die Gehälter im De-

⁷⁷ Az 1887. évi szeptember hó 26-ára hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója. VIII. k. Budapest 1889, s. 141.

⁷⁸ Zur Auswertung des Protestes von Szatmár siehe ausführlicher: ZSOLDOS, I. Az 1905 – 1906-os „nemzeti ellenállás“ Szatmár vármegyében. A szatmári törvényhatóság a Fejérváry-kormány ellen. In *A debreceni Déri Múzeum Évkönyve 2011/2012*. M. Magyari. Debrecen 2012, s. 169 – 177.

⁷⁹ Arhivele Naționale Direcția Județeană Cluj (ANDJC) Prefectura Județului Satu Mare (PJSM) 2207. cutia

zember, Januar und Februar 60.000 Kronen kosteten.⁸⁰ Die ersten Anzeichen des Verfalls des Komitees der 60er erschienen auf seiner Sitzung vom 24. Februar.

Um dies zu verhindern, kündigte Graf István Károlyi an, er werde die Auszahlung der Hälfte der Beamtengehälter bis zum 1. Januar 1907 auf sich nehmen. Die Mitglieder des Komitees für Verfassungsschutz haben sich verpflichtet, den Widerstandsfonds bis zum 1. August mit einem, ihrer staatlichen Steuer angemessenen Betrag zu erhöhen. Daher kann festgestellt werden, dass der Komitat Szatmár keine der am besten vorbereiteten Verwaltungen war, da nur Abaúj-Torna, Békés, Csanád und Szabolcs die Gehälter ihrer Beamten sichern konnten, bis zur in zwei Jahren fälligen Neuernennungen.⁸¹

Im Komitat Szatmár brachte das Jahr 1906 die Verrohung Kampfmittel und –methoden mit. Die am Widerstand teilnehmenden Beamten wurden suspendiert oder versetzt.⁸² Den Protestierenden ist es gelungen bis März 1906, den Verwaltungsverlauf erheblich zu behindern, sie konnten ihn jedoch aufgrund des Kräfteverhältnisses nicht vollständig lähmen.

Während dieser Zeit hat sich ein Teil der Frauen im Rahmen der sog. „Tulpenbewegung“ vorübergehend in der Politik engagiert haben. Anfang März 1906 startete die jüngere Schwester von István Károlyi, Pálma Károlyi, die Frau von Aurél Dessewffy, in dem Budapester Salon der Gräfin Lajos Batthyány die Initiative eine Spendenaktion für die finanzielle Unterstützung des Widerstandes im Komitat. Sie hat an Ort und Stelle ihre echte Perlenkette dem Zweck gewidmet. Ihrem Beispiel folgend, boten die Magnatenfrauen an der Abendgesellschaft auch die, von ihnen getragenen Schmuckstücke an. Die Tulpenanstecker sollten die Organisation und Einheit des Widerstands gegen die Fejérváry-Regierung symbolisieren. Mit der, aus ihrem Verkauf stammende Summe wurden die „Opfer des Widerstandes“ unterstützt, und damit startete die sogenannte „Tulpenbewegung“.⁸³

Die Frauen, mit ihren auffälligen Meinungsäußerungen, haben sich provisorisch in die Politik verwickelt, ein Terrain, das für das schönere Geschlecht derzeit nicht für selbstverständlich gehalten wurde. Die vorübergehende Einbeziehung von Frauen in die Politik und Rollenbesetzung für sie aus politischen Zwecken haben die Botschaft vermittelt, dass verbündete Oppositionspolitiker Ungarn aus

⁸⁰ Die meisten Beamten hatten Bankkredite. Die Selbsthilfevolksbank aus Großkarol wollte den Kreditoren ihre Lohnquoten nicht auszahlen, und die Beamten zeigten keine Bereitschaft zur Rückzahlung. Deshalb haben die Kreditoren gegen das Komitat Klagen eingerichtet. Szatmár és Vidéke, 24. Dezember 1905.

⁸¹ Dr. HORVÁTH, J. *Az 1905/6. évi vármegyei ellenállás története*. Budapest 1907, s. 36 – 76.

⁸² ANDJC PJSZM 2185. cutia

⁸³ Die, in der letzten Phase des „Nationalen Widerstandes“ entstehende „Tulpenbewegung“ verknüpfte sich bezüglich sowohl ihrer Ziele, als auch ihrer Struktur, mit der 1844 gegründeten „Ungarischen Schützenden Verein“, der zum 60. Jubiläum des „Schutzvereins“ ins Leben gerufen wurde. Siehe dazu ausführlicher: ZSOLDOS, I. *Károlyiak a tulipánmozgalomban*, s. 299 – 312.

einer sehr ernsten Krise herausführen müssten, wozu sich auch die Frauen aktivieren müssen. Frauen, deren Emanzipation von der überwiegenden Mehrheit der politisierenden männlichen Bevölkerung, unabhängig von der Parteizugehörigkeit, sowohl in der Bildungs-, Arbeitnehmer- als auch in dem politischen Bereich entschieden abgelehnt wurde. Dieses konservative Frauenbild diente zum Aufrechterhalten der männerzentrierte Macht in der Zeit des Dualismus.

Die Frau vom Grafen István Károlyi nahm hauptsächlich an „Tulpenveranstaltungen“ in der Hauptstadt teil. Melinda Károlyi war die erste, die den sog. „Tulpengarten“- Verband im Komitat Arad organisierte, wo ihr Ehemann zum Obergespan ernannt wurde, aber sie wirkte auch im benachbarten Komitat Temes mit. Die Gründung der Filiale in Großkarol fand in der Finale des Wahlkampfes von 1906, am 22. April statt, nachdem die Regierungskrise zu Ende geworden war. Das Gründungsdatum weist auch darauf hin, dass die Veranstaltung in erster Linie als politische Werbepraktik interpretiert werden kann. Die wiederholte Hervorhebung der historischen Bedeutung der Familie Károlyi zwischen 1848-49, in der Eröffnungssitzung, diente der Popularisierung der Koalition.

Als würdige Enkelin von Karolina Zichy, die Frau des Grafen György Károlyi, übernahm Melinda Károlyi die Hauptrolle. Es fehlten nicht einmal die, auf das Publikum emotional tief wirkenden patriotischen Geschichten, welche die historische Bedeutung des Familienschlosses in Mácsa (Komitat Arad) betonten. In seiner Trinkspruch in der Abendgesellschaft des „Tulpenvereins“ lenkte Graf Pista die Aufmerksamkeit der Anwesenden auf seine Tochter, als die zukünftige Erbin des Schlosses von Großkarol.⁸⁴ Die Tulpen dienten für die Politiker der Koalition vor den Parlamentswahlen von 1906 als unverzichtbares Wahlkampfbzubehör. 1906 erwarb István Károlyi sein Mandat in Großkarol ohne Gegenkandidaten.

Nach der Beendigung der Regierungskrise tauchte die rote Tulpe auch in politischen Rachesituationen auf. Das signalisierte den Gesellschaftsanspruch zur Rechenschaftspflicht, da es eines der wichtigsten Elemente des Kampfes während der Krise bildete. Die Vereinbarung vom April 1906 zur Beendigung der politischen Krise schloss jedoch die Möglichkeit einer gesetzlichen Haftung aus. Dies wurde jedoch nicht offengelegt, und nur Politiker, - wie z.B. István Károlyi - die in den vertraulichsten Beziehungen zu den Leitern der „Oppositionskoalition“ standen, verfügten über Informationen zu deren Inhalt. In Bezug auf das zu verfolgende Verhalten den „Trabanten“ gegenüber, standen zwei deutlich unterschiedliche Meinungen einander gegenüber.

Im Namen des sozialen Friedens lehnte Gyula Andrassy die Verfolgung einiger, mit der Regierung von Fejérváry mitwirkenden Beamten ab.⁸⁵ Im Gegensatz

⁸⁴ Nagykarolyi és Vidéke, 26. April 1906; Szatmárvármegye, 28. April 1906.

⁸⁵ SZALAY, M. *Iffabb Andrassy Gyula élete és pályája*. MTA Történettudományi Intézete, Budapest, 2003. 63.

zu ihm drängte István Károlyi ihre Bestrafung durch gesellschaftlichen Boykott. Er kämpfte entschlossen für deren Entfernung aus verschiedenen Positionen und Stellen. Ein Beispiel dafür ist die letzte Generalversammlung seines Lebens im Jahr 1907 im Nationalcasino. Auf den Vorschlag von Károlyi wurde György Endre, der erste Landwirtschaftsminister der „Trabantenregierung“, der im 2. Kabinett von Fejérváry keinen Posten mehr angenommen hatte, aus dem Bibliothekausschuss des Nationalcasinos entfernt.⁸⁶ „Obwohl Endre György ein altes, fleißiges Mitglied des Bibliothekausschusses war, musste jetzt wegen seiner politischen Sünden abbüßen“⁸⁷, bemerkte ein Journalist in der Budapester Zeitung „Budapesti Hírlap“.

Schlussfolgerung

In Anbetracht des Habitus von István Károlyi, seines öffentlich-politischen Stils, kann festgestellt werden, dass er ein wirksamer Rhetor, dem die Popularität suchendes Verhaltensweise nicht fremd war. Seine öffentlichen Reden beweisen jedoch, dass er sich in die fachpolitischen Fragen nicht vertiefte. Er war eine suggestive, charaktervolle und konfrontative Persönlichkeit. Als echter Leiter konnte er entschlossen und erfolgreich für die Verwirklichung seines Willens und seiner Interessen kämpfen, schreckte er sogar vom sozialen Boykott nicht zurück. Er hat rücksichtslos versucht, einen politischen Gegner zu vernichten, was wir als politischen Charaktermord bezeichnen könnten. Das Hauptmotiv seiner Opposition bildete ab der Jahrhundertwende seine Gegnerschaft zu István Tisza. Der charismatische Graf gehörte nicht zu den prominentesten Persönlichkeiten des öffentlichen Lebens, ist aber zweifellos eine charakteristische Figur seiner Zeit.

Seine Interessen durchsetzende Aktivität kann in vielen verschiedenen Bereichen demonstriert werden: im Oberhaus des Parlaments, von 1887 bis 1901, dann von 1905 bis 1907 im Abgeordnetenhaus, in den aristokratischen Salons Ungarns, an den Treffpunkten ausländischer adeliger Gesellschaften und sogar in manchen Königshöfen. Aufgrund seines starken nationalen Engagements unterstützte er entschlossen die Arbeit von Kulturvereinen, welche die Madjarisierung als Ziel vor sich setzten. Von der Präsenz des Grafen Károlyi in ungarischen und ausländischen Kreisen ragt, als vielleicht der wichtigste Schauplatz seiner Interessendurchsetzung, das Nationalcasino hervor. István Károlyi war 17 Jahre lang der Direktor dieses Vereins von hohem Prestige. In dieser Zeit hat er die Zurückzahlung des, für den Kauf des Vereinshauses aufgenommenen Kredits realisiert und für die spektakuläre Entwicklung des Nationalcasinos erfolgreich gearbeitet. Dank dieser umfassenden Renovierungsarbeiten erhielt das Casinogebäude ein europäisches Aussehen und eine, seines Ranges würdige Ausstattung. Trotz des ausgesproche-

⁸⁶ *Pesti Napló*. 29. Januar 1907.

⁸⁷ *Budapesti Hírlap*. 29. Januar 1907.

nen Wunsches von István Széchenyi, nutzte Károlyi das Nationalcasino, in seinem Kampf um seine Ziele mit politischem Charakter zu erreichen, unter Verstoß gegen die im Statut vorgesehene Politiklosigkeit. Dies löste während der parlamentarischen Debatte über die Gesetzentwürfe zur Kirchenpolitik eine „Kasinokrise“ aus, demzufolge zwei Direktoren und ein Teil des Vorstandes die Leitung verlassen haben. Die Verabschiedung der Gesetzesvorlagen zur Trennung der Kirche von dem Staat konnte nicht verhindert werden. István Károlyi gab seinen Rücktritt aus dem Direktorat an der Generalversammlung von 1895 bekannt, in die er nicht mehr gewählt wurde. Als Vorstandsmitglied verhielt er sich jedoch weiterhin, als Meinungsbilder.

In wichtigen politischen Situationen (wie z.B. dem Sturz von Ministerpräsidenten, Baron Dezső Bánffy) hat er sich aktiviert und benutzte das Nationalcasino weiterhin als Forum für Interessendurchsetzung. Hier spielte er auch die letzte große politische Rolle seines Lebens. Der schon kranke Graf mit seiner ausgesprochen patriotischen Einstellung wurde wahrscheinlich durch seine aktive Rolle in der Leitung des politischen Kampfes während der Regierungskrise von 1905-1906 belastet, trotzdem nahm er begeistert teil, sowohl an der Kampagne der Politiker aus der Opposition, als auch an der Arbeit des Komitees für die Koordination der Widerstandaktionen, des sog. 60köpfiger. Ganz bestimmt hat er die, für ihn angebotene, letzte Möglichkeit erkannt, durch sein spektakuläres Engagement im politischen und öffentlichen Leben, seinen Namen in die Geschichte von Ungarn einzuschreiben. Damit hat er wesentlich zum Ansehen seiner Familie beigetragen.

István Károlyi ist am 31. Juli 1907 gestorben. Sein Tod hatte großes Echo in der Öffentlichkeit. Sein Begräbnis, das seine Herkunft und soziale Stellung würdig wiederspiegelte, fand am 2. August statt. Sein Sarg wurde auf einen von acht Pferden gezogenen Totenwagen gesetzt und der fuhr durch das Osttor des Schlossparks, begleitet von etwa 10.000 Menschen nach Kaplony, zu der alten Begräbnisstätte der Familie.⁸⁸

Die Mitglieder des Nationalcasinos gedachten des Grafen István Károlyi in der Generalversammlung von 1908. Er wurde lange für seine 17-jährige Tätigkeit als Direktor des Vereins gewürdigt, und es wurde beschlossen, das Porträt des Grafen für das Vereinshaus anfertigen zu lassen. Mit dem Kopieren des, den Grafen darstellenden Porträts von Herman Richir, wurde der junge, ungarische Maler, Károly Wittich Eperjesi, beauftragt.⁸⁹

⁸⁸ Szatmármegyei Közlöny, 4. August 1907.

⁸⁹ *A Nemzeti Casino Évkönyve 1908*. Budapest 1909, s. 6 – 7.

HNEDOUHOĽNÁ BAŇA BARBORA VO VEĽKOM KRTÍŠI¹

Pavel HRONČEK

HRONČEK, Pavel. The brown coal mine Barbora in Veľký Krtíš. In *Annales historici Presovienses*. ISSN 1336-7528, 2019, vol. 19, no. 2, p. 72 – 92.

The paper deals with the history of the brown coal mine Barbora. The mine was located in the South-Slovak Basin in the south-eastern part of the land area of Veľký Krtíš, in a locality called Čerešniak. The beginnings of the written history of mining in this area began in 1858, when Andrej Krasislav Meša registered the mining field Barbora in this area. A year later, on November 1st, 1859, the first mining gallery Salvator Mundi was opened. The mine prospered until the death of A. K. Mešša in 1886. From the 1920s it was out of operation and the mines were definitively erased from the mines' books on November 21, 1932. By the closing of the mine Barbora the first stage of brown coal mining in Veľký Krtíš was definitively completed.

Key words: mining, brown coal, land area of Veľký Krtíš, Barbora mine, history.

Kutacie práce v tejto montánnej lokalite boli Banským kapitanátom v Banskej Bystrici udelené v roku 1858, ich majiteľom bol komposesorát vo Veľkom Krtíši, ktorý zastupoval A. Mešša. O rok neskôr, 1. novembra 1859, bola otvorená prvá ťažobná stôlna *Salvator Mundi* na lavej, južnej strane výmoľa na prenajatých pozemkoch za sumu 600 forintov.² Začiatok otvorenia bane v Čerešniaku v roku 1859 dokladajú aj ďalšie písomné materiály.³ V rukopise monografie Novohradskej župy

¹ Príspevok vznikol ako súčasť riešenia projektu VEGA, č. 1/0236/18 s názvom Environmentálne aspekty životného prostredia vybraných banských lokalít na Slovensku v stredoveku a začiatkom novoveku.

² SKOVAJ (Shvoy), Miklós. *Nógrád megye leírása. Nógrád megye monographiája*. 1874/1875. Rukopis, Központi Statisztikai Hivatal Könyvtár, Budapest, inv. č. 23.298, s. 496. Pozri aj SZVIRCSEK, F. *Bányászkönyv. A bányászati nyersanyagkutatás (barnaköszén és lignit) és a bányaművelés története Nógrád megyében a 19.-20. században*. Sálgótarján : Nógrád Megyei Múzeum, 2000, s. 589; KAMASOVÁ, M. Andrej Mešša, prvý banský podnikateľ a priekopník baníctva vo Veľkom Krtíši. In *Zborník príspevkov zo seminára o priekopníkoch baníctva vo Veľkom Krtíši, Andrej Krasislav Mešša 175. výročie narodenia, Vsevolod Čechovič 100. výročie narodenia*. Marta Kamasová. Veľký Krtíš : Spoločnosť Augusta Horislava Škultétyho vo Veľkom Krtíši, 2000, s. 29.

³ Zápisnica z kanonickej vizitácie z 31. augusta 1876, uložená v Archíve evanjelickej a. v. fary vo Veľkom Krtíši. Tiež súkromná korešpondencia A. Meššu s K. Kuzmánym, listy zo 7. februára 1866 a z 1. júna 1866, uložené v Archíve Matice Slovenskej v Martine, inv. č. 718. Bližšie pozri aj KAMASOVÁ, M. Baníctvo. In *Veľký Krtíš – História a súčasnosť mesta*. Marta Kamasová. Veľký Krtíš : Mestský úrad Veľký Krtíš, 1997, s. 101, 110.

z roku 1874/1875 sa okrem presného dátumu otvorenia bane nachádza aj jej popis.⁴ Štôľňa bola razená východným smerom a zároveň plnila aj funkciu dedičnej štôľne. Ložisko malo plochu 42 uhorských holdov, uhoľný sloj bol blízko povrchu a dosahoval mocnosť 2 až 3 m. Zásoby uhlia v tejto bani sa odhadovali na 10 miliónov metrických centov. Vyťažené uhlie bolo možné použiť na kúrenie v domácnostiach, ale i v kováckych dielňach. Menej bolo vhodné do parných strojov. Cena uhlia bola v tomto období 30 zlatých šajnov⁵ za 1 q, pri jeho zakúpení na mieste. Furmanka do Balážskych Ďarmôt stála 10 až 14 zlatých šajnov.

K tomu, aby ložisko mohlo byť zaregistrované ako banské pole s názvom Barbora,⁶ muselo byť v teréne vymerané a mať zhotovenú banskú mapu. Mapovacie práce vykonal 25. apríla 1860 Jozef Szabó a následne rukopisnú mapu aj 26. apríla nakreslil. Táto najstaršia banská mapa z okolia Veľkého Krtíša je pomenovaná nemeckou nomenklatúrou a nesie názov *Barbara stollen Gubenfeld zu Nagy Kürtös 1860 (Auf Mineralkohlen)*, čo môžeme preložiť ako štôľňa Barbora z kutacieho poľa vo Veľkom Krtíši z roku 1860 (na minerálne uhlie).⁷ Banské pole bolo vymerané v závere Medokýšnej doliny vo výmolochoch nazývaných Čerešniak (*Czeresznyák*). Mapa bola nakreslená na žiadosť A. Meššu ako predstaviteľa komposesorátu Veľký Krtíš (*Conpossessoren in Nagy Kürtös*). Počiatočný bod vymerania banského poľa bol v mieste portálu štôľne Salvator Mundi, ktorá nie je pomenovaná, len označená kartografickou značkou, schematicky vyjadrujúcou jej drevený portál. Bod bol označený veľkým písmenom C a nazvaný ako počiatočný bod (*Ausschlagspunct*) vymeriavania. Vymerané banské pole obdĺžnikového pôdorysu je severojužným

⁴ SKOVAJ (Shvoy), M. *Nógrád megye leírása. Nógrád megye monographiája. 1874/1875.* Rukopis, Központi Statisztikai Hivatal Könyvtár, Budapest, inv. č. 23.298, s. 496. Pozri aj SZVIRCSEK, F. *Banyaszkönyv. A bányászati nyersanyagkutatás (barnaköszén és lignit) és a bányaművelés története Nógrád megyében a 19.-20. században.* Sálgótarján : Nógrád Megyei Múzeum, 2000, s. 589; KAMASOVÁ, M. Andrej Mešša, prvý banský podnikateľ a priekopník baníctva vo Veľkom Krtíši. In *Zborník príspevkov zo seminára o priekopníkoch baníctva vo Veľkom Krtíši, Andrej Krasislav Mešša 175. výročie narodenia, Vsevolod Čechovič 100. výročie narodenia.* Marta Kamasová. Veľký Krtíš : Spoločnosť Augusta Horislava Škultétyho vo Veľkom Krtíši, 2000, s. 29.

⁵ Vtedajšia papierová mena, ekvivalent zlatky.

⁶ Pomenovanie banského poľa a štôľne Barbora bolo zvolené podľa sv. Barbory, patrónky baníkov. Sv. Barbora bola skutočná osoba, ktorá žila koncom 3. storočia v Nikomédii, na území dnešného Turecka, v pohanskej rodine. Keďže sa nechcela podvoliť prísnemu otcovi a tyranovi Dioskurovi a vydať sa podľa jeho vôle, ten ju kvôli neposlušnosti zamuroval do veže, ktorú dal postaviť na tento účel. Tu v samote začala študovať a aj tajne prijala krst. Počas otcovej neprítomnosti dala vybrať do veže tretie okno, tie mali pre ňu symbolizovať Najsvätejšiu Trojicu. Jej čin otca rozzúrnil, vydal ju súdu, ktorý ju odsúdil a otec ju vlastnoručne sťal. Baníci si zvolili sv. Barboru za svoju patrónku na základe legendy, podľa ktorej sa sv. Barbore pri úteku pred otcom otvorila skala, a do dutiny sa pred ňím ukryla. Keďže sv. Barbora zomrela mučeníckou smrťou vo veku 29 rokov, má čierna banícka uniforma symbolicky 29 zlatých gombíkov.

⁷ Slovenský banský archív Banská Štiavnica (ďalej SBA BŠ), fond Banský kapitanát Banská Bystrica (ďalej f. BKBB), inv. č. 2271.

smerom cez portál štólne (počiatkový bod C) rozdelené na dve časti s rovnakými plochami 25 088 štvorcových siah. Pre správne čítanie mapy je dôležitá jej orientácia, pričom sever smeruje k dolnému okraju mapy.

Na základe doručených podkladov Banský kapitanát v Banskej Bystrici zaregistroval banské pole Barbora (baňu Barbora, nem. *Barbara* resp. *Barbara stollen*, maď. *Borbála tárna*) 28. decembra 1860 pod číslom 1346. Banské pole zaberalo plochu štyri banské miery s rozlohou 180 465 m².⁸ V roku 1860 už v bani (*Braunkohlenbergbau*) pracovali 16 pracovníci, ktorí produkovali uhlie na predaj.⁹ V rokoch 1860 bolo vyťažených do 3000 t uhlia.¹⁰ V roku 1861 sa v historických prameňoch objavuje v banskom poli Barbora (*Barbarafeld*) aj druhá baňa (štólňa) pod názvom štólňa Gedeon (*Gedeonstollen Steinkohlenbergbau*).¹¹ Tá bola spolu so štólňou Salvator Mundi súčasťou jednej bane, v prameňoch často označovanej ako Barbora či Čerešniak.

Podrobné informácie o banskom poli a o samotnej bani prináša rukopisná kolorovaná banská mapa, ktorú nakreslil A. Mešša 30. novembra 1863 pod názvom Hlavná mapa krtíšskych kameňouhoľných baní (*Haupt karte vom Kürtöser Steinkohlenbergbau*).¹² Mapa má veľkosť 153 x 99 cm a je nakreslená v mierke udávanej vo viedenských siahach. Samotné banské pole rozprestierajúce sa v chotárnej časti Čerešniak (*Čerešnjak*) je pomenované nemeckou nomenklatúrou *Barbara Grubenfeld*. Veľká časť je vymedzená v chotári Veľkého Krtíša (*Nagy Kürtüscher Terrain*), malá časť na východe zasahovala do chotára Veľkých Stracín (*Nagy Strazyner Terrain*) a najmenšia časť banského poľa Barbora na severe zasahovala do chotára Malého Krtíša (*Kis Kürtüser Terrain*). Hlavným (úvodným) dielom bane bola štólňa, ktorá plnila aj funkciu dedičnej štólne nazývaná Spasiteľ sveta – Salvator Mundi¹³ (*Salvator Mundi Erbstolen*). Smerovala cca 250 m juhovýchodným smerom pod ľavý svah rozsiahleho výmoľa pod chrbát Mútnice (247 m. n. m.). Pričom

⁸ SBA BŠ, f. BKBB, Kniha uhoľného ťažiarstva Barbora vo Velkom Krtíši (Nagykürtösi Borbála tárna-i köszénbánya társulat) z rokov 1860 – 1928, s. 13 – 17, inv. č. 180.

⁹ SZVIRCSEK, F. *Banyaszkönyv. A bányászati nyersanyagkutatás (barnaköszén és lignit) és a bányaművelés története Nógrád megyében a 19.-20. században*. Sálgótarján : Nógrád Megyei Múzeum, 2000, s. 595.

¹⁰ KAMASOVÁ, M. Andrej Mešša, prvý banský podnikateľ a priekopník baníctva vo Velkom Krtíši. In *Zborník príspevkov zo seminára o priekopníkoch baníctva vo Velkom Krtíši, Andrej Kraslav Mešša 175. výročie narodenia, Vsevolod Čechovič 100. výročie narodenia*. Marta Kamasová. Veľký Krtíš : Spoločnosť Augusta Horislava Škultétyho vo Velkom Krtíši, 2000, s. 29.

¹¹ SZVIRCSEK, F. Szénbányászat a Kürtös-patak völgyében : A nagykürtösi (Velky Krtis) barnaszénterületén. In *Nógrád megyei múzeumok évkönyve. XX. évfolyam*. F. Szvircsek – I. Bagyinszky. Nógrád megyei Múzeumok 1995, s. 39.

¹² SBA BŠ, fond Hlavný Komorskogrófský úrad Banská Štiavnica (ďalej f. HKG), inv. č. 15183.

¹³ Pomenovaná bola podľa obrazu Leonarda da Vinciho, zobrazujúceho Ježiša Krista ako Spasiteľa sveta nazvaného Salvator Mundi, namaľovaného okolo roku 1500.

prvých cca 65 m malo kvalitnú výdrevu z guľatiny a aj portál štólne bol z dreve nej výstuže. Druhý vstup do bane zabezpečovala štôľňa Gedeon¹⁴ vyrazená vyššie na svahu cca 85 m východnejšie od portálu štólne Salvator Mundi, smerovala 25 m juhovýchodným smerom a končila nad chodbou štólne Salvator Mundi, cca 96 m od jej ústia. Na tomto mieste boli obidve chodby prepojené bankským komínom, ktorý bol podobne ako chodba štólne Gedeon spevnený guľatinou. Tento základný systém prepojenia chodieb zabezpečoval vetranie podzemia – správne prúdenie bankských vetrov. Rovnobežne s hlavnou bankskou chodbou štólne Salvator Mundi bolo vyrazených päť sledných chodieb, pomenovaných podľa priateľov a blízkych ľudí A. Meššu. Najsevernejšia chodba Landerer¹⁵ (*Landerer Strecke*) bola dlhá 37 m, južnejšie ležala chodba Eva¹⁶ (*Eva Strecke*) dlhá 98 m. Južne od hlavnej chodby existovala najdlhšia chodba Zrínyi (*Zrínyi Strecke*), dlhá 140 m, chodba Ján (*Johanni Strecke*), dlhá 68 m, a najjužnejšia chodba Sečiansky (*Széchényi Strecke*), dlhá 79 m. Kolmo na tieto chodby boli vyrazené prekopy označené rímskymi číslicami od I. až po IX. Najdlhší bol prekop č. VI. (96 m) a najkratší prekop č. I. s dĺžkou do 10 m. Vzďialenosť jednotlivých prekopov bola rovnaká, a to od 19 do 20 m, ich celková dĺžka bola asi 500 m. V bani bolo vyhlbených niekoľko kratších bočných chodieb odbočujúcich z prekopov a sledných chodieb, úhrnná dĺžka chodieb v bani Barbora predstavovala cca 1 250 m. Šachovnicovým spôsobom rozfárané ložisko bolo pripravené na ťažbu. Uhoľný sloj sa kopal ručne zo steny jednotlivých chodieb a po vyťažení uhlia sa výdrevu odstraňovala – rabovala, čím nadložie klesalo do vyťažených priestorov. Môžeme predpokladať, že A. Mešša vykonal na ložisku aj základný geologický prieskum severne od bane na severnej hranici bankského poľa, pretože tu mapa zobrazuje dve drevom spevnené šachty.

Z hľadiska geológie boli uhoľné sloje v bankskom poli Barbora mierne zvlnené a na mnohých miestach dosahovali hrúbku 2 až 3 metre. Ložisko budovalo kvalitné hnedé uhlie pokryté tekutými pieskami, ktoré komplikovali ťažbu. V roku 1863 pracovalo v bani 12 baníkov, 18 príležitostných pracovníkov a jeden bankský dozorca. Baňa Barbora bola vedená pod správou Veľkokrtíšskeho komposesorátu (*Nagykürtöser Compossessorates*), od roku 1865 v nej pôsobil ako oficiálny správca A. Mešša a od roku 1867 bol vedený ako riaditeľ bane (*Bergwerksbezirk direktor*).¹⁷

Ďalším obrazovým dokumentom je bankská mapa z roku 1864, podľa ktorej môžeme sledovať vývoj podzemia bane a plány pokračovania ťažby uhlia v nasledujúcich rokoch. Kolorovanú rukopisnú mapu nakreslil A. Mešša pod ná-

¹⁴ Bola pomenovaná podľa Gedeona, jedného z najvýznamnejších starozákonných sudcov.

¹⁵ Pomenovaná podľa priateľa a kolegu A. Meššu, správcu bane na Vindšachte v Banskej Štiavnici.

¹⁶ Pomenovaná podľa matky A. Meššu.

¹⁷ SZVIRCSEK, F. Szénbányászat a Kürtös-patak völgyében : A nagykürtösi (Velky Krtis) barnaszénterületén. In *Nógrád megyei múzeumok évkönyve. XX. évfolyam. F. Szvircsek – I. Bagyinszky. Nógrád megyei Múzeumok 1995*, s. 40.

zvom Krtíšska kameňouholná baňa. Mapa štôlne Gedeon (*Kürtöser Steinkohlenbergbau. Karte von Gedeonstollen.*)¹⁸ Po obsahovej a grafickej stránke sa mapa bane Barbora zhoduje so staršou, vyššie opísanou banskou mapou z roku 1863. Mapa má mierku vo viedenských siahach a už má správne uvedenú aj orientáciu na sever. Jej výpovednú hodnotu zvyšujú dokreslené bokorysy bane na hornom a ľavom okraji mapy. Doplnené sú v nej plánované (sčasti aj vyrazené) banské chodby a prekopy, ktoré mali rozfárať ložisko a pripraviť ho na ďalšiu ťažbu. V južnej a vo východnej časti bane dosahuje celková dĺžka nových, v mape nepomenovaných chodieb a prekopov takmer 860 m. Z južnej časti bane bol už pravdepodobne vyrazený aj cca 220 m dlhý južný nepomenovaný prekop spájajúci baňu Barbora s baňou Eva, či presnejšie so štôlnou Božie požehnanie (*Seegengotesstollen*). V severnej časti boli naprojektované a pravdepodobne sčasti aj vyrazené rovnobežné sledné chodby. Celkovo ich malo byť osem. Od juhu na sever boli pomenované Tisza (dlhá 65 m), Garibaldi (dlhá 80 m), tretia sledná chodba mala štyri úseky pomenované Rosner, Julian, Anna a Olga (dlhá 105 m). Ďalšie boli Emilia (dlhá 100 m), Traja králi (dlhá 50 m), Anastazia (dlhá 66 m), Paulinia (dlhá 85 m) a v severovýchodnej časti bane to bola chodba Therezia (dlhá 70 m). Pre vytvorenie štvorcovej siete podzemných chodieb v ložisku tak, aby bolo pripravené na ťažbu, mali byť na sever predĺžené prekopy č. I. až VI. Súhrnná dĺžka predĺžených prekopov mala dosahovať 355 m. Prekop č. I. až VI. bol spojený priečnou chodbou smerujúcou na severovýchod v dĺžke 95 m. Dĺžka nového podzemia (vyrazeného a plánovaného) v severnej časti bane mala dosahovať 1 270 m. Celková dĺžka novovyrazených a plánovaných podzemných priestorov v bani Barbora predstavovala spolu až 2 280 m.

Napriek tomu, že A. Meššovi sa v podnikaní celkom darilo, počas hospodárskej krízy, ktorá sa v tomto období prejavila v celom uhorskom hospodárstve, nastali problémy s predajom vyťaženého uhlia. V roku 1866 píše v jednom zo svojich listov podpredsedovi Matice Slovenskej K. Kuzmánymu, že sa mu v roku 1865 nepodarilo predáť vyťažené uhlie, ktoré má uskladnené na skládke v množstve cca 20 000 q. Do jeho vyťaženia vložil sumu 2 500 zlatých, ktoré mu teraz chýbajú na ďalšie podnikanie. Z tohto dôvodu žiadal Maticu Slovenskú o pôžičku na ďalšie podnikanie. Napriek prechodnému neúspechu videl v ťažbe uhlia dobrý podnikateľský zámer a možnosť slušného živobytia, preto nechcel podiely v bani odpredať. Ako záruku na pôžičku ponúkol svoj nehnuteľný majetok. Išlo o novopostavený dom spolu so záhradami vo Veľkom Krtíši, tiež polia, lúky a lesy v chotároch Veľkého a Malého Krtíša s rozlohou 70 katastrálnych jutár vrátane svojho regálneho práva. A. Mešovi bola pôžička od Matice Slovenskej schválená, čo mu umožnilo pokračovať v banskom podnikaní.¹⁹

¹⁸ SBA BŠ, f. HKG, inv. č. 15184.

¹⁹ Literárny archív Matice Slovenskej v Martine, fond MS/I, inv. č. 718, listy A. Mešša Karolovi Kuzmánymu zo 7. februára 1866 a z 1. júna 1866. Pozri tiež KAMASOVÁ, M. Baníctvo. In *Veľký Krtíš*

Časopis *Obzor* sa v roku 1866 zmienil o plánovanej železničnej trati, ktorá by spojila západnú časť Novohradu s ostatnými časťami Uhorska, čím by bol zabezpečený odbyt uhlia z veľkokrtíšskych baní. Uvedený príspevok v súvislosti s bankým podnikateľom A. Meššom uvádza „... Známy rodomil pán Andrej Mešša, ktorý... kúpil rozsiahle ložiská kamenného uhlia pri obci Veľký Krtíš... Ak sa bude túžobne očakávaná železnica cez Ďarmoty do Miškolca stavať, tak tieto bane majú skvelú budúcnosť...“²⁰ A. Mešša nič neponechal na náhodu a sám v tomto smere vyvíjal rozsiahle aktivity. Už 12. decembra 1867 v jeho mene spísal a overil petíciu notár Juraj Švachulay, ktorá požadovala vybudovanie železničnej trate nazvanej *Ipel – Slaná (Ipoly – Sajó)*. Trasa železnice mala viesť z Vácu cez Balážske Ďarmoty, Modrý Kameň a Pliešovce do Banskej Bystrice. Petícia spísaná a overená v mene miestnych podnikateľov vo Veľkom Krtíši bola zaslaná ministerstvu hospodárstva v Budapešti.²¹ Bohužiaľ, bez väčšej odozvy úradov.

Andrej Mešša sa zaujímal aj o opravu, údržbu a výstavbu nových komunikácií v regióne, ktoré by zabezpečili nielen dopravu uhlia, ale celkový hospodársky rozvoj severozápadnej časti Novohradu. Na zasadnutí obecného zastupiteľstva v Modrom Kameni 12. decembra 1867 predložil na schválenie ďalšiu petíciu, respektíve žiadosť, aby sa čo najskôr začalo s výstavbou cesty, ktorá by spájala Vác, Balážske Ďarmoty, Veľký Krtíš, Modrý Kameň a Lešť s Banskou Bystricou.²²

V roku 1867 v bani Barbora patriacej Veľkokrtíšskemu komposesorátu pracovalo 7 baníkov, ktorí vyťažili 8 319 q uhlia.²³ Dôležitou zmenou vo vlastníctve bankého poľa a bane Barbora bol 28. december 1868, kedy bola založená a v Budapešti úradne zaregistrovaná účastnícka spoločnosť pod názvom Veľkokrtíšska kamenouhoľná banká spoločnosť štólne Barbora (*Nagykürtösi Borbála tárnai köszénbánya társulat*) so sídlom v Budapešti. Výbor spoločnosti a zároveň splnomocnencami spoločníkov boli Juraj Sebastiáni a Alexander Bende z Veľkého Krtíša a Karol Kachnič z Balážskych Ďarmôt. Členmi novozaloženej účastníckej spoloč-

– *História a súčasnosť mesta*. M. Kamasová. Veľký Krtíš : Mestský úrad Veľký Krtíš, 1997, s. 101; KAMASOVÁ, M. Andrej Mešša, prvý banký podnikateľ a priekopník baníctva vo Veľkom Krtíši. In *Zborník príspevkov zo seminára o priekopníkoch baníctva vo Veľkom Krtíši*, Andrej Krasislav Mešša 175. výročie narodenia, Vsevolod Čechovič 100. výročie narodenia. M. Kamasová. Veľký Krtíš : Spoločnosť Augusta Horislava Škultétyho vo Veľkom Krtíši, 2000, s. 30.

²⁰ KAMASOVÁ, M. Andrej Mešša, prvý banký podnikateľ a priekopník baníctva vo Veľkom Krtíši. In *Zborník príspevkov zo seminára o priekopníkoch baníctva vo Veľkom Krtíši*, Andrej Krasislav Mešša 175. výročie narodenia, Vsevolod Čechovič 100. výročie narodenia. M. Kamasová. Veľký Krtíš : Spoločnosť Augusta Horislava Škultétyho vo Veľkom Krtíši, 2000, s. 31.

²¹ Štátny archív v Banskej Bystrici, pracovisko Archív Veľký Krtíš (ďalej ŠA BB prac. AVK), fond Okresný úrad Modrý Kameň (ďalej f. ONÚ MK), Zápisnica OZ M. Kameň z roku 1867.

²² ŠA VK, f. ONÚ MK, Zápisnice OZ M. Kameň z 12. decembra 1867.

²³ SZVIRCSEK, F. *Banyaszkönyv. A bányászati nyersanyagkutató (barnaköszén és lignit) és a bányaművelés története Nógrád megyében a 19.-20. században*. Sálgótarján : Nógrád Megyei Múzeum, 2000, s. 593.

nosti, ktorá vlastnila baňu Barbora, boli účastníci predovšetkým z Veľkého Krtíša a jeho okolia. Najviac podielov vlastnil statkár Jozef Sebastiáni z Veľkého Krtíša (32 kuksov²⁴ a 40/100 kuksov), Zichyovské divínske seniorálne panstvo v Želovciach (19 kuksov a 80/100 kuksov) a Modrokamenské panstvo Antona a Jozefa Forgáčovcov (10 kuksov a 80/100 kuksov). Menšie podiely vlastnili miestni zemepáni (nižšia šľachta) – vdova Farkašová, Michal Bende, Ján Szecsödy, Andrej Mešša a Anna Mešková z Veľkého Krtíša, ďalej Leopold Kalmár a Ludovít Trnovský z Malého Krtíša, Karol Kachnič z Balážskych Ďarmôt a Kľačianske panstvo grófa Karola Zichyho zo Slovenských Kľačan. Najmenšie podiely vlastnil Ján Stimmel, Jozef Petrovič, Ján Stráža, Ondrej Králik, Ján Lázy, Štefan Bendjak, vdova Záborská, Rumanik a Nemeš z Veľkého Krtíša, Ján Mikulaj z Obeckova a Johana Géci-Šembery zo Sudíc.²⁵ Vytvorením novej vlastníckej štruktúry a navýšením prevádzkového kapitálu v roku 1869 vznikli lepšie podmienky na podnikanie. V bani Barbora pracovalo 14 baníkov, v období najvyššej produkcie to bolo až 23 baníkov.²⁶ Došlo k modernizácii technického vybavenia bane, v hlavnej štólňi bola vybudovaná drevená banská dráha (koľajnica) dlhá 340 stôp (105 m). Pri doprave uhlia pracovalo 14 robotníkov, ktorí ručne nakladali a tlačili banské vozíky na povrch.²⁷

Na základe záznamov banského kapitanátu z roku 1870 vieme, že sa v bani Barbora ťažil 2,2 m hrubý slaj hnedého uhlia. Pri jeho ťažbe pracovalo 30 baníkov a tiež až 12 žien, v zimných mesiacoch stúpol počet zamestnancov krátkodobo až na 70. Ročná produkcia predstavovala 28 800 q, ale predať sa podarilo len okolo 15 000 q, pre väčšie množstvá sa nenašiel odbyt. V tomto období sa uhlie používalo hlavne ako kuchynské palivo v Balážskych Ďarmotách, kam sa dopravovalo na vozoch. Vyššiu produkciu uhlia brzdil zlý stav ciest a nedostatok furmanov.²⁸ Aj preto v roku 1871 klesol počet zamestnancov na štyroch. V nasledujúcom roku ich počet opätovne stúpol, v bani Barbora pracovalo 18 mužov, 2 ženy a 4 deti, spolu 24 zamestnancov. Z ďalších rokov nemáme úplné údaje, ale môžeme konštatovať, že

²⁴ Kuksy – podiely v banskej spoločnosti.

²⁵ SBA BŠ, f. BKBB, inv. č. 758. Bližšie pozri aj: KAMASOVÁ, M. Baníctvo. In *Veľký Krtíš – História a súčasnosť mesta*. M. Kamasová. Veľký Krtíš : Mestský úrad Veľký Krtíš, 1997, s. 101.

²⁶ KAMASOVÁ, M. Andrej Mešša, prvý banský podnikateľ a priekopník baníctva vo Veľkom Krtíši. In *Zborník príspevkov zo seminára o priekopníkoch baníctva vo Veľkom Krtíši, Andrej Krasislav Mešša 175. výročie narodenia, Vsevolod Čechovič 100. výročie narodenia*. M. Kamasová. Veľký Krtíš : Spoločnosť Augusta Horislava Škultétyho vo Veľkom Krtíši, 2000, s. 29.

²⁷ SZVIRCSEK, F. Szénbányászat a Kürtös-patak völgyében : A nagykürtösi /Veľký Krtíš/ barnaszén-területén. In *Nógrád megyei múzeumok évkönyve, XX. évfolyam, Nógrád megyei Múzeumok 1995*, s. 40.

²⁸ SZVIRCSEK, F. Szénbányászat a Kürtös-patak völgyében : A nagykürtösi (Velky Krtis) barnaszén-területén. In *Nógrád megyei múzeumok évkönyve. XX. évfolyam. F. Szvircsek – I. Bagyinszky. Nógrád megyei Múzeumok 1995*, s. 40; SZVIRCSEK, F. *Bányásztkönyv. A bányászati nyersanyagkutatás (barnakőszén és lignit) és a bányaművelés története Nógrád megyében a 19.-20. században*. Sálgótarján : Nógrád Megyei Múzeum, 2000, s. 594.

vývoj zamestnanosti bol pomerne stabilný. V roku 1874 v bani pracovalo 17 mužov, 2 ženy a 3 deti.

Baňu Barbora neobchádzali ani bankské nešťastia, 9. januára 1873 pri veľkom zázvare zomrel 52-ročný baník Juraj Melicherský z Veľkého Krtíša.²⁹ Podľa súčasného historického výskumu išlo o prvú známu obeť bankských nešťastí v baniach v okolí Veľkého Krtíša.

Vďaka rozširovaniu základného technického vybavenia (v roku 1876 bola dĺžka drevenej banskej dráhy – koľajníc 356 m) bola Baňa Barbora schopná produkovať oveľa viac uhlia ako bolo možné odpredať. Andrej Mešša hľadal nové možnosti odbytu, keďže sa mu nepodarilo presadiť myšlienku vybudovania železnice či novej cesty, uvažoval o možnosti spaľovania uhlia v mieste ťažby. Začal sa zaoberať myšlienkou výstavby sklárne v blízkosti bane Barbora, surovinu na výrobu skla by tvoril miestny piesok z neďalekej pieskovej bane. Z tohto dôvodu nechal v roku 1876 urobiť rozbor uhlia v Ríšskom geologickom ústave vo Viedni geológom Rudolfom Méhesom. Uhlie bolo považované za kvalitné lignitové uhlie s výhrevnosťou viac ako 3 700 kalórií.

Na získanie ďalšej klientely publikoval v Nógrádi Lapok és Honti Híradó 26. januára 1876 a 6. augusta 1876 reklamu, v ktorej proklamoval 17-ročné zásobovanie okolitých dedín uhlím na vykurovanie domácností a na pohon mlátiacich strojov. Cena vyťaženého a vytriedeného uhlia v bani Barbora bola 70 centov za 100 kg, záujemcovia mohli v pondelok a v piatok podať svoje objednávky v Balážskych Ďarmotách.³⁰

Od roku 1789 Andrej Mešša vyvíjal ďalšiu iniciatívu na podporu výstavby sklárne založenej na spaľovaní uhlia, čo predstavovalo na tú dobu technologický pokrok. Lokalitu v Medokýšnej doline prezentoval ako ideálnu, podľa jeho slov sa „žiadna fľaša nedá vyrobiť nikde inde ako vo Veľkom Krtíši“, keďže sa tu na jednom mieste nachádza sklárska surovina, zdroj energie – uhlie a vzdialenosť od odbytového trhu je polovičná ako v ostatných novohradských sklárňach. Podnikatelia z Novohradu, ktorých oslovil, sa stretli 7. augusta 1879 v Balážskych Ďarmotách pri Jozefovi Reményfyim, prezidentovi sporiteľne. Za účelom prehliadky a posúdenia ložiska uhlia a ložiska sklárskych pieskov bol do Veľkého Krtíša pozvaný v roku 1880 Wilhelm Uhlend, riaditeľ polytechnickej školy v Lipsku, ktorý potvrdil dostatočnú kvalitu miestnych zdrojov. Plán výstavby sklárne vo Veľkom Krtíši zaujal aj Antala Forgácha, riaditeľa uhoľných baní v Šalgotarjáne. A. Mešša za tento návrh

²⁹ KAMASOVÁ, M. Baníctvo. In *Veľký Krtíš – História a súčasnosť mesta*. M. Kamasová. Veľký Krtíš : Mestský úrad Veľký Krtíš, 1997, s. 102.

³⁰ SZVIRCSEK, F. *Banyaszkönyv. A bányászati nyersanyagkutató (barnaköszén és lignit) és a bányaművelés története Nógrád megyében a 19.-20. században*. Sálgotarján : Nógrád Megyei Múzeum, 2000, s. 590, 594.

získal v Balážskych Ďarmotách v roku 1882 na ekonomickej výstave zlatú medailu.³¹

V roku 1876 v bani Barbora pracovalo 15 mužov, ktorí vyťažili 15 776 q uhlia, v roku 1877 bolo zamestnaných 11 mužov, 1 žena a 2 deti a produkcia bane bola 14 358 q.³² V nasledujúcom roku 8 mužov, 1 žena a 2 deti vyprodukovali 14 375 q uhlia a v roku 1879 štatistiky uvádzajú v zamestnaneckom pomere 6 mužov, 1 ženu a 2 deti a produkciu uhlia vo výške 11 240 q.³³ Klesajúci trend ťažby potvrdzuje aj rok 1880, kedy 5 mužov a 1 žena vyprodukovali 10 686 q uhlia. Dokumenty Banského kapitanátu v Banskej Bystrici uvádzajú, že v bani sa začali vykonávať sledné a údržbárske práce.³⁴ Je pravdepodobné, že baňa bola už v ťažobnom útlme, keďže nebola zahrnutá do celouhorskej štatistiky baní spracovanej O. Guttmannom 30. septembra 1880.³⁵ V nasledujúcich rokoch produkcia uhlia výrazne poklesla a podľa dostupných prameňov zamestnávali len ľudí na údržbárske práce. Ťažilo sa len minimum uhlia cca 10 q, ktoré bolo potrebné podľa banského zákon vyťažiť, aby majiteľom bane neboli odňaté ťažobné povolenia. Štatistiky v prvej polovici 80. rokov 19. storočia uvádzajú striedavo vyšší a minimálny počet zamestnancov. V rokoch, keď sa robili údržbárske práce, ich počet prudko stúpala. V roku 1880 pracovali v bani Barbora 5 muži a 1 žena. Kým v roku 1881 štatistiky neuvádzajú žiadnych zamestnancov v nasledujúcom roku to bolo 74 mužov a 8 žien a v roku 1883 pracovalo v bani 83 mužov a 11 žien. Tento trend vysokej zamestnanosti uvádzajú štatistiky aj v roku 1884, evidovaných bolo 88 zamestnancov. V rokoch 1885 bol v bani zamestnaný len jeden pracovník.³⁶ Ročná produkcia uhlia sa v tomto období pohybovala okolo 15 000 q. V roku 1886 bola ťažba minimálna, keď sa údajne vyťažilo len 8 q uhlia.³⁷

³¹ SZVIRCSEK, F. *Banyaszkönyv. A bányászati nyersanyagkutatás (barnaköszén és lignit) és a bányaművelés története Nógrád megyében a 19.-20. században.* Sálgótarján : Nógrád Megyei Múzeum, 2000, s. 591.

³² SZVIRCSEK, F. *Banyaszkönyv. A bányászati nyersanyagkutatás (barnaköszén és lignit) és a bányaművelés története Nógrád megyében a 19.-20. században.* Sálgótarján : Nógrád Megyei Múzeum, 2000, s. 597.

³³ ALBERTY, J. Niektoré podklady pre históriu banského podnikania v okrese Lučenec a Zvolen v období uhorského kapitalizmu a imperializmu. In *Historický zborník kraja IV.* M. Štilla. Banská Bystrica : Stredoslovenské vydavateľstvo, 1968, s. 111, 112; SZVIRCSEK, F. *Banyaszkönyv. A bányászati nyersanyagkutatás (barnaköszén és lignit) és a bányaművelés története Nógrád megyében a 19.-20. században.* Sálgótarján : Nógrád Megyei Múzeum, 2000, s. 597.

³⁴ SBA BŠ, f. BKBB, inv. č. 433.

³⁵ GUTTMANN, O. *Magyar Bánya-Kalauz; Ungarisches Montan-Handbuch.* 1. évf.. Budapest 1881, s. 7.

³⁶ SZVIRCSEK, F. *Banyaszkönyv. A bányászati nyersanyagkutatás (barnaköszén és lignit) és a bányaművelés története Nógrád megyében a 19.-20. században.* Sálgótarján : Nógrád Megyei Múzeum, 2000, s. 597, 598.

³⁷ SBA BŠ, f. BKBB, inv. č. 433, č. sp. 237/20 z 13. 4. 1920.

Hospodársko-technická stránka bane Barbora sa začala negatívne meniť po smrti Andreja Krasislava Meššu 9. apríla 1886.³⁸ Z tejto straty sa už baňa, respektíve účastnícka spoločnosť, ktorá ju vlastnila, nikdy nedokázala úplne spamätať, postupne smerovala k desaťročia trvajúcemu krachu. Historický výskum potvrdil, že smrťou A. Meššu sa skončila éra prosperity bane Barbora, v nasledujúcich obdobiach baňa len živorila a pokiaľ bola v prevádzke, nedosiahla také hospodárske výsledky ako v období jej spravovania A. Meššom. Jej prudký úpadok nastáva predovšetkým po vypuknutí prvej svetovej vojny a v období prvej Československej republiky kvôli strate predajných trhov. Baňa bola už takmer nepretržite mimo prevádzky a koncom roku 1932 definitívne zanikla. Túto zložitú a neprehľadnú časť jej dejín prinášajú nasledujúce riadky.

Oficiálna štatistika baní v Uhorsku za rok 1887, spísaná 15. apríla 1888,³⁹ uvádza minerálnu uhoľnú baňu (*Ásvány-faszénbánya*) v chotári Veľkého Krtíša, ktorú na ploche 8 banských mier vlastnila ťažobná spoločnosť *Borbála-tárnai köszénbánya-társulat* z Veľkého Krtíša pod vedením Alexandra Bendeho. V priebehu roku 1887 vyťažili 8 pracovníci pri údržbárskych prácach len zákonom stanovené minimálne množstvo 10 q. Po jednoročnom oživení zamestnanosti, keď v bani v roku 1888 pracovalo 44 mužov a 6 žien, dochádza k dlhodobému útlmu bane, ktorý trval až do roku 1902. V rokoch 1889, 1890, 1891 a 1901 v bani Barbora nepracoval žiaden zamestnanec a v ostatných rokoch to bol jeden robotník pri údržbových prácach.⁴⁰ Podľa úradnej štátnej štatistiky uhorských baní z 10. apríla 1892 za rok 1891 v bani nepracovali žiadni robotníci, len jeden úradník a riaditeľom bane bol Alexander Bende z Malého Krtíša. V bani sa po celý rok neťažilo.⁴¹ V roku 1892 podľa štatistík vyprodukoval jeden zamestnanec pri údržbárskych prácach 2 q uhlia.⁴²

Plány na výstavbu železnice v západnej časti Novohradu neupadli do zabudnutia, minimálne medzi miestnymi podnikateľmi a predstaviteľmi miestnych samospráv. V januári 1894 bola zostavená 15-členná delegácia modrokamenského notariátu, ktorá osobne predložila uhorskej vláde v Budapešti ďalšiu petíciu za výstavbu železnice v tomto regióne. Členmi delegácie boli aj synovia A. Meššu – Andrej Mešša ml., veľkokrtíšsky statkár, spolumajiteľ a riaditeľ kameňouhoľných baní, a Július Mešša, veľkokrtíšsky statkár a spolumajiteľ kameňouhoľných baní.

³⁸ KAMASOVÁ, M. Andrej Mešša, prvý banský podnikateľ a priekopník baníctva vo Veľkom Krtíši. In *Zborník príspevkov zo seminára o priekopníkoch baníctva vo Veľkom Krtíši, Andrej Krasislav Mešša 175. výročie narodenia, Vsevolod Čechovič 100. výročie narodenia*. M. Kamasová. Veľký Krtíš : Spoločnosť Augusta Horislava Škultétyho vo Veľkom Krtíši, 2000, s. 27, 31

³⁹ DÉRY, K. *Magyar Bánya-Kalauz; Ungarisches Montan-Handbuch*. 2. évf. Budapest 1888, s. 14.

⁴⁰ SZVIRCSEK, F. *Bányászkönyv. A bányászati nyersanyagkutatás (barnaköszén és lignit) és a bányaművelés története Nógrád megyében a 19.-20. században*. Sálgótarján : Nógrád Megyei Múzeum, 2000, s. 598.

⁴¹ DÉRY, K. *Magyar Bánya-Kalauz; Ungarisches Montan-Handbuch*. 3. évf. Budapest 1892, s. 13.

⁴² SBA BŠ, f. BKBB, inv. č. 433, č. sp. 237/20 z 13. 4. 1920.

Ďalšími členmi delegácie boli Ján Rybár, veľkokrtíšsky richtár, Jozef Weisz, statkár z Malého Krtíša, Elek Jakub Szabó, rímskokatolícky farár z Modrého Kameňa, Ján Kapor, notár z Modrého Kameňa, Matej Purdiš z Malého Krtíša, Ján Makovíni, Ján Černík a Michal Debnár z Veľkých Stracín, Ondrej Beňo, richtár z Malých Stracín, Ján Ondřík z Malých Stracín a Ján Krajca s Jánom Valachom, členovia obecnej rady z Lešti.⁴³ Ani táto petícia, doručená osobne predstaviteľmi regiónu, nepriniesla žiadny posun v plánovanej výstavbe železnice.

Po roku 1896 sa obnovila myšlienka železničného spojenia s Balážskymi Ďarmotami ako centrom Novohradu so severnou, poľnohospodársky a priemyselne sa rozvíjajúcou oblasťou v doline potoka Krtíš. V tomto období sa očakávalo, že výstavba železničnej trate a spojenia Balážskych Ďarmôt a Modrého Kameňa sa predĺži až do Zvolena. V apríli 1897 minister obchodu Lindheim udelil zmluvným dodávateľom povolenie na predbežné práce súvisiace s projektovaním železnice na obdobie jedného roka. Podľa plánu mala trasa železničnej trate viesť z Balážskych Ďarmôt cez rieku Ipel' do Seleštian a odtiaľ dolinou Krtíšskeho potoka cez Záhorce do Želoviec, Sklabinej, Novej Vsi, Malého Krtíša a Veľkého Krtíša s možnosťou predĺženia do Modrého Kameňa. Župná tlač privítala toto železničné spojenie s nádejou, v príspevkoch sa objavili optimistické články, ako napr.: ... *Niet pochýb o tom, že táto dôležitá železnica prinesie veľkú radosť všetkým zainteresovaným komunitám a výrazne podporí rast ľudí. Ako počujeme, gróf Ferenc Zichy bude okrem iného kupovať niekoľko akcií plánovanej železnice...* Keď 12. apríla 1897 začali v teréne predbežný prieskum budúcej trasy železnice dvaja inžinieri, v župnej tlači sa objavili príspevky, ktoré predpokladali, že jej výstavba sa začne ešte na jar roku 1897. Dôvodom mala byť nielen dodávka uhlia z veľkokrtíšskych baní, ale aj plánovaná výstavba sklárne a železiarne vo Veľkom Krtíši. Držitelia licencie na stavbu očakávali, že výstavba železničnej trate sa začne v najbližšom čase a vyhlasovali, ... *že niet pochýb o tom, že to bude najrušnejšia železničná trať v Novohradskej župe...*⁴⁴

30. apríla 1897 zvolal Adolf Acház valné zhromaždenie mestského zastupiteľstva Balážske Ďarmoty, kde sa rozhodovalo o možnostiach výstavby trate z Balážskych Ďarmôt do Modrého Kameňa. Držiteľ licencie navrhol predstaviteľom mesta, aby zakúpili 20 000 kmeňových akcií spoločnosti na výstavbu železnice. Valné zhromaždenie nemalo na železnicu jednoznačný názor, niektorí účastníci projekt ocenili, nakoľko by bolo v najlepšom záujme mesta, aby ho nová trať spojila s poľnohospodárskym zázemím, ale predovšetkým videli možnosť dovozu lacného uhlia z hnedouhoľných baní vo Veľkom Krtíši. Iní boli proti tomuto zámeru,

⁴³ ŠA VK, Zbierka fotografií, fotografia účastníkov delegácie v januári 1894.

⁴⁴ SZVIRCSEK, F. Nógrád Megye vasúthálózatának kiépülése (1867 – 1939). In *Nógrád megyei múzeumok évkönyve*. V. évfolyam. A. Domonkos. Nógrád megyei Múzeumok 1979, s. 106.

dokonca sa organizovali petície proti výstavbe železničnej trate. Projekt nakoniec nebol úspešný a nezrealizoval sa.⁴⁵

Aj keď sa projekt nadregionálnej železnice nedočkal úspešnej realizácie, v Medokýšnej doline bola vybudovaná najstaršia priemyselná železnica v regióne. Jej stavba súvisela s ťažbou sklárskeho piesku, s ktorou začal v roku 1903 Jozef Sebastião z Veľkého Krtíša⁴⁶ v pieskovni ležiacej 200 m severne od vstupného portálu do bane Barbora. Pieskovňa sa v prameňoch označovala aj ako Fehérova baňa a ležala v chotári Malého Krtíša. J. Sebastião dal postaviť na prepieranie piesku „štrkovňu“ priamo v centre obce Malý Krtíš na ľavom brehu Krtíšskeho potoka.⁴⁷ Z Fehérovej bane k „štrkovni“ bola v roku 1904 vybudovaná na prepravu vyťaženého piesku jednoduchá úzkokoľajná konská železnica.⁴⁸ Vytriedený piesok sa dopravoval ďalej konskými povozmi do sklárni Balážova Huta (*Blýskavica*) pri Kalinke.

Podľa oficiálnej úradnej banskej štatistiky Uhorska za rok 1895, ktorá bola zostavená 15. apríla 1896,⁴⁹ bola baňa Barbora, otvorená na 8 banských mierach, mimo prevádzky. To znamená, že nezamestnávala žiadnych pracovníkov a ani sa v nej neťažilo. Jej oficiálnym správcom bol Alexander Bende z Malého Krtíša. V nasledujúcom roku jeden robotník pri údržbárskych prácach vyprodukoval 4 q uhlia.

Uhoľná baňa Barbora vo Veľkom Krtíši ťažila len priemerne kvalitné uhlie a v odbyte mala v Novohrade množstvo konkurentov. Dlhé hľadanie a očakávané zlepšenie prepravných podmienok bolo stále v nedohľadne. Ďalšia iniciatíva na výstavbu železnice Balážske Ďarmoty – Modrý Kameň sa objavila v októbri 1904. V roku 1905 došlo k zmene držiteľa licencie na výstavbu železnice, keď poslanec Uhorského snemu Július Laszkary navrhol mestskej rade v Balážskych Ďarmotách, aby si zakúpila kmeňové akcie účastníckej spoločnosti *Kürtösvölgyi*, ktorá bola novým vlastníkom licencie. Mestská rada sa napokon rozhodla projekt podporiť a 23. decembra 1905 získala akcie spoločnosti v hodnote 50 000 K. V roku 1906 bol vytvorený predbežný projekt železnice z Balážskych Ďarmôt do Modrého Kameňa o dĺžke 22,2 km v hodnote 2 300 000 Kr. V roku 1907 zastupiteľský orgán mesta Balážske Ďarmoty vyslovil železnici podporu, ale žiadal jej predĺženie až do Zvolena. Projektovanie a povolenia na výstavbu železnice napredovali veľmi po-

⁴⁵ SZVIRCSEK, F. Nógrád Megye vasúthálózatának kiépülése (1867 – 1939). In *Nógrád megyei múzeumok évkönyve*. V. évfolyam. A. Domonkos. Nógrád megyei Múzeumok 1979, s. 107.

⁴⁶ ALBERTY, J. a kol. *Novohrad. Regionálna vlastivedná monografia. 2/1 Dejiny*. Martin : Vydavateľstvo Osveta, 1989, s. 288.

⁴⁷ BOROVSZKY, S. (ed.). *Magyarország vármegyéi és városai – Nógrád vármegye*. Országos monografia társaság. Budapest 1911, s. 69.

⁴⁸ ŠA BB prac. AVK, fond Okresný národný výbor Modrý Kameň, Zápisnica z OZ v Malom Krtíši, z 24. februára 1904 a z 15. augusta 1904.

⁴⁹ DÉRY, K. *Magyar Bánya-Kalauz; Ungarisches Montan-Handbuch*. 4. évf. Budapest 1896, s. 16.

maly a jej oneskorenie už bolo podľa oficiálnych orgánov také výrazné, že so začiatkom jej výstavby nerátali skôr ako o 4 – 5 rokov. Ani v roku 1910 sa nezačalo s jej realizáciou a spoločnosť riešila len predĺženie platnosti povolení. Od tohto roku sa povolenie na predbežné práce na železnici každý rok obnovovalo. V roku 1912 sa Gyula Laszkáry opäť obrátil na mesto Balážske Ďarmoty so žiadosťou o príspevok vo výške 50 000 Kr. Mestské zastupiteľstvo 20. apríla 1912 príspevok odsúhlasilo pod podmienkou, že spoločnosť predloží povolenia, výstavba železnice bude finančne a technicky zabezpečená a s výstavbou sa začne najneskôr do roku 1913. Rozhodnutie mesta potvrdil župný výbor. Na jar roku 1914 sa začala výstavba trate budovaním železničného násypu pri Balážskych Ďarmotách, no vypuknutie I. svetovej vojny niekoľkoročnú snahu ukončilo⁵⁰ a geopolitické zmeny po roku 1918 ju definitívne poslali do histórie, čo znamenalo ukončenie prvej etapy hnedouhoľného baníctva vo Veľkom Krtíši.

Ďalšia úradná štatistika stavu baní v Uhorsku za rok 1899,⁵¹ ktorá bola spísaná 15. apríla 1900, už baňu uvádza len na polovičnej banskej miere – výmera banského poľa Barbora sa oficiálne zmenšila na 4 banské miery (180 466 m²). Jej správcom bol stále A. Bende z Malého Krtíša a baňa nevykazovala žiadnu hospodársku aktivitu. Za znížením plochy banských údelov na polovicu môžeme hľadať zníženie výšky dane, ktorú spoločnosť musela každoročne odvádzať štátu za prenajaté banské pozemky a ťažobné banské povolenia. Zníženie banskej miery na polovicu už bolo zrejme trvalé, keďže v takejto rozlohe ju uvádza aj nasledujúca štatistika baní Uhorska z roku 1904⁵² a štatistiky z rokov 1909⁵³ a 1912.⁵⁴

Hospodárska konjunktúra bane Barbora opätovne začala v roku 1902, čo sa prejavilo nielen na stabilnom počte zamestnancov, ale aj na vyrovnanej ťažbe a predaji uhlia. V roku 1902 vyťažilo 5 baníkov 1 642 q uhlia. V roku 1903 počet zamestnancov mierne stúpol na 8 a v rokoch 1904 a 1905 bolo v bani zamestnaných 10 pracovníkov. V nasledujúcom roku 6 baníkov a 2 ženy vyťažili a vytriedili 26 964 q uhlia. Vysoká ťažba uhlia sa udržala aj v nasledujúcich rokoch, v roku 1907 10 baníkov vyprodukovalo 19 270 q uhlia a v roku 1908 23 zamestnancov vyťažilo 20 206 q uhlia.⁵⁵

⁵⁰ SZVIRCSEK, F. Nógrád Megye vasúthálózatának kiépülése (1867 – 1939). In *Nógrád megyei múzeumok évkönyve*. V. évfolyam. A. Domonkos. Nógrád megyei Múzeumok 1979, s. 108.

⁵¹ DÉRY, K. *Magyar Bánya-Kalauz; Ungarisches Montan-Handbuch*. 5. évf. Budapest 1900, s. 17.

⁵² DÉRY, K. *Magyar Bánya-Kalauz; Ungarisches Montan-Handbuch*. 6. évf. Budapest 1905, s. 41.

⁵³ DÉRY, K. *Magyar Bánya-Kalauz; Ungarisches Montan-Handbuch*. 7. évf. Budapest 1910, s. 46.

⁵⁴ DÉRY, K. *Magyar Bánya-Kalauz; Ungarisches Montan-Handbuch*. 8. évf. Budapest 1914, s. 57, 58.

⁵⁵ ALBERTY, J. Niektoré podklady pre históriu banského podnikania v okrese Lučenec a Zvolen v období uhorského kapitalizmu a imperializmu. In *Historický zborník kraja IV*. M. Štilla. Banská Bystrica : Stredoslovenské vydavateľstvo, 1968, s. 112; SZVIRCSEK, F. *Bányászkönyv. A bányászati nyersanyagkutató (barnakészén és lignit) és a bányaművelés története Nógrád megyében a 19.-20. században*. Sálgótarján : Nógrád Megyei Múzeum, 2000, s. 598.

Z roku 1909 sa zachovali základné charakteristiky bane vďaka oficiálnej štatistike baní v Uhorsku, ktorá bola spísaná 15. marca 1910.⁵⁶ Baňa Barbora patriaca spoločnosti *Nagykürtösi Borbála tárnai Kőszénbánya-társulat* so sídlom v Balážskych Ďarmotách ležala v banskom poli s rozlohou 180 466 m². K jej technickému vybaveniu patrila banská úzkokoľajná dráha s dĺžkou 2,4 km a 12 banských vozíkov. V roku 1909 zamestnávala 20 robotníkov, ktorí vyťažili 18 000 q uhlia v hodnote 21 600 Kr. Baňu viedli dvaja úradníci, riaditeľom bol Vojtech Mihalovics a pokladníkom Ľudovít Bende z Malého Krtíša.

To, že v bani pracovali baníci z rôznych stolíc Uhorska, napr. z Hontu, Zvolenskej stolice, ale i z Čiech, dokladá výskum veľkokrtíšskej matriky, ktorý urobila M. Kamasová. Podľa nej v bani pracovali z Veľkého Krtíša napr. Ján Šuhajda či Juraj Urban, no väčšina baníkov pochádzala z iných oblastí, čomu nasvedčujú nové, cudzie priezviská objavujúce sa vo veľkokrtíšskej matrike, napr. Kalmár, Karkuš, Ronoš, Bartók, Richtárik, Puporka, Smolesník, Kratochvíl, Ton, Albl, Ladislav Trocony, Ľudovít Huró či Karol Hirschner.⁵⁷

Podľa štatistiky Karola Pappa, publikovanej v roku 1915, bolo v rokoch 1860 až 1910 v bani Barbora patriacej spoločnosti *Borbála Tárnai Kőszénbánya Társulat* vyťažených 309 000 q uhlia.⁵⁸ V roku 1910 pracovalo v podzemí bane 12 baníkov, pričom len dvaja pochádzali z Veľkého Krtíša, ročná produkcia uhlia predstavovala 11 176 q. V priebehu roku 1911 pracovalo v bani 17 zamestnancov, pričom piati boli z Veľkého a Malého Krtíša. Z nich v podzemí pracovalo 12 baníkov a vyťažili 7 458 q uhlia.⁵⁹ Na čele ťažiarstva stál Vojtech Mihailovits zo Želoviec, pokladníkom bol Ľudovít Bende z Malého Krtíša.⁶⁰

V roku 1911 Veľkokrtíšska kameňouhoľná banská spoločnosť štólne Barbora (*Nagykürtösi Borbála tárnai kőszénbánya társulat*) so sídlom v Budapešti stratila vlastnícke práva na baňu Barbora a jej novým majiteľom sa stala spoločnosť Krtíšsky lesný priemysel (*Kürtösi erdőipar Rt.*). Spoločnosť bola založená ešte v roku

⁵⁶ DÉRY, K. *Magyar Bánya-Kalauz; Ungarisches Montan-Handbuch*. 7. évf. Budapest 1910, s. 46.

⁵⁷ KAMASOVÁ, M. Baníctvo. In *Veľký Krtíš – História a súčasnosť mesta*. M. Kamasová. Veľký Krtíš : Mestský úrad Veľký Krtíš, 1997, s. 102.

⁵⁸ PAPP, K. *A magyar birodalom vasérc és kőszénkészlete*. Budapest : Franklin-Társulat Nyomdájá, 1915, s. 806.

⁵⁹ ALBERTY, J. Niektoré podklady pre históriu banského podnikania v okrese Lučenec a Zvolen v období uhorského kapitalizmu a imperializmu. In *Historický zborník kraja IV*. M. Štilla. Banská Bystrica : Stredoslovenské vydavateľstvo, 1968, s. 112; SZVIRCSEK, F. *Banyaszkönyv. A bányászati nyersanyagkutató (barnakőszén és lignit) és a bányaművelés története Nógrád megyében a 19.-20. században*. Sálgótarján : Nógrád Megyei Múzeum, 2000, s. 598.

⁶⁰ KLADIVÍK, E. Začiatky banského podnikania a rozvoj uhoľného baníctva v oblasti Veľkého Krtíša od 19. storočia do roku 1962. In *Zborník príspevkov zo seminára o priekopníkoch baníctva vo Velkom Krtíši*. Andrej Krasislav Mešša 175. výročie narodenia, Vsevolod Čechovič 100. výročie narodenia. M. Kamasová. Veľký Krtíš : Spoločnosť Augusta Horislava Škultétyho vo Velkom Krtíši, 2000, s. 8.

1909 a jej účastníkmi boli miestni zemepáni, respektíve ich dedičia. Podielníkmi bolo Divínske seniorálne panstvo Zichyovcoch so sídlom v Želovciach, Anton a Jozef Forgáčovci z Modrého Kameňa. Najviac členov bolo z Veľkého Krtíša: Viliam Sebastiáni, Hermina Bendeová, Michal Bende, Ladislav Bende, dedičia Ludovíta Bendeho, Ján Szecsödy, Andrej Mešša mladší, Ján Stimmel, Ondrej Králik, vdova Záborská, dedičia Rumanika a Štefana Bendjaka, Klačianske panstvo Karola Zichyho, Leopold Kalmár z Malého Krtíša, Johana Gécy-Šembery, Ján Mikulaj z Obeckova.⁶¹ Členovia novej spoločnosti a ich majetkovo-právne podiely boli takmer totožné s prvou spoločnosťou, ktorá baňu vlastnila.

Sídlo spoločnosti bolo Balážskych Ďarmotách, v roku 1914 sa presťahovalo do Budapešti a jej riaditeľom sa stal budapeštiansky právnik Dr. Samuel Sebestyén. V roku 1912 bola baňa prevádzkovaná v banskom poli s rozlohou 180 465 m² a základom jej technického vybavenia bola 1 km dlhá podzemná úzkokoľajka, ktorá pokračovala na povrchu v dĺžke 2 km. Uhlie sa dopravovalo ručne na 20 banských vozíkoch (huntoch) s nosnosťou 500 kg, k bani patril sklad a tri byty pre robotníkov. Dvaja baníci vyťažili v priebehu roka 10 000 q uhlia.⁶²

⁶¹ KAMASOVÁ, M. Baníctvo. In *Veľký Krtíš – História a súčasnosť mesta*. M. Kamasová. Veľký Krtíš : Mestský úrad Veľký Krtíš, 1997, s. 102.

⁶² DÉRY, K. *Magyar Bánya-Kalauz; Ungarisches Montan-Handbuch*. 8. évf. Budapest 1914, s. 57, 58.

Prehľad zamestnanosti a produkcie uhlia v bani Barbora v rokoch 1860 – 1915

rok	zamestnanci				pro- dukcia uhlia v q	rok	zamestnanci				pro- dukcia uhlia v q
	muži	ženy	deti	spolu			muži	ženy	deti	spolu	
1860	16	–	–	16	2 292	1887	8	1	1	10	10
1861	–	–	–	–	7 687	1888	44	6	–	50	8
1862	–	–	–	–	–	1889	–	–	–	–	–
1863	31	–	–	31	–	1890	–	–	–	–	–
1864	–	–	–	–	–	1891	2	–	–	2	–
1865	–	–	–	–	20 000	1892	1	–	–	1	2
1866	4	–	–	44	–	1893	1	–	–	1	–
1867	7	–	–	77	8 319	1894	1	–	–	1	–
1868	10	–	–	10	–	1895	–	–	–	–	–
1869	28	–	–	28	14 855	1896	1	–	–	1	4
1870	30	12	–	42	28 800	1897	1	–	–	1	–
1871	4	–	–	4	–	1898	1	–	–	1	2
1872	18	2	4	24	–	1899	1	–	–	1	–
1873	–	–	–	–	–	1900	1	–	–	1	–
1874	17	2	3	22	–	1901	1	–	–	1	–
1875	–	–	–	–	–	1902	5	–	–	5	1 842
1876	15	–	–	15	15 779	1903	8	–	–	8	–
1877	11	1	2	14	14 358	1904	10	–	–	10	–
1878	8	1	2	11	14 375	1905	10	–	–	10	–
1879	6	1	2	9	11 240	1906	6	2	–	8	26 964
1880	5	1	–	6	10 686	1907	10	–	–	10	19 270
1881	–	–	–	–	–	1908	23	–	–	23	20 206
1882	74	8	–	86	–	1909	20	–	–	20	18 000
1883	83	11	–	94	–	1910	12	–	–	12	11 176
1884	88	–	–	88	–	1911	17	–	–	17	7 458
1885	1	–	–	1	–	1912	14	–	–	14	10 000
1886	5	1	–	6	8	1913	–	–	–	–	4 556

Banský kapitanát v Banskej Bystrici poslal 7. januára 1927 firme *Nagykürtösi Borbála tárnai köszémbányatársulat* so sídlom v Budapešti výzvu,⁶³ aby podľa banského zákona do 3 mesiacov od dňa uverejnenia výzvy v úradných novinách ustanovila plnomocníka, ktorý má bydlisko na Slovensku, a aby tento do troch mesiacov preukázal osvedčenie o plnomocenstve podľa platného banského zákona. Po nedodržaní týchto zákonných postupov banský kapitanát hrozil spoločnosti úradným odňatím banského poľa v chotári obce Veľký Krtíš s ochranným názvom *Barbarastollen Grubenfeld*, zapísaného v banskoštiavnickej banskopozemkovej knihe, ktorá bola vedená v banskobystrickej sedrii. Zápis banských povolení pre pole a baňu Barbora sa nachádzal na stranách č. 465 a 467 v jej druhom zväzku.

⁶³ SBA BŠ, f. BKBB, inv. č. 742.

Ďalej Banský kapitanát vyzýval spoločnosť na začatie prevádzky a ťažby uhlia v bani Barbora v lehote do troch mesiacov, v opačnom prípade jej bude podľa banského zákona úradne odobraté banské pole. Táto výzva bola úradne zaslaná zástupcovi spoločnosti *Nagykürtösi Borbála tárnai köszénbányatársulat* v Šahách D. Hollovi, mala byť zapísaná do knihy údelov a koncesii v prvom zväzku knihy na s. 81 k udelenej banskej koncesii s poznámkou v znení: Číslo 395/927 – *Vyzvanie na zahlásenie plnomocníka a na postavenie do provozu banského poľa*. Výzva bola doručená 8. februára 1927 firme Krtíšsky lesný priemysel, účastnícka spoločnosť vo Veľkom Krtíši,⁶⁴ ktorá spravovala majetok spoločnosti *Nagykürtösi Borbála tárnai köszénbányatársulat* a vlastnila banské právo na baňu Barbora. Spoločnosť spätne zaslala Banskému kapitanátu v Banskej Bystrici ospravedlnenie s vysvetlením, prečo plnomocnenca, ktorý by ju v úradných záležitostiach ohľadom bane Barbora zastupoval, nebolo možné vymenovať. V ňom sa uvádzalo, že majiteľ podniku *Nagykürtösi Borbála tárnai köszénbányatársulat*, Krtíšsky lesný priemysel, účastnícka spoločnosť vo Veľkom Krtíši mal svoje sídlo v Budapešti a jeho premiestnenie na Slovensko sa zrealizovalo len pred niekoľkými mesiacmi. Novým sídlom spoločnosti sa stal Veľký Krtíš a jej správcom Arnošt Rázgha. Spoločnosť ešte nemohla úradne konať, pretože práve v tomto čase jej nový správca A. Rázgha, s trvalým bydliskom vo Veľkom Krtíši v okrese Modrý Kameň, prevádzal jej účastiny do rúk československých občanov, prenášal a skúmal všetky knihy a listiny spoločnosti. Spoločnosť sľubovala doručenie jeho dokladov Banskému kapitanátu v Banskej Bystrici v čo najkratšom čase. Ako príčinu nečinnosti bane Barbora v ospravedlnení uviedla absenciu železničnej trate z Lučenca do Šiah, veľkú vzdialenosť k najbližšej železničnej stanici v Lučenci (50 km), keďže do železničnej stanice v Balážskych Ďarmotách už nebolo možné uhlie vozíť kvôli vytvoreniu štátnej hranice. Spoločnosť plánovala prepravovať uhlie po cestných komunikáciách do Lučenca, Šiah, prípadne Krupiny. Na základe týchto faktov žiadala spoločnosť Krtíšsky lesný priemysel, účastnícka spoločnosť vo Veľkom Krtíši ako majiteľka banských práv v bani Barbora Banský kapitanát v Banskej Bystrici o predĺženie lehoty na začatie prevádzky bane z troch mesiacov na jeden rok. Osvedčenie pre plnomocníka A. Rázghu bolo podpísané a overené 11. apríla 1927 vo Veľkom Krtíši a zaslané Banskému kapitanátu v Banskej Bystrici.

Z obdobia do konca roka 1927 sa zachovalo množstvo správ adresovaných Banskému kapitanátu v Banskej Bystrici o problémoch a prekážkach, ktoré „zabraňovali“ spoločnosti Krtíšsky lesný priemysel, účastnícka spoločnosť vo Veľkom Krtíši obnoviť ťažbu v bani Barbora. Po ich kritickom zhodnotení je viac ako pravdepodobné, že predstaviteľom spoločnosti Krtíšsky lesný priemysel, ktorá disponovala ťažobnými právami, išlo skôr o naťahovanie času ako o obnovenie ťažby.

⁶⁴ SBA BŠ, f. BKBB, inv. č. 742.

Je možné uvažovať o tom, že predstavitelia spoločnosti chceli takto prekonať zmenu hospodárskych podmienok v novom štáte, črtajúcu sa hospodársku krízu a možno kalkulovali s možnosťou postavenia železničnej trate v regióne.

Rozhodnutím Banského kapitanátu v Banskej Bystrici z 22. apríla 1927 plnomocenstvo A. Rázghu nebolo akceptované a banský kapitanát žiadal doručiť ďalšie nevyhnutné doklady vplyvajúce z banského zákona. Išlo o výťah firmy z firemného registra s podpismi členov správy. Predstavitelia spoločnosti Krtíšsky lesný priemysel, účastnícka spoločnosť vo Veľkom Krtíši argumentovali rovnakými, ale z ich strany neriešenými problémami, keďže v sedrii v Budapešti bola firma zapísaná ešte s pôvodnými predstaviteľmi spoločnosti, zapísanie nových členov sa mohlo udiť len po valnom zhromaždení, ktoré stále neprebehlo a firemné podklady im sedria nevydala napriek neustálym urgenciám.

Na základe týchto okolností predstavitelia spoločnosti žiadali 16. mája 1927 banský kapitanát o predĺženie lehoty začiatku ťažby a vysporiadania právnych nedostatkov spoločnosti z 28. mája 1927 na 30. september 1927. V tomto období zastupoval spoločnosť Krtíšsky lesný priemysel, účastnícka spoločnosť vo Veľkom Krtíši právnik Dr. Ľudovít Medvecký z Bratislavy, bytom na Palisádach č. 50,⁶⁵ ktorý sa od 2. júna 1927 stal jej plnomocnencom a mal právo právoplatne zastupovať spoločnosť v banských záležitostiach vo všetkých právnych úkonoch. Rozhodnutím Banského kapitanátu v Banskej Bystrici z 21. mája 1927 bola lehota na začatie ťažby v bani Barbora opätovne predĺžená podľa žiadosti do 1. októbra 1927. S ťažbou a ani prípravnými prácami sa vôbec nezačalo a 20. septembra 1927 Ľ. Medvecký opätovne žiadal o predĺženie lehoty na začatie ťažby v bani Barbora do 31. decembra 1927. V novej žiadosti boli uvádzané tie isté problémy, ktoré sa údajne stále nedarilo vyriešiť, právne úkony sa nedokončili, keďže predstavitelia spoločnosti odcestovali do cudziny, ale nakoľko bola spoločnosť v kontakte s oddelením obchodu na ministerstve v Bratislave, predpokladali, že do konca septembra stihnú dať všetky náležitosti do poriadku. Ťažobná činnosť v bani Barbora nebola obnovená ani ku koncu roka 1927 a ani v nasledujúcich rokoch. Prestali sa vykonávať aj základné údržbárske práce a baňa až do druhej polovice roku 1932 upadala. Udalosti smerujúce k definitívnemu ukončeniu ťažby nabrali rýchly spád.

Keďže proces obnovenia ťažby v bani Barbora sa predlžoval už niekoľko rokov, Banský kapitanát v Banskej Bystrici vykonal 18. marca 1928 obhliadku banského poľa a bane Barbora, z ktorej sa zachovala podrobná správa.⁶⁶ V jej úvode je opísaná geologická situácia v bani a jej okolí. Obhliadky v teréne sa zúčastnil hospodársky radca ťažiarstva Arnošt Razgha, s ktorým zástupca Banského kapitanátu diskutoval o možnosti obnovenia ťažby a prosperity bane. Hlavnou príčinou stagnujúcej

⁶⁵ SBA BŠ, f. BKBB, inv. č. 742.

⁶⁶ SBA BŠ, f. BKBB, inv. č. 640.

ťažby bol nedostatok finančného kapitálu a veľká vzdialenosť k železničnej stanici, čoho následkom boli problémy s odbytom. Vlastníkom bane Barbora bola na 13. strane II. zväzku banskoťažiarскеj knihy uvedená spoločnosť *Nagykürtösi Borbála tárnai köszénbányatársulat*, ktorej riaditeľom bol budapeštiansky právnik Dr. Samuel Sebesztén. Ťažiarstvo ako účastnícka banská spoločnosť pozostávala zo 104 celých kuksov (banských podielov) a 70/100 kuksov. Hlavným banským ťažiarom bola spoločnosť Krtíšsky lesný priemysel, účastnícka spoločnosť vo Veľkom Krtíši (*Kürtösi erdőipar r. t.*), ktorú v právnych otázkach zatupoval Dr. Ľudovít Medvecký z Bratislavy. V správe padlo definitívne odporúčanie, aby banský kapitanát prijal za plnomocníka spoločnosti A. Razghu z Veľkého Krtíša.

Baňa Barbora bola mimo prevádzky aj v roku 1931⁶⁷ a nevykonávali sa v nej žiadne údržbárske práce, ktoré by nasvedčovali tomu, že spoločnosť Krtíšsky lesný priemysel, účastnícka spoločnosť vo Veľkom Krtíši mala záujem o obnovenie ťažby. V roku 1932 zaujal funkciu plnomocníka spoločnosti Krtíšsky lesný priemysel, účastnícka spoločnosť vo Veľkom Krtíši Ľudovít Bende z Malého Krtíša.⁶⁸ K sprevádzkovaniu a obnoveniu ťažby v bani Barbora nedošlo, preto Banský kapitanát v Banskej Bystrici poslal 28. júna 1932 spoločnosti Krtíšsky lesný priemysel, účastnícka spoločnosť vo Veľkom Krtíši ďalšiu úradnú výzvu, upozorňujúcu na to, že ak nedôjde k obnoveniu ťažby budú jej do troch mesiacov odňaté ťažobné práva na banské pole *Barborastollen grubenfeld*.⁶⁹ Keďže ani po tejto výzve spoločnosť nezačala s ťažbou uhlia, riaditeľ banského kapitanátu Ing. Samuel Piltz vydal 17. novembra 1932 rozhodnutie o konečnom odňatí ťažobných práv a banského poľa *Barborastollen grubenfeld* ťažiarstvu *Nagykürtösi Borbála tárnai köszénbányatársulat* v obci Veľký Krtíš v okrese Modrý Kameň, čo bolo banskobystričským krajským súdom úradne zapísané aj do banskoštiavnickej banskej knihy na strane 465 v jej druhom zväzku. Rozhodnutie bolo zapísané aj v Knihe údelov a koncesií na strane 81, zväzok I., kde úradníčka Banského kapitanátu v Banskej Bystrici V. Hudecová poznačila k zápisom o banskom poli Barbora: *Rozhodnutie o odňatí banského poľa číslo 533/L/1932*.

S. Piltz v odôvodnení rozhodnutia uvádza, že vyzvané ťažiarstvo napriek úradnej výzve č. 3105/L/1932 z 28. júna 1932 neurobilo v predpísanej lehote žiadnu nápravu a nezačalo s ťažobnou prevádzkou banského poľa s ochranným názvom *Barborastollen grubenfeld*. Banský kapitanát v Banskej Bystrici dodržal všetky zákonné postupy a výzvu uverejnil v Úradných novinách vydávaných Vládnym komisariátom v Bratislave číslo 28., ročník XIV. zo dňa 11. júla 1932. Definitívny (úradne potvrdený) koniec baníckej činnosti v bani Barbora nastal 21. novembra

⁶⁷ HERČKO, I. Z histórie kutacích prác a ťažby hnedého uhlia v Juhoslovenskej hnedouhoľnej panve v období medzi vojnami. In *Spravodaj banského výskumu Prievidza*. 1993, roč. 33, č. 5 – 6, s. 279.

⁶⁸ SBA BŠ, f. BKBB, inv. č. 761.

⁶⁹ SBA BŠ, f. BKBB, inv. č. 644.

1932, kedy rozhodnutie o odňatí ťažobných práv nadobudlo právoplatnosť. Nariadením Vládneho komisariátu v Bratislave z 1. júla 1932⁷⁰ nemalo byť spoločnosti Krtíšsky lesný priemysel, účastnícka spoločnosť vo Veľkom Krtíši predpisované merné (daň) za banské pole Barbora od 1. januára 1933.

Posledné správy o bani Barbora sú z 22. jún 1933,⁷¹ kedy Vládny komisariát pre banícke a hutnícke záležitosti v Bratislave žiadal Banský kapitanát v Banskej Bystrici na základe žiadosti č. 2524/1933 o informácie o firme Kameňouhoľná banská spoločnosť Barbora štôľňa vo Veľkom Krtíši, ktorá mala v prenájme baňu Barbora. Predmetom záujmu bolo riešenie nezaplatených pohľadávok voči štátu. Vládny komisariát v Bratislave sa zaujímal o majetok spoločnosti, ktorý by bolo možné predať v exekúcii a uhradiť tak podlžnosti voči štátu. Tie vznikli ako nedoplatky na mernom za rok 1932 v období, keď Kameňouhoľná banská spoločnosť Barbora štôľňa vo Veľkom Krtíši svoj majetok⁷² prenajímala spoločnosti Krtíšsky lesný priemysel, účastnícka spoločnosť Veľký Krtíš. Na základe toho jej Vládny komisariát pre banícke a hutnícke záležitosti v Bratislave vystavil 23. júna 1933 výkaz nedoplatkov,⁷³ ktorý spoločnosť nebola schopná uhradiť. Výška dane (merného poplatku) činila za každý polrok roku 1932 80 Kč, nakoľko nebola uhradená v stanovenej lehote, k sume boli k 31. decembru 1932 pripočítané úroky vo výške 7%. Za prvý polrok bola výška úrokov 5,60 Kč, za druhý polrok 2,80 Kč. Celková suma vrátane úrokov činila 168,40 Kč. K tejto sume si Vládny komisariát naučtoval poplatok za výzvu o neplnení finančných pohľadávok vo výške 81 Kč a za vymazanie (odňatie) banského poľa v sume 105 Kč. Dlhá suma sa ku koncu roku 1932 vyšplhala na 354,40 Kč. Banský kapitanát v Banskej Bystrici nemal informácie o majetkových pomeroch spoločnosti, môžeme však predpokladať, že vzhľadom k hospodárskemu vývoju bane už nedisponovala žiadnym finančným kapitálom. Podľa názoru prednostu banského kapitanátu bola baňa v tak zlom stave, že bola nepredajná. Ak by sa v nej aj nachádzalo nejaké dobývateľné uhlie, obnova ťažby by si vyžadovala veľké investície a nepriaznivá dopravná situácia z nej robila nepredajný artikel.⁷⁴

Súčasťou stanoviska banského kapitanátu bola aj správa popisujúca baňu Barbora. Z jej obsahu vyberáme: Záujmové hnedouhoľné územie sa nachádzalo severovýchodne od Slovenských Ďarmôt medzi obcami Glabušovce, Olováry, Malé a Veľké Zlievce, Žihľavou, Pôtrom, Veľkými a Malými Stracinami, Veľkým a Malým Krtíšom, Sklabinou a Želovcami. Nadložie uhoľných slojov bolo budo-

⁷⁰ SBA BŠ, f. BKBB, inv. č. 644, sign. G/1932.

⁷¹ SBA BŠ, f. BKBB, inv. č. 762.

⁷² KAMASOVÁ, M. Baníctvo. In *Veľký Krtíš – História a súčasnosť mesta*. M. Kamasová. Veľký Krtíš : Mestský úrad Veľký Krtíš, 1997, s. 102.

⁷³ SBA BŠ, f. BKBB, inv. č. 763.

⁷⁴ SBA BŠ, f. BKBB, inv. č. 762.

vané hnedou, na mnohých miestach modrastou hlinou, v ktorej sa často vyskytovali stopy uhlia. Na tejto vrstve sa nachádzalo súvrstvie slabošedých kremitých pieskov vo vrchných častiach súvrstvia s vrstvami pieskovcov. Uhoľný sloj mal vo všeobecnosti mierne uklonenú polohu a bol mnohými tektonickými poruchami a dislokáciami rozčlenený na viac šošoviek. Geologické porušenie sloja spôsobilo, že sa často nachádzal vo väčšej hĺbke. Kvôli rôznym hĺbkovým polohám šošoviek sloja niektorí geológovia predpokladali v okolí Veľkého Krtíša výskyt dvoch slojov. Podľa oficiálneho názoru však išlo len o prerušené a presunuté časti jedného sloja, ktorý bol často hrubý aj dva či tri metre. Uhlie bolo prerušované uhoľnými bridlicami, či už vo forme preplástkov, alebo šošoviek. Výstupy týchto slojov na povrch boli v okolí Veľkého Krtíša viditeľné na stenách rozsiahlych výmoloň v blízkosti povrchu, preto bola ťažba najefektívnejšia razením štôlní po jednotlivých slojoch do svahov výmoloň. Podľa dovtedajších poznatkov sa časti sloja nachádzali v hĺbkach max. 30 až 40 m. Vo väčšej hĺbke sa uhlie do tohto obdobia podľa vyjadrenia banského kapitanátu nepotvrdilo žiadnym vrтанím. V doline Medokýšneho potoka sa nachádzalo v bani Čerešniak banské pole Barbora pozostávajúce z dvoch dvojitéch banských mier s celkovou výmerou 180 465 m². Toto banské pole bolo udelené ešte v roku 1860 a zapísané pod číslom 1346. Ťažený uhoľný sloj bol mierne zvlnený a dosahoval hrúbku až do 3 m a v jeho nadloží sa nachádzali piesky. Banská ťažba sa tu začala v roku 1860, hneď po udelení banského údelu, ťažobná činnosť bola viackrát zastavená a po niekoľkých rokoch opäť sprevádzkovaná. Toho času bolo banské pole už dlhodobo mimo prevádzky a banský kapitanát predpokladal, že banské chodby sú už sčasti zavalené. V závere správy prednosta banského kapitanátu konštatuje, že banská činnosť mala vo všeobecnosti charakter plienivého baníctva. Baňa bola počas svojej existencie vždy v prenájme a prvoradým záujmom nájomcov bolo vyťažiť čo najviac uhlia s čo najnižšími nákladmi. V čase písania správy banský kapitanát nedisponoval relevantnými informáciami o zásobách uhlia a množstve, ktoré je možné ešte vyťažiť.⁷⁵

Tieto historické správy v podstate uzatvárajú prvú etapu baníctva v okolí Veľkého Krtíša. Hoci už bola baňa mimo prevádzky, je zobrazená na mape maďarského vojenského mapovania z roku 1941. Pri vstupe do bane sú kartografickou značkou v tvare obdĺžnika zakreslené dve budovy, zobrazená je prístupová cesta a lokalita je pomenovaná maďarskou nomenklatúrou v tvare *Szénbny* (uhoľná baňa).⁷⁶

⁷⁵ SBA BŠ, f. BKBB, inv. č. 762.

⁷⁶ *Mapa – Magyarország Katonai Felmérése z roku 1941* [online]. Dostupná na interneteú: <https://mapire.eu/hu/map/hungary1941>.

K PROBLEMATIKE OBNOVY HRADNÝCH ZRÚCANÍN NA SLOVENSKU V 20. A 30. ROKOCH 20. STOROČIA –SPIŠSKÝ HRAD¹

Patrik Derfiňák

DERFIŇÁK, Patrik. On the issue of the reconstruction of castle ruins in Slovakia in the 1920s and 1930s –Spišský Castle. In *Annales historici Presovienses*. ISSN 1336-7528, 2019, vol. 19, no. 2, p. 93 – 135.

The present paper deals with the issue of the reconstruction of the Spišský Castle. Numerous castles located in the territory of present-day Slovakia played an important role in the Middle Ages and the Modern Age not only as military forts but also protecting their owners or the inhabitants of the nearest surroundings. Castles at that era were often the centers of bigger or smaller estates, they also represented the traditional support of the sovereign power, as well as castles, which were an important strategic point of guard and communication. The fate and story of every castle are completely different as is the life of their owners. The majority of the castles disappeared centuries ago for various reasons. Nowadays, it is only possible to find ruins or identifiable remains of the castles in the terrain. Since the 19th-century castle ruins gradually get more and more attention because they link us with our past. Ruins of the castles often appear in the works of many artists, poets, or travelers. Castle ruins also become a subject of professional interest of historians, art historians, and archaeologists. The rescue activities, which began to be realized at several Slovak castles from the end of the 20th and the beginning of the 21st century, included the Spišský Castle.

Key words: castles, Spišský castle, Slovakia, castle ruins.

Možno to nie je celkom bežné, no tak ako v minulosti i v súčasnosti sa objavujú prípady, keď niektoré osobnosti, objekty alebo tradície prežívajú a sú predmetom značnej pozornosti aj po svojom úmrtí či zániku. Jedným z príkladov, ktorý túto skutočnosť celkom dobre dokumentuje aj na Slovensku je napríklad Spišský hrad. Táto už na prvý pohľad monumentálna pamiatka hneď od svojho vzniku, prakticky až do odchodu jeho posledných stálejších obyvateľov či užívateľov, predstavovala dôležité správne centrum, obytné a reprezentačné sídlo, vo viacerých obdobiach tiež dôležitú vojenskú pevnosť. Keď hrad stratil všetky tieto svoje funkcie, stala sa z neho postupne pomaly sa rozpadávajúca zrúcanina.²

¹ Štúdiá vznikla ako súčasť výstupov projektu APVV 0015-36, Východné Slovensko v 19. a 20. storočí vo vzťahu centra a periférie.

² Pod pojmom hradná zrúcanina chápeme postupne sa rozpadávajúcu stavbu, ktorá stratila svoj pôvodný vojenský, obytný či hospodársky význam, bola opustená a prechádza dlhodobým proce-

Po niektorých hradoch nezostalo prakticky nič. Po iných zostali aspoň zvyšky múrov, ktoré sa v súčasnosti, aspoň v niektorých vybraných prípadoch usilujú zachrániť viac či menej úspešnou konzerváciou. Vo všeobecnosti však záujem o nich bol až do konca 19. resp. začiatku 20. storočia iba minimálny. Spišský hrad predstavoval v minulosti úplne iný prípad. Napriek tomu, že bol koncom 18. storočia definitívne opustený a postupne sa rozpadával, stále tvoril iba ťažko prehliadnutelnú dominantu Spišského regiónu a tejto časti dnešného Slovenska. I vďaka tomu sa stále tešila záujmu výtvarníkov, literátov, historikov i výletníkov, ktorí postupne v stále väčšej miere vyhľadávali ľahko dostupné romantické zákutia.³

Za vznikom jednotlivých stredovekých hradov, ale tiež ich postupnou premenou na zrúcaniny stála vždy ľudská činnosť. Pri ich budovaní navyše vyhľadávali a následne v čo možno najväčšej miere využívali vhodné prírodné podmienky. Ďalšie dôležité faktory, ako zlá dostupnosť, strata strážnej funkcie či hospodárskeho významu, rozhodovali o ich zániku. Najmä v priebehu posledných troch storočí sa však v súvislosti s týmito veľmi špecifickými architektonickými pamiatkami často stretávame aj s obyčajným nezaujmom a ľahostajnosťou. Nákladná údržba, strata ich obranného charakteru či potreba opraviť v priebehu 18. storočia už spravidla neobývané a nepotrebné objekty, spôsobovali v mnohých prípadoch dokonca ich zámernú deštrukciu. Okrem rozhodnutia panovníka či rôznych úradov o zbúraní stavby, aj samotní majitelia často radšej zapálili hranné objekty, aby sa zbavili finančnej záťaže spojenej s jeho údržbou. Niekedy sa to usilovali aspoň formálne odôvodniť snahou, aby nedostatočne strážené objekty nevyužívali zbojníci. Inokedy iba odstránili strechy, prípadne nenechali realizovať potrebné opravy a objekty jednoducho ponechali svojmu osudu.

Nech už bol dôvod opustenia hradného objektu akýkoľvek, faktom zostáva, že prvú etapu deštrukcie jednotlivých budov spravidla výrazne urýchlila zámerná ľudská činnosť. Zo stavieb boli v prvom rade či už zo súhlasom majiteľa, alebo i bez neho, odstránené všetky ešte využiteľné kovové, kamenné či drevené časti. V tom čase boli predmetom záujmu najmä kvalitnejšia strešná krytina, opracovaný hodnotný kameň či tvrdé stavebné drevo. Objekty bez strechy kvôli pôsobeniu vody a poveternostných podmienok strácali drevené časti, ktoré zhnili. Nechránené klenby sa postupne prepadli a steny obytných či hospodárskych stavieb sa začali rozchádzať. Vo vrchnej časti múrov, tzv. korune sa postupne objavili trhliny, ktoré sa pod vplyvom vody a mrazu stále viac rozširovali. Vyberanie i vyplavovanie kameňov či vypadávaním malty spôsobené trhliny, v priebehu desaťročí narušili

som chátrania.

³ Spomedzi mnohých umelcov, ktorí v rôznych obdobiach, resp. z rôznych uhlov pohľadu zachytili Spišský hrad a jeho najbližšie okolie, možno spomenúť napríklad Antala Ligetiho (1823-1890) a jeho dielo Szepesi vár (1879) či Lászlóa Mednyanszkého (1852-1919) a jeho dielo Felvidéki táj várral (A Szepesi vár).

rozsiahlejšie úseky múrov. Po ich zrútení sa následne výrazne menil aj celkový vzhľad objektu. I preto dnes presne rekonštruovať pôvodný stav či výzdobu týchto objektov je už prakticky nemožné. Pri skúmaní možného pôvodného vzhľadu hradných objektov, prípadne pokusoch o ich rekonštrukciu sú preto zaujímavé jednak maľby, kresby či rytiny, prípadne najmä od prelomu 19. a 20. storočia v stále väčšej miere sa objavujúce fotografie hradných zrúcanín. Tie sú dnes o to cennejšie, že ich vzhľad sa postupne menil, predovšetkým kvôli stále rýchlejšie postupujúcej deštrukcii muriva.⁴ Prakticky úplnú likvidáciu viacerých hradov spôsobila tiež snaha získať lacný stavebný kameň na vybudovanie obytných či hospodárskych objektov.⁵

Niektoré z hradných objektov postupným rozpadom muriva získali iný, vo viacerých prípadoch značne torzovitý charakter. Na iných sa zachovali aspoň niektoré objekty v kompaktnejšej podobe. Prakticky na všetkých však proces deštrukcie v priebehu storočí postupoval. Výrazne k nemu prispelo tiež zachytávanie náletových drevín, ktorých koreňové systémy narušovali murivo. Ochrana pred náletovými drevinami bola v minulosti, rovnako ako v súčasnosti spravidla iba prvým krokom pri procese záchrany jednotlivých hradných zrúcanín. Postup pri konzervácii muriva predstavoval už podstatne náročnejší problém. K narušovaniu a celkovému oslabovaniu muriva totiž prispeli i poškodené okenné otvory, dvere, brány resp. záklenky rôznych strielní či okienok. Súhrn jednotlivých faktorov spôsobil, že deštrukcia hradných objektov v podstate stále postupovala a ak nebola zastavená vhodne realizovanou sanáciou, dochádzalo skôr či neskôr k zániku celej zrúcaniny.⁶

Konzervácia, rekonštrukcia, prípadne následné udržiavanie a využívanie hradnej zrúcaniny bolo a i v súčasnosti je často veľmi špecifickou záležitosťou. Celý takýto proces navyše počas posledných sto rokov prešiel viacerými zásadnými zmenami. Prístup k týmto objektom sa menil v prvom rade v teoretickej rovine. Tu pri sledovaní aktuálnych zásad pamiatkovej starostlivosti a získavaní praktických skúseností postupne vznikala odborná literatúra, metodika konzervovania a formulovali sa vlastné ciele rekonštrukcie. V praktickej rovine sa zase riešila otázka postupu a výsledkov reálnej rekonštrukcie, stavebných prác či použitých

⁴ V tomto smere sú zaujímavé viaceré publikácie, v ktorých sa nachádzajú fotografie hradných objektov. Medzi tie najzaujímavejšie možno zaradiť prácu fotografa Jánoša Müllnera, ktorý spoločne s manželkou precestoval veľkú časť Uhorska a venoval sa fotografovaniu väčšieho množstva, viac ako sto hradných stavieb. Výber z jeho fotografií približne z obdobia okolo roku 1910 vyšiel pod názvom MÜLLNER, János. *A magyar várak szerelmese*. Debrecen : Méry Ratio Kiadó, 2017.

⁵ Jedným z príkladov takéhoto postupu je napríklad likvidácia častí hradu v Kamenici (okr. Sabínov), kvôli materiálu na výstavbu hospodárskeho liehovaru v neďalekej obci Lúčka.

⁶ HOFEREC, Aleš – KOHŮT, Vladimír – MAKÝŠ, Oto. Dominanty v krajine – zrúcaniny hradov a ich ochrana. In Kol. autorov. *Ochrana zrúcanín v kultúrnej krajine*. Ed. Oto Makýš. Lietava : Združenie na záchranu Lietavského hradu, 2006. s. 15.

materiálov. Treba pritom mať na zreteli skutočnosť, že z hľadiska záchrany vybranej lokality, rovnako pri posudzovaní historického vývoja sa ukazuje ako nie vždy dobré venovať pozornosť výlučne stavebno – technickej stránke konzervácie. Pri nej síce dôjde k technickému zabezpečeniu muriva, nie vždy však dostatočne citlivo. Prípadne je dotvorené do úplne novej podoby nekorešpondujúcej s pôvodným stavom. I preto nie vždy v minulosti realizované konzervácie či rekonštrukcie hradných objektov prípadne ich častí, uskutočnené v minulosti na území dnešného Slovenska, možno označiť za úspešné.⁷

Stav, keď sa prakticky končí historická úloha hradu, je však pre tak významný objekt ako bol Spišský hrad koncom iba zdanlivým. Vzhľadom na svoju veľkosť, romantickú a ľahko prístupnú polohu či mimoriadne bohatú históriu predstavoval častý predmet pomerne intenzívneho záujmu nielen zo strany historikov, ale aj spisovateľov, výtvarníkov a od druhej polovice 19. storočia aj postupne stále cieľavedomejšie pracujúcich pamiatkárov a turistov. Každá z týchto skupín mala nielen k samotnému Spišskému hradu, ale tiež jeho okoliu osobitý vzťah, rovnako ako aj rôzny prístup k ďalšiemu využitiu hradnej zručaniny. Z tohto pohľadu možno považovať za osobitne zaujímavé najmä posledné dve skupiny, konkrétne pamiatkárov a turistov. Počiatky odborne riadenej a aspoň do istej miery centrálnie organizovanej pamiatkovej starostlivosti v Uhorsku, siahajúce do polovice 19. storočia, viedli nielen k úsiliu zdokumentovať dôležitejšie lokality či konkrétne objekty a pamiatky, ale tiež získaniu o nich čo najväčšieho množstva informácií.

Veľkým problémom pri poznávaní vývoja hradov pritom bol a stále je nielen nedostatok konkrétnych písomných údajov. Rovnako vážnu komplikáciu pri poznávaní jednotlivých objektov predstavuje skutočnosť, že ich postupným zánikom sa stráca možnosť zabezpečiť podrobnejšiu stavebnú dokumentáciu existujúcich areálov. Zánikom hradov sa tak postupne strácajú informácie nielen o ich stavebnej podobe, ale tiež architektonickej výzdobe, maľbách a pod.⁸

Napriek mnohým ťažkostiam obnova hradov, kaštieľov a celkovo historických objektov nachádzajúcich sa na území dnešného Slovenska, mala svoje základy už v období pred prvou svetovou vojnou. Počiatkové aktivity sa v prípade hradných stavieb niekedy spájali so záujmom a snahou ešte pôvodných majiteľov. Pre nich tieto často odľahlé, ťažko prístupné a z obranného hľadiska už nevyužiteľné stavby predstavovali v prvom rade spomienku na staršiu rodovú slávu a jej prezentáciu pred verejnosťou. Takýto postup sa objavuje už v priebehu 18. storočia, keď napríklad Forgáčovci sčasti rekonštruovali rozsiahly hrad Gýmeš, spájaný s počiatkami

⁷ Napríklad v prípade Strečna, Považského hradu či Beckova. V prípade Strečna nesporne zohrávala dôležitú úlohu tiež politická rovina, keďže išlo o miesto, kde sa počas Slovenského národného povstania odohrávali ťažké boje medzi povstaleckými a nemeckými jednotkami.

⁸ SLÁMKA, Miroslav. *Kamenní strážcovia. Príbeh a povesti zručanín slovenských hradov*. Bratislava : Slovenský skauting, 2004. s. 10.

i pôsobením tohto významného rodu.⁹ Podobným spôsobom pristúpili aj k oprave časti hradu Slanec, kde dokonca v opravenej hlavnej veži zriadili malé rodinné múzeum.

Aj vďaka zriadeniu Cisárskej a kráľovskej centrálnej komisie pre výskum a údržbu pamiatok vo Viedni v roku 1850, resp. založeniu Uhorskej dočasnej komisie pre pamiatky v roku 1872, došlo už v závere 19. storočia k oprave niektorých hradov. Príkladom v tomto smere môžu byť napríklad Bojnice, Viglaš, Banská Bystrica či Zvolen. Často však pritom išlo o tak rozsiahle úpravy, že výrazne pozmenili pôvodnú historickú dispozíciu.¹⁰ Spomedzi väčších zmien na hradných objektoch, bolo možné ako úspešnú hodnotiť obnovu Starého zámku v Banskej Štiavnici realizovanú v rokoch 1900-1914. Je považovaná za jeden z prvých výsledkov pokrokového konzervačného prístupu k obnove historickej pamiatky. Menšími sumami zasa v rokoch 1906 a 1910 boli podporené konzervačné práce na zrúcaninách hradov Filakovo a Strečno.¹¹

Veľmi osobitým prípadom z hľadiska poznávania a záchranu hradných objektov na území dnešného Slovenska je Spišský hrad. V súvislosti s ním sa v prvom rade objavuje už počas druhej polovice 19. storočia viacero dôležitých informačných zdrojov. Ich autori sa venujú jeho histórii, ale príležitostne zaznamenávajú tiež aktuálny stav zrúcaniny. Menšie príspevky sa nachádzajú napríklad v odbornej tlači. V roku 1870 o ňom stručne informuje časopis *Archaeologiai Értesítő*, keď uvádza: „... V Spišskom hrade (Zipserhaus) je ešte v obstojnom stave veľký „donjon“ valcovitého tvaru, možné je ešte rozpoznať cisternu, rytiersku sálu, obytné miestnosti a kaplnku, z ktorej známy oltárny obraz už pred viacerými rokmi preniesli do sídla Csákyovcov v Hodkoviach a ktorý zobrazuje sv. Štefana, Imricha a Ladislava stojacich v životnej veľkosti. V hrade sa nachádza ešte niekoľko do kameňa vytesaných erbov, spomedzi nich je osobitne známy ten, na ktorom je viditeľný slon, dookola obtočený veľkým šarkanom-hadom. Čo možno spomenúť, veľkou zriedkavosťou je pred bránou stojacich viacero kamenných stĺpov, ktoré tu zosilňovali z dreva postavenú palisádu. Je naozaj veľmi žiadúce podrobnejšie

⁹ PLAČEK, Miroslav – BÓNA, Martin. *Encyklopédia slovenských hradov*. Bratislava : SLOVART, 2007. s. 274-275.

¹⁰ BÓNA, Martin – ŠIMKOVIC, Michal. Vývoj pamiatkovej starostlivosti o hradné zrúcaniny. In *Ochrana zrúcanín v kultúrnej krajine*. Ed. Oto Makýš. Lietava : Združenie na záchranu Lietavského hradu, 2006. s. 37-38. Regotizačný charakter mala napríklad konzervácia Topoľčianskeho hradu, ktorú realizovali medzi rokmi 1888-1898, jeho vtedajšími majiteľmi Stummerovcami. Obnovená obytná veža pri tom získala nové hrotité okná a romantickú nadstavbu so sedlovou strechou zakončenou stupňovitými štítmami.

¹¹ FIALOVÁ, Hilda. – FIALA, Andrej. *Hrady na Slovensku*. Bratislava : Obzor, 1966. 328 s.

poznanie hradu. Na to dáva nádej sľub gr. Kálmána Csákyho, že hrad nechá zamerať a vyhotoviť jeho plán.¹²

O tom, že majiteľ hradu svoj sľub splnil svedčí už vystúpenie dr. Aladára Ballagihho na zasadnutí „Az országos régészeti és embertani társulat“ v roku 1879. Po veľmi stručnom náčrte niektorých základných, no pritom dôležitých udalostí z histórie hradu upozornil aj na viaceré, najmä architektonické zaujímavosti spojené s týmto objektom. Na záver svojej prednášky zhrnul aktuálny stav, keď prehlásil: „... V súčasnosti je Spišský hrad majetkom rodiny grófov Csakyovcov, gróf Kálmán Csáky nechal vyhotoviť inžinierovi Bélovi Hradezkimu v roku 1871 plán hradu. Hrad stojí úplne bez striech a z roka na rok viac pustne, pretože susedné obce považujú hrad za kameňolom a takto aj k nemu pristupujú.“¹³ Medzi drobné príspevky, ktoré sa objavili v odbornej tlači patrila aj zmienka o kachliciach nájdených na hrade. Ako uviedli v osobitnej rubrike v rámci toho istého zväzku časopisu: „... Uhorskú keramiku predstavuje niekoľko kachlíc zo 16. a 17. storočia, ktoré Szobek József priniesol zo Spišského hradu. Ide všetko o polámané časti, no niektoré sú zaujímavé, pretože sú zdobené vypuklými rastlinnými ornamentami a sčasti je ešte na nich zachovaná biela, modrá, žltá a hnedá glazúra.“¹⁴

K autorom, ktorí venovali významnejšiu pozornosť Spišskému hradu v závere 19. storočia patrila predovšetkým Jozsef Hradzsky. Nadviazal na predošlé pokusy opísať históriu Spiša a niektorých dôležitých udalostí, realizované napríklad prostredníctvom Uhorského karpatského spolku. V rámci nich Spišský hrad zohrával mimoriadne dôležitú úlohu. Preto si autor dal za cieľ vytvoriť dielo venované predovšetkým tomuto objektu a do istej miery tiež jeho najbližšiemu okoliu. Konštatoval pritom, že samostatná monografia o hrade samotnom, ktorú by pri tom mohol využiť, v tom čase ešte neexistovala. Pri koncipovaní svojho diela sa teda musel opierať jednak o staršie edície prameňov, predovšetkým Wagnerové „Analecta Scepusii Sacri et Profani“, jednak vybrané vytvoril zmienky v dielach starších uhorských historikov. Napriek tomu na svoju dobu veľmi zaujímavé dielo. Samotnému hradu venoval autor značnú pozornosť. Jeho opis v rôznych súvislostiach tvorí najväčšiu časť celého diela. Napriek tomu, že celkom prirodzene končí výklad

¹² *Archaeologiai Értesítő*. IV. kötet 1870. Szerkeszti Rómer Flóris. Pest : Aigner Lajos bizománya, 1870. s. 146. Uvedená strana je síce súčasťou zväzku za rok 1870, no už aj súčasne čísla 1, z 15. januára 1871.

¹³ Hazai tud. intézetek és leletek. In *Archaeologiai Értesítő*. XIII. kötet 1879. Szerkesztik Henszlmann Imre és Nyáry Albert. Budapest : M. Tud. Akadémia könyvkiadó Hivatala, 1879. s. 158. Prednáška zaznela dňa 24. apríla 1879 na zasadnutí výboru „Országos régészeti és embertani társulat“.

¹⁴ Tieto nálezy považovali za zaujímavé, no za krajšie považovali kachlice s bradatým mužskými hlavami, ktoré niesli korunu. Tie poslal barón F. Révay z hradu Sklabiňa a datovali ich do 15. storočia. Bližšie Egyéb közép- és újabbkori tárgyak. In *Archaeologiai Értesítő*. XIV. kötet 1880. Szerkeszti Pulszky Károly. Budapest : Franklin – Társulat könyvnyomdája, 1881. s. 355.

jeho dejín začiatkom 18. storočia, majiteľov hradu ako dedičných županov Spiša uvádza prakticky až do osemdesiatych rokov 19. storočia.

Čo je z pohľadu novších dejín hradu zaujímavé, v tejto publikácii nachádzame viaceré zmienky aj o aktuálnom stave pamiatky či nálezoch, ktoré z neho pochádzali ako výsledok náhodných nálezov, alebo cielenej „prospektorskej“ činnosti. Okrem iného napríklad uvádza: „... Dostupné priestory hradných budov hľadali pokladov a kostí v každom smere rozkopali. Pozostatky kostí ľudí i zvierat je možné nájsť pri kopaní v každej časti hradu. Medzi vstupnou bránou vežou v južnej okružnej hradbe, vo vnútornej časti nádvorja bol pravdepodobne cintorín. Ak taký v skutočnosti naozaj existoval, pretože tu narazili pri výkopoch na najviac pozostatkov ľudských kostí.“¹⁵ Aj na viacerých ďalších miestach sa nehlboko pod povrchom nachádzali ľudské kosti. No ako ďalej uvádza „O tom, že by pri výkopoch na hrade našli hľadajúci pokladov cenné predmety nie je nič známe. Ale aj teraz strážia v Spišskom Podhradí jedno z hradu pochádzajúce delo. ... Známa je ešte jedna ručnica, ktorú tiež našli na hrade. Táto kvalitne odliata zbraň nesúca letopočet 1566, vážiaca 3,3 kilogramov, má na bočnej strane zápalný otvor. ... táto ručnica sa veľmi podobá na tie, ktoré vojvoda z Alby použil prvý krát v roku 1507 pri love.“¹⁶

J. Hradszky spomína aj ďalšie nálezy, ktoré podľa tradície pravdepodobne pochádzajú zo Spišského hradu. Napríklad na výstave v Budapešti roku 1876 prezentovaný strieborný kalich s písmenami „Sz. J.“ pripisoval ho Jánovi Zápoľskému (Szapolyay János) a letopočtom 1529. Čo sa týka samotného hradu konštatuje okrem iného, že pozostatky kuchynského náčinia sa nachádzali najčastejšie na voľných plochách medzi rytierskou sieňou a suchým mlynom. Všetky miestnosti hradu bez striedch boli vo všeobecnosti z kamenárskeho hľadiska poškodené. Iba na niektorých miestach bolo podľa jeho opisu možné natrafiť na nejaký zvislý múr, zachovaný ešte podľa možnosti v dobrom stave.¹⁷ Z návštevy hradu, ktorú autor sám absolvoval v septembri a októbri 1881 vznikol tiež opis jednotlivých jeho častí a dokonca viacerých miestností. Popisuje pritom použitý materiál, spôsob výstavby no predovšetkým stav konkrétnych miestností tak, ako ich v uvedenom období skutočne mohol sledovať. Pritom nezabudol podotknúť, že viaceré časti hradu rozkopali napríklad v roku 1880 hľadajúci pokladov.¹⁸ Na prvom nádvorí tak napríklad identifikoval 17 miestností, spomedzi ktorých deväť označil ako stajne. Na druhom

¹⁵ HRADSZKY, József. *Szepesvár és környéke. Vándorlások a Szepességen*. Igló : Nyomtatott Schmidt József könyvnyomdájában, 1884. s. 40.

¹⁶ HRADSZKY, József. *Szepesvár és környéke. Vándorlások a Szepességen*. Igló : Nyomtatott Schmidt József könyvnyomdájában, 1884. s. 40.

¹⁷ HRADSZKY, József. *Szepesvár és környéke. Vándorlások a Szepességen*. Igló : Nyomtatott Schmidt József könyvnyomdájában, 1884. s. 41.

¹⁸ Tým venoval iba stručnú zmienku. HRADSZKY, József. *Szepesvár és környéke. Vándorlások a Szepességen*. Igló : Nyomtatott Schmidt József könyvnyomdájában, 1884. s. 24.

nádvorí opísal už 23 priestorov, z toho jednu pivnicu, dve miestnosti tvoriace súčasť opevnenia, jednu strážnicu a pod. Na treťom nádvorí opísal osem miestností. Z toho dve tvorili súčasť opevnenia, štyri charakterizoval ako obytné priestory, jednu komoru a do skaly vytesaný priestor pre suchý mlyn poháňaný koňom. Na štvrtom najvyššie položenom nádvorí identifikoval až 81 miestností a objektov, pričom celý priestor rozdelil na západnú a východnú časť.¹⁹ Objekty označené číslami, ktoré následne postupne opísal na viac ako dvadsiatich stranách textu.²⁰

O tom ako pri svojich opisoch postupoval, svedčí napríklad opis hradnej cisterny. Tá sa podľa jeho textu nachádzala medzi kaplnkou a strážnou vežou v strede terasy, pred chodbou po ktorej do nej pritekala voda. V strede cisterny zaznamenal jeden hrubý, veľký stĺp kruhovitého tvaru. Na tomto stĺpe bola položená klenba vytvorená z vápenca, pokrytá tehľami dlhými osemdesiat a širokými dvanásť centimetrov. Ich hrúbka bola iba tri centimetre. Ďalšie časti stien obložili stavitelia blokmi pieskovca. Vnútorná plocha cisterny tak mala dĺžku 27, výšku 2,5 a šírku 2,17 metra. Na východnej strane sa v dolnej časti cisterny časť obkladu rozpadávala. Autor konštatoval, že samotný vstup do cisterny nepredstavoval väčší problém. Na jej dno sa bolo možné dostať v podstate bez akejkoľvek prekážky. Na stenách cisterny a na severnej strane stĺpa, ktorý ju podopieral, zaznamenal pomerne bujný porast *Marchantia Polymorpha*.²¹ V cisterne sa v tom čase, ale ani nikdy predtým nenachádzala žiadna pramenitá voda. Ako uviedol, „... len po dažďoch alebo na jar, keď sa roztopí sneh zhromažďuje sa tu v západnej časti na jednom mieste voda, ktorá tu potom zotrúva dlhší čas, keďže stojí v priestore vysekanom do skalného podlažia a slnečné svetlo sa k nej nikdy nedostane“.²² Zaujímavou otázkou nielen pre samotného J. Hradského, ale i pre ďalších záujemcov o históriu Spišského hradu, bol problém tunajšej studne. Na jej stopy pri svojich návštevách nenarazil. Tejto otázke však venoval značnú pozornosť. Uvádza napríklad názor, že na konci vodnej cisterny, resp. v niektorom z pivničných priestorov hradu sa nachádzali tajné dvere. Práve za nimi sa údajne po špirálovitom schodisku schádzalo k prameňu ležiacemu hlbšie pod zemou. Túto informáciu nepovažoval za hodnovernú, keďže otázne ukryté tajné dvere nebolo nikde možné nájsť. On sám pri riešení otázky zásobovania hradu pitnou vodou za pravdepodobnejší považoval názor, že sa reali-

¹⁹ HRADSZKY, József. *Szepesvár és környéke. Vándorlások a Szepességen*. Igló : Nyomtatott Schmidt József könyvnyomdájában, 1884. s. 19.

²⁰ HRADSZKY, József. *Szepesvár és környéke. Vándorlások a Szepességen*. Igló : Nyomtatott Schmidt József könyvnyomdájában, 1884. Celkovo opisu hradných objektov, miestnosti i opisu situácie, v akej sa v roku 1881 nachádzali venoval strany 18-38.

²¹ *Marchantia polymorpha* – Porastnica mnohotvará, v našom priestore najrozšírenejší zástupca triedy pečeňoviek. Ide o rastlinu hojne sa vyskytujúcu najmä vo vlhkom prostredí okolo vodných tokov.

²² HRADSZKY, József. *Szepesvár és környéke. Vándorlások a Szepességen*. Igló : Nyomtatott Schmidt József könyvnyomdájában, 1884. s. 29.

zovalo pomocou potrubia z dubravského prameňa. Dúbrava bola obec pri Szlubici, vzdialená od hradu približne dve hodiny cesty. Podporu pre túto verziu videl aj v skutočnosti, že na hraniciach dubravského chotára sa nachádzali zvláštne terénne nerovnosti, práve v miestach, kde mohlo byť položené potrubie, pričom ich aj v tom období miestni ešte nazývali „Ruri“. Ďalšie možné riešenie otázky zásobovania Spišského hradu vodou sa ponúkalo na jednom z plánov, ktorý vyrobil dôstojník Löffelholzovho armádneho zboru v roku 1711. Tu bola na hrade zakreslená studňa, označená písmenom O. Nachádzala sa na mieste miestnosti, ktorej J. Hradszký dal číslo 25. Bola na konci skaly, kde navyše v čase jeho návštevy stále rysovala zreteľná priehĺbenina.²³

Spišský hrad aj v nasledujúcich rokoch, napríklad na prelome 19. a 20. storočia navštevovali nielen turisti a laickí záujemcovia o históriu či krásy tejto časti Spiša, ale tiež rôzni odborníci. Jedným z tých, ktorý hradu venovali osobitnú pozornosť bol aj Kornel Divald. Ten sa priamo na hrade a pri výskume rímskokatolíckeho kostola v Spišskom Podhradí zdržal napríklad v dňoch 29. – 31. augusta 1903. Táto návšteva tvorila súčasť jeho podstatne širších pracovných aktivít umelecko-historického a pamiatkárkeho charakteru, ktoré na Spiši realizoval v rokoch 1900-1904. Z návštevy Spišského hradu pripravil viaceré kresby a plány. Tie ukazovali, že sa pokúsil sústavu hradných objektov jasne zachytiť pri jednotlivých fotografiách, pričom si pomáhal pôdorysným náčrtom.²⁴

Po vzniku Československa došlo k prerušeniu pôvodných, veľmi intenzívnych kontaktov so zástupcami budapeštianskej pamiatkovej starostlivosti. Na Slovensku začal od roku 1919 iba postupne rozvíjať svoju činnosť Vládny komisariát na ochranu pamiatok.²⁵ Už v tomto období sa objavila tiež iniciatíva smerujúca ku konzervácii jednotlivých zachovalejších a relatívne dobre prístupných hradných zrúcanín na Slovensku. Táto myšlienka už predtým na území českej časti nového štátu získala značnú podporu. Vládny komisariát zaoberajúci sa ochranou pamiatok na Slovensku so sídlom v Bratislave sa už od začiatku svojej činnosti zameriaval na veľmi rôznorodé spektrum cenných pamiatok. I keď sa jeho pracovníkom podarilo dosiahnuť v tomto smere viaceré cenné úspechy, pri snahe o záchranu hradov, presnejšie hradných zrúcanín už tak úspešní neboli. Už na začiatku dvadsiatych rokov 20. storočia pritom zástupca vládneho referátu dr. Hofman prezentoval celý program venovaný záchrane hradov. Konkrétne aktivity sa však, aj to iba v obme-

²³ HRADSZKY, József. *Szepesvár és környéke. Vándorlások a Szepességén*. Igló : Nyomtatott Schmidt József könyvnyomdájában, 1884. s. 30.

²⁴ V rámci pracovnej aktivity Kornela Divalda na Spiši vzniklo približne 700 fotografií pamiatok, ale tiež dôležité správy, záznamy, dokumentácia a publikačné odborná činnosť. Bližšie napríklad *A „szentek fuvarosa” Divald Kornél felső-magyarországi topográfiaja és fényképei 1900-1919*. Szerk. Bardoly István - Cs. Plank Ibolya. Budapest : Forráskiadványok, 1999. s. 87-88.

²⁵ Názov tohto úradu sa postupne v nasledujúcich rokoch (20. a 30. rokoch 20. storočia) čiastočne menil, čo je zreteľné aj v nasledujúcom texte. Základná náplň jeho práce však zostávala rovnaká.

dzenej miere dali prezentovať až v druhej polovici dvadsiatych rokov.²⁶ Dôvodov tohto pomalého postupu bolo hneď niekoľko. K tým najdôležitejším patrili neusporiadané vlastnícke vzťahy, rozsiahlosť a horšia dostupnosť objektov, ktoré sa mali konzervovať, ale tiež vysoké finančné náklady, ktoré si takéto práce vyžadovali. Najmä posledný z uvedených dôvodov, keďže samotný vládny komisariát nedisponoval potrebnými financiami, si vyžadoval zapojenie ďalších organizácií a spolkov, ktoré najmä z materiálneho a technického hľadiska mohli výrazne prispieť k záchrane jednotlivých hradov.

Na Slovensku a Podkarpatskej Rusi sa starostlivosť o konzerváciu a využívanie hradných zrúcanín stala aktuálnou najmä po doriešení majetkových otázok vyplývajúcich z prebiehajúcej pozemkovej reformy. Príchod väčšieho množstva českých úradníkov, učiteľov a dôstojníkov pomohol pri vzniku nových športových spolkov a kultúrnych organizácií. Tie v spojení so staršími inštitúciami pracujúcimi ešte na základe schválenia uhorským ministerstvom vnútra, zabezpečovali okrem iného tiež oblasť starostlivosti o záchranu a využívanie jednotlivých historických pamiatok.²⁷ Na Spiši ako osobitne aktívne spomedzi starších organizácií možno spomenúť Karpathenverein a Spišský dejepisný spolok. Tie síce v pomeroch novej republiky museli prejsť istou transformáciou. V končenom dôsledku však spoločne s novými, už československými štátnymi a kultúrnymi inštitúciami výrazne prispel aj k opätovnému intenzívnejšiemu rozvoju myšlienky využitia hradných objektov, najmä v spojení s rozvojom turistiky v rôznych častiach Slovenska.

V tomto smere k tým aktívnejším inštitúciami možno zaradiť Klub československých turistov s hlavnou centrárou v Prahe.²⁸ Jeho predstavitelia sa už v súvislosti so Spišským hradom obrátili osobitným listom na Ministerstvo školstva a národnej osvety už v júli roku 1921. Z neho ministerskí úradníci vybrali niektoré dôležitejšie časti a následne ich postúpili na ďalšie riešenie Vládnemu komisariátu na ochranu pamiatok na Slovensku. Vedenie KČST vo svojom texte okrem iného uviedlo: „... *Spišské Podhradí, jeden z největších a nej památnejších hradů slovenských, jenž býval majetkem krále českého a který 10 let držel Jiskra z Brandýsa zmizí brzo z povrchu*

²⁶ JANKOVIČ, Vendelín. Dejiny pamiatkovej starostlivosti na Slovensku v rokoch 1850-1950. In *Monumentorum tutela. Ochrana pamiatok 10*. Zostavila Marta Hrušovská. Bratislava : Slovenský úrad pamiatkovej starostlivosti a ochrany prírody, 1973. s. 42-43.

²⁷ O činnosti týchto organizácií vzniklo v posledných rokoch niekoľko zaujímavých publikácií, napríklad ZMÁTLO, Peter. *Kultúrny a spoločenský život na Spiši v medzivojnovom období*. Bratislava : CHRONOS, 2005. 540 s.

²⁸ Klub československých turistov bol v dvadsiatych a tridsiatych rokoch 20. storočia jednoznačne najväčšou spomedzi takmer dvoch desiatok organizácií venujúcich sa v rámci Československej republiky rozvoju rôznych odvetví turistiky. Z celkového počtu okolo 200 000 registrovaných členov všetkých turistických spolkov a združení jednotlivé odbory KČST vykazovali v roku 1935 viac ako 96 000 členov. Bližšie napríklad PERÚTKA, Jaromír a kol. *Dejiny telesnej kultúry*. Bratislava : Slovenské pedagogické nakladateľstvo, 1988, s. 147.

zemského ač opravy, mohly by se tyto zříceniny státi atrakcí cizineckého ruchu. Již nyní je úchvatný pohled na Podhradí s Braniskem v pozadí a zříceniny jsou z daleka viditelný. V levočském museu, dost bohatém, nalézá se model bývalého hradu tohoto. Snad by se dala prozatím zachovati alespoň věž, která by sloužila za rozhlednu a velká klenutá síň. Ostatní zdivo bylo by nutno zabezpečiti proti úplnému zřícení a postupem času by se mohlo v restauraci pokračovat. Ve věži je dosud schodiště nalézající se ve dvojité zdi, ale jedno poschodí s druhým není spojeno“.²⁹ Zaujímavý je v tomto smere návrh, aby potrebné práce realizovala armáda, konkrétne vojaci 7. horského práporu v Levoči. Dôležitou podmienkou bolo, že pre nich bude zabezpečený všetok potrebný stavebný materiál. Súčasť písomnej dokumentácie tvorilo však aj pripomenutie skutočnosti, že zrúcaniny sú majetkom rodiny Csáky.

Aj v nasledujúcom roku dochádzalo zo strany Vládneho komisariátu na ochranu pamiatok na Slovensku, ale i viacerých ďalších inštitúcií k snahe riešiť otázky spojené s existenciou, resp. konzerváciou hradu. V rámci slúžnovského úradu v Spišskom Podhradí sa napríklad zisťovali presné majetkové pomery, konkrétne kto vlastne hrad vlastní. Ukázalo sa, že po smrti grófa Kolomana Csákyho prešlo vlastníctvo hradu i pozemkov na ktorých bol postavený, na jeho priamych potomkov ako dedičov.³⁰ Súčasne sa však už v tomto období objavujú aj snahy získať odborný stavebný posudok na celkový stav hradu, resp. na prípadné náklady spojené s jeho konzerváciou. Jindřich Čapek, sochár a konzervátor z pražských Dejvic, pravidelne pracujúci pre KČST, navštívil Spišský hrad už v roku 1921.³¹ O svojej návšteve vypracoval aj stručnú správu. Dňa 7. augusta 1923 sa na neho obrátil Vládny komisariát na ochranu pamiatok na Slovensku s ďalšou žiadosťou. Pripomenuli mu starší sľub ešte z roku 1921. Vtedy, okrem krátkej informačnej správy prisľúbil vypracovanie podrobnejšej analýzy, na základe ktorej by bolo možné prikrčiť k najnutnejším opravám. V rozpočte úradu totiž zostala na tento účel vyhradená menšia suma, okolo 20 000 Kč. Tú sa jeho predstavitelia usilovali využiť. V tomto prípade sa obrátili na rešpektovaného odborníka, ktorý navyše Spišský hrad dobre poznal. Navštívil ho totiž nielen v roku 1921, ale tiež v období medzi 24. a 30. aprílom 1923. Jeho posudok by preto bol v tomto prípade veľmi aktuálny.

Hrad sa však vo viacerých prípadoch dostal aj do pozornosti inštitúcií, ktoré priamo s pamiatkovou ochranou a obnovou nemali veľa spoločného. Menej známe, ale z hľadiska ochrany zrúcaniny tiež dôležité boli napríklad aktivity četníckej

²⁹ Pamiatkový úrad Slovenskej republiky – archív, Bratislava (ďalej A PU SR, Bratislava). Fond Pamiatkové orgány na Slovensku – Bratislava (ďalej skratka VK-PŠO-BA), krabica č. 90. list č. 3302.

³⁰ A PU SR, Bratislava. Fond VK-PŠO-BA, krabica č. 90. Vyjadrenie Slúžnovského úradu Spišské Podhradie č. 1881/1922 zo dňa 19. apríla 1922.

³¹ Jindřich Čapek (1876-1927), rodák z Prahy. Študoval na tamojšej umelecko-priemyselnej škole, následne na umeleckej akadémii u prof. Myslbeka. Presadil sa však predovšetkým ako odborník na konzerváciu pamiatok.

stanice v Spišskom Podhradí. Obrátili sa na ňu pracovníci Vládneho komisariátu na ochranu pamiatok, keď konkrétne uviedli: „Vzhľadom ke stálému poškodzovaniu svévonnému ruín hradu spišského mládeži a nezodpovednými osobami (ku príkladu zaujímavé a svého druhu jediné sloupy kolem východní brány jsou ohroženy vylamováním zdiva), žádá podepsaný úřad, aby tamní stanice věnovala zvýšenou pozornost památnému hradu zavedením stálých pochůzek, zakročováním proti každému kažení zdí lezením i lámáním kamenů a aby případné závady byly zdejšímu úřadu oznamovány.“³² Táto žiadosť zo strany Vládneho komisariátu na ochranu pamiatok na Slovensku bola dôsledkom zistení pri prehliadke hradu uskutočnenej 24. júna 1923. Vtedy sa okrem iného zistilo, že jeden z jedenástich vymurovaných stĺpov tvoriacich vonkajšiu ohradu pred prístupom okolo východnej brány, bol už v tom čase značne naklonený. Niektorí ho totiž „zlomyselne“, hneď pri zemi hlboko podkopali. Kriticky sa vyjadrili aj k skutočnosti, že hrad neustále navštevovali pastieri i ďalšie nezodpovedné osoby, ktoré ho poškodzovali. Napríklad v priestoroch pod palácom na západnej strane našli pracovníci komisariátu stopy pálenia slamy.

Žiadosť o spoluprácu s miestnymi úradníkmi pri ochrane hradu sa ukázali aspoň do istej miery ako pomerne účinné. Prejavilo sa to okrem iného pri nahlásení konkrétnych prípadov či osôb, ktoré četníci zaevidovali a následne oznámili tiež predstaviteľom Vládneho komisariátu na ochranu pamiatok. Pracovníci Vládneho komisariátu tak už v septembri 1923 riešil vzniknuté problémy priamo s riaditeľstvom učiteľského ústavu v Spišskom Podhradí. Úradu v Bratislave totiž četníci nahlásili, že v septembri 1923 niektorí študenti tohto ústavu boli videní, ako zhadzovali kamene z múrov hlavnej veže zručaniny Spišského hradu. „... Je patrno, že išlo tuná o prípad mladíckej nerozvážnosti a že naozaj žiaci neboli si vedomí, že poškodzujú svým nerozváživým konaním jednu z najchýrnejších národných pamiatok na Slovensku“.³³

Zástupcovia Vládneho komisariátu na ochranu pamiatok na Slovensku vyjadrili v tomto prípade presvedčenie, že po „primeranom poučení“ zo strany vedenia školy, sa prebudí záujem žiakov a že práve oni, navyše budúci učitelia sa stanú najodduševnenejšími ochrancami zručaniny. Považovali totiž za úplne prirodzené, že dostatočné poznanie histórie hradu predstavuje cestu k naozajstnej úcte voči tejto pamiatke. Pracovníci Vládneho komisariátu na ochranu pamiatok na Slovensku preto požiadali vedenie školy, aby prostredníctvom osobitného obežníka upozornili žiakov na význam a hodnotu Spišského hradu. Aby na hodinách dejepisu podľa možnosti venovali pozornosť dejinám hradu a aby na hodinách kreslenia dostali

³² A PU SR, Bratislava. Fond VK-PŠO-BA, krabica č. 90. List Vládneho komisariátu na ochranu pamiatok na Slovensku zaslaný četníckej stanici v Spišskom Podhradí z roku 1923.

³³ A PU SR, Bratislava. Fond VK-PŠO-BA, krabica č. 90. List Vládneho komisariátu na ochranu pamiatok na Slovensku Riaditeľstvu učiteľského ústavu v Spišskej Kapitule zo dňa 16. októbra 1923.

poslucháči možnosť všímať si malebnú polohu a celkový pôvab ruiny. Ako dôležitú podporu pri budovaní vzťahu k hradu a jeho ochranu odporúčali aj zorganizovanie poznávacej vychádzky.³⁴

Riaditeľstvo školy vinníkov rýchlo našlo. Konkrétne išlo o Cyrila Bednára, Róberta Zubaia, Jána Zemančíka a Ondreja Stanšáka. Na upozornenie Vládneho komisariátu sa zistilo, že uvedení študenti skutočne boli pristihnutí, že po tom čo vyliezli na hradnú vežu, zhodili z nej asi pätnásť kusov kameňov. Možno by čin a identita mladých mužov nakoniec ostali utajené. Svedkami ich konania sa však stali vládny radca Karol Dolanský námestník riaditeľa štátnych dráh v Košiciach a jeho kolega MUDr. Vojtěch Mikenda. Obaja študentov za ich počínanie napomínali, no žiaľ bez úspechu. I preto bol tento prípad nahlásený nielen četníkom v Spišskom Podhradí, ale aj na Okresný úrad v Levoči.³⁵

Začiatkom roku 1924 už Štátny referát na ochranu pamiatok na Slovensku požiadal Ministerstvo školstva a národnej osvety o povolenie použitia sumy 6000 Kč na technický prieskum zrúcaniny Spišského hradu. Ako osoba, ktorá by ho mohla úspešne realizovať bol opäť navrhovaný konzervátor Jindřich Čapek, spolu so svojimi spolupracovníkmi. Ministerstvo školstva a národnej osvety už koncom januára 1924 oznámilo Štátnemu referátu na ochranu pamiatok na Slovensku, že žiadosť o pridelenie dotácie vo výške 6000 Kč na „technickú prehliadku“ zrúcaniny Spišského hradu bola schválená, i keď s viacerými podmienkami. Táto suma napríklad nesmela byť v žiadnom prípade prekročená. Dôležité bolo tiež, že peniaze sa mali vyplatiť až po odovzdaní celého príslušného materiálu štátnemu referátu a preverení všetkých reálne vzniknutých výdavkov.³⁶

Vzhľadom na pridelenie sumy 6000 Kč na zameranie a celkové preskúmanie zrúcaniny Spišského hradu mohol požiadať Štátny referát na ochranu pamiatok na Slovensku konzervátora Jindřicha Čapeka o vyslanie odborníkov do Spišského Podhradia. Podľa reálnej potreby mu malo byť odovzdané aj doporučenie pre biskupský úrad s cieľom zabezpečenia primeraného ubytovania pre vyslaných pracovníkov. Pokiaľ sa týkalo druhu a rozsahu prác, ktoré sa pritom mali vykonať, odvolali sa zástupcovia Štátneho referátu na ochranu pamiatok na Slovensku na ústne dohody s realizátorom. Podľa nich plánovali postupovať podľa existujúcej malej reprodukcie hradného plánu. Tu mali zaniest reálnu situáciu a do priamo do nej naznačiť všetky najviac ohrozené hradné objekty. Ďalej mal realizátor vytvoriť rozpočet na najnutnejšie zabezpečenie, zhotoviť technické fotografie dôležitých

³⁴ A PU SR, Bratislava. Fond VK-PŠO-BA, krabica č. 90. List Vládneho komisariátu na ochranu pamiatok na Slovensku Riaditeľstvu učiteľského ústavu v Spišskej Kapitule zo dňa 16. októbra 1923.

³⁵ A PU SR, Bratislava. Fond VK-PŠO-BA, krabica č. 90. Prípad bol postúpený Okresnému úradu v Levoči dňa 13. septembra 1923.

³⁶ A PU SR, Bratislava. Fond VK-PŠO-BA, krabica č. 90. List Ministerstva školstva a národnej osvety (č. 15497/24-V.) Referátu na ochranu pamiatok na Slovensku zo dňa 22. januára 1924.

miest a častí hradu, vypracovať generálny program opráv, resp. vyhliadnúť vhodné miesto na zriadenie bytu strážnika.

Na základe úspešného jednanja s Ministerstvom školstva a národnej osvety Štátny referát na ochranu pamiatok na Slovensku vydal oficiálne doporučenie firme Ing. Jaromír Schwarz a spol. z Prahy, s ktorou bol úzko spojený aj konzervátor Jindřich Čapek, a ktorá bola poverená prácami pri vymeriavaní a zabezpečovaní Spišského hradu. Súčasne smerovala aj žiadosť k biskupskému úradu v Spišskej Kapitule, kvôli zabezpečeniu ubytovania. Firma Schwarz a spol poverenie prijala a zaviazala sa objednané práce realizovať v priebehu mesiaca apríl 1924, keď na hrad mali pricestovať traja inžinieri.³⁷

Následne sa z Prahy 29. apríla 1924 konzervátor Jindřich Čapek vyjadril bratislavskému úradu vo veci Spišského hradu. Jednak potvrdil príjem prípisu zo dňa 11. apríla 1924 a zaslaného plánu Spišského hradu. Ten nechal zväčšiť a urobiť pracovné kópie. Nepriaznivé aprílové počasie ho však prinútilo odložiť objednané zameriavacie práce na hrade. Sľúbil ich však realizovať spolu s prácami, ktoré sa mali uskutočniť v Poprade. V tomto prípade sa však tiež objavovali niektoré problémy. Napríklad v Poprade nebolo postavené sľúbené lešenie, ktoré by umožnilo venovať sa zaujímavým sgrafitám a postupne ich opraviť. Neprijemné, takmer zimné počasie, ktoré v tomto regióne panovalo počas apríla uvedeného roku, však znemožnilo realizáciu plánovaných prác. S opravami v Poprade i prieskumom na Spišskom hrade tak Jindřich Čapek plánoval začať hneď ako by to umožnilo počasie. Predpokladal, že by sa to mohlo podariť už v priebehu mesiaca máj. V tomto prípade však opäť pripomínal potrebu toho, aby miestne úrady pripravili všetko to, o čo ich bratislavský Štátny referát na ochranu pamiatok na Slovensku a ďalšie štátne orgány vopred požiadali.³⁸

Samotné zameranie a posudzovanie hodnotných, no predovšetkým ohrozených častí hradu predstavovala iba jednu časť problémov, ktoré sa aj keď s istým oneskorením darilo riešiť. Významný a z hľadiska ďalšej existencie a využívania pamiatky zásadný však bol problém, kto je resp. kto bude jej majiteľom. Otázka prebiehajúcej pozemkovej reformy sa totiž významne dotkla aj majetkov rodiny Csáky. V októbri roku 1924 sa k otázke Spišského hradu a jeho postavenia v rámci pozemkovej reformy prvý krát konkrétnejšie vyjadril aj Prídelový komisár Štátneho pozemkového úradu v Levoči.³⁹

Vedenie KČST v Prahe a predstavitelia odboru v Spišskej Novej Vsi pritom požiadali Prídelový komisariát, aby sa pri parcelácii bral čo najväčší ohľad na zacho-

³⁷ A PU SR, Bratislava. Fond VK-PŠO-BA, krabica č. 90. List firmy Schwarz a spol. Referátu na ochranu pamiatok na Slovensku zaslaný dňa 25. marca 1924.

³⁸ A PU SR, Bratislava. Fond VK-PŠO-BA, krabica č. 90. List Jindřicha Čapka Referátu na ochranu pamiatok na Slovensku zaslaný dňa 29. apríla 1924.

³⁹ A PU SR, Bratislava. Fond VK-PŠO-BA, krabica č. 90.

vane Spišského hradu, resp. jeho najbližšieho okolia. „Tato památka má tak veliký význam, že referent žádá, aby parcelace se provedla teprve po novelizaci zákona, které umožní přidelení půdy za účelem udržování podržených památek.“⁴⁰ Podľa zástupcov turistov mal Spišský hrad ako najväčší v republike nenahraditeľný význam pre celkový ráz krajiny ako takej. Aj po stránke architektonickej a umelecko-historickej poskytoval veľmi cenný materiál. Pokiaľ by zastavenie parcelácie tamojších pozemkov bolo možné, žiadali zástupcovia KČST aby bola zvolaná osobitná porada s cieľom zachrániť hrad. Takejto porady by sa zúčastnili zástupcovia župy, okresu, mestečka, miestnych úradov, kultúrnych spolkov a turistických jednôt. Pri tejto príležitosti tiež pripomenuli dôležitú skutočnosť, že Štátny referát na ochranu pamiatok na Slovensku už objednal technický a finančný plán na opravy najohrozenejších častí zrúcaniny.

Odpoveď Prídelového komisára Štátneho pozemkového úradu v Levoči adresovaná Štátnemu referátu na ochranu pamiatok na Slovensku v Bratislave spočiatku celkom nevyučovala úspešné riešenie celého problému. V prvom rade bola dôležitá informácia, že pozemková reforma na veľkostatku Hodkovce, i v katastrálnom území obce Žehra, sa u majiteľiek Ilony, Natálie a Alžbety Csákyových by sa mala realizovať v priebehu roku 1925. K tomuto veľkostatku patril tiež Spišský hrad. „*Jelikož dle všeho Státí pozemkový úřad tento hrad převezme a nebo bude míti možnost tento převzítí, doporučuje přidělový komisař Státnímu památkovému úřadu, projevuje-li tento otuto historicky velice cennou památku zájem a hodlá-li tuto krásnou zříceninu, ležící přímo nad městem Spišské Podhradí získati, aby podal Státnemu pozemkovému úřadu v Praze prohlášení, že se o tento hrad uchází*“. Opis prípadnej žiadosti si žiadal aj Prídelový komisár v Levoči.⁴¹

Stále rozsiahlejšie záujmy Klubu československých turistov v rámci propagácie a konzervácie zrúcanín slovenských hradov malo zjednotiť podmienky, resp. postup prác prostredníctvom pravidiel zaznamenaných v osobitnom poriadku. Jeho body a hlavné zásady sa postupne formulovali v samostatnom dokumente. Toho sa mali následne od konca dvadsiatych rokov 20. storočia pridržiavať jednotlivé odbory pri zakladaní samostatných „Sborov pre záchranu hradov“. Cieľom činnosti takýchto sborov bolo v prvom rade: „... udržiavať, chrániť, opatrovať a sprístupňovať zrúcaninu zvereného hradu, ktorý je majetkom Klubu československých turistov

⁴⁰ A PU SR, Bratislava. Fond VK-PŠO-BA, krabica č. 90. List KČST Prídelovému komisárovi štátnemu pozemkovému úradu v Levoči zo septembra 1924.

⁴¹ A PU SR, Bratislava. Fond VK-PŠO-BA, krabica č. 90. Spis pod č. 2414 dorazil od Prídelového komisára Štátneho pozemkového úradu v Levoči na Referát na ochranu pamiatok na Slovensku dňa 27. októbra 1924.

v Prahe a starať sa o to, aby v žiadnom smere nebol rušený jeho pamiatkový alebo krajinný ráz.⁴²

Tento cieľ sa mal dosiahnuť prostredníctvom viacerých konkrétnych krokov. V prvom rade úpravou a konzerváciou hradu spolu s prilahlým okolím podľa plánov a rozpočtov, ktoré vopred schválil ústredný výbor KČST v Prahe, po predbežnom vyjadrení predstavenstva konkrétneho Sboru a odborových komisií KČST. Ústredný výbor KČST v Prahe súčasne stanovil spôsob postupu prác, ktorých realizáciu zadával. Sbor pre záchranu hradov sa mal tiež starať o rozvoj cudzineckého a turistického ruchu na hrade i riadenie návštev a hrade podľa poriadku vydaného ústredným výborom KČST. Zabezpečoval tiež všestrannú propagačnú činnosť týkajúcu sa konkrétneho hradu. Jeho členovia pripravovali prednášky a informácie do rôznych periodík či propagačných materiálov. Nemenej významnou aktivitou sa stalo zhromažďovanie a ochrana všetkých pamiatok týkajúcich sa jednotlivých úsekov histórie vybraného hradu. Ich uloženie však v konečnom dôsledku musel schváliť ústredný výbor KČST. Prostriedky, ktoré na túto činnosť jednotlivé Sborny pre záchranu hradu, alebo odbory KČST potrebovali, mohli získavať zbierkami, darmi, prostredníctvom podpôr, pravidelnými príspevkami členov, alebo inými príjmami zo svojej činnosti.

Spišský hrad bol i z pohľadu realizácie uvedených zásad, vzhľadom na svoju veľkosť i vzdialenosť väčších miest, najmä v priebehu dvadsiatich rokov pre turistov pomerne komplikovanou lokalitou. Preto ani v priebehu roku 1924 nezanikla celkom myšlienka využiť pri prácach na obnove či pri zabezpečovaní zrúcaniny Spišského hradu aj vojenské jednotky, konkrétne vojakov 11. pešej divízie so sídlom v Košiciach. Jej príslušníci sa zúčastnili na obhliadke hradu uskutočnenej 5. novembra 1924. Z tejto prehliadky vznikol záznam, ktorý zachytáva situáciu zrúcaniny v sledovanom období. *„Hrad tento jest velmi rozsáhlý. Má tři nádvoří, která obehnána jsou vysokými zděnými hradbami opatřenými střílnami. V hradbě prvního nádvoří jsou dvě čtyřhranné zděné věže. Na druhém a třetím nádvoří jsou zbytky budov, pravděpodobně budov obytných a stájí. Vlastní hrad sestáva z několika pořadí budov. Místnosti těchto budov jsou v přízemí klenuté místnosti nad přízemím byly opatřeny dřevěnými stropy trámovými, což dosvědčují vez divu vynechané kapsy pro stropní trámy.“*⁴³

Stručne vojaci popisali viaceré dominantné objekty na hrade, napríklad hlavnú hradnú vežu. Do nej bol v tom čase prístup po drevených schodoch vybudovaných po jej vonkajšom obvode. Upozornili tiež na kaplnku postavenú v gotickom štýle a „veľkú štvorhrannú budovu s krásnymi úplne zachovanými klenbami na príze-

⁴² NA ČR Praha. Fond Klub československých turistů. Kr. 131. Považský hrad. Sbor pro záchranu hradu. Zásady činnosti podľa § 19b. stanov KČST, zo dňa 7. decembra 1932.

⁴³ A PU SR, Bratislava. Fond VK-PŠO-BA, krabica č. 90. Zpráva o prohlídce Spišského hradu ze dne 5. listopadu 1924.

mi“. V budove stojacej smerom k Spišskému Podhradiu našli klenbu a klenutú chodbu, z ktorej viedli schody do jednotlivých miestností. V jednej z týchto miestností objavili ešte zreteľné zvyšky malieb. Miestnosti odvrátené od Spišského Podhradia boli podpivničené. Pivnice však nemohli preskúmať, pretože boli takmer úplne zasypané a viedli do nich iba malé otvory. Aj zástupcov vojakov upútala sústava mohutných okrúhlych stĺpov umiestnených pred bránou do druhého nádvorja. Brány do hradu boli vymurované z opracovaných kvádrov a rovnakými kvádrmi boli tiež zaklenuté. „Z hradu zbyly dnes již jen holé kamenné zdi. Tyto zdi jsou na některých místech značně popraskané, některé zdi jsou již úplně zhrouteny, otvory dveřní a okení vybourány, po některých otvorách zůstali jen základy. Klenby mnohé jsou pak pobořeny a do jiných jsou veliké díry. Klenba kaple je úplně zbořena“.⁴⁴

Výsledkom prehliadky, okrem základného opisu stavu niektorých častí, bolo tiež konštatovanie, že pokiaľ bude hrad i naďalej ponechaný vlastnému osudu, tak v dohľadnej dobe i z ešte zachovaných múrov budú iba hromady kamenia. „Bylo by velmi záslužné, aby hrad byl uchován aspoň v tom stavu, v jakém se dnes nalézá.“⁴⁵ V prvom rade zástupcovia armády odporúčali opraviť trhliny, popraskané murivo stiahnuť železnými kliešťami, podchytiť časti murivo, ktorému hrozilo zosunutie a vyplniť otvory prebúrané v múroch. Až potom by podľa ich názoru bolo možné pristúpiť k úplnej konzervácii hradu, vďaka čomu by mohla byť zachovaná táto cenná pamiatka. O tom, že výskum realizovaný vojakmi bol naozaj dôkladný svedčia aj ďalšie objavy. Ako uviedli v závere správy: „... Na hradě samém byly zjištěny střepiny archeologické, které nasvědčují tomu, že místa tato byla již ve starověku obydlena. Humus byl do hradních nádvoří patrně dovezen z podhradí, poněvadž na úpatí kopce bylo nalezeno mnoho podobných střepů“.⁴⁶

Aj rok 1925 sa niesol v znamení úsilia pripraviť možnosti aspoň základnej konzervácie hradu. Dňa 3. februára 1925 sa k celej záležitosti opäť vyjadril konzervátor Jindřich Čapek. Ten informoval Štátny referát na ochranu pamiatok na Slovensku v Bratislave, že na základe požiadaviek z januára 1925 pripraví potrebný rozpočet na opravu Spišského hradu. Sľub mal realizovať počas jarných mesiacov roku 1925, akonáhle by mu to dovolilo počasie. Súčasne ohlásil svoju návštevu na Štátnom referáte na ochranu pamiatok na Slovensku v Bratislave, kde sa mali dohodnúť požiadavky, ale tiež existujúce možnosti postupu konzervačných prác.⁴⁷

⁴⁴ A PU SR, Bratislava. Fond VK-PŠO-BA, krabica č. 90. Zpráva o prohlídce Spišského hradu ze dne 5. listopadu 1924.

⁴⁵ A PU SR, Bratislava. Fond VK-PŠO-BA, krabica č. 90. Zpráva o prohlídce Spišského hradu ze dne 5. listopadu 1924.

⁴⁶ A PU SR, Bratislava. Fond VK-PŠO-BA, krabica č. 90. Zpráva o prohlídce Spišského hradu ze dne 5. listopadu 1924.

⁴⁷ A PU SR, Bratislava. Fond VK-PŠO-BA, krabica č. 90. List Jindřicha Čapka zaslaný Štátnemu referátu na ochranu pamiatok na Slovensku dňa 3. februára 1925.

V rovnakom období sa k problematike záchrany Spišského hradu vyjadril aj odbor KČST v Spišskom Podhradí. Jeho členovia sa intenzívne zaujímali o ochranu i konzerváciu hradu, čo ocenili aj pracovníci Štátneho referátu na ochranu pamiatok na Slovensku. Bratislavskí úradníci dali vyfotografovať zrúcaninu už v roku 1921 a začiatkom dvadsiatych rokov vznikli aj prvé odhady nákladov potrebných na opravy, ktoré sa pohybovali okolo sumy 4 000 000 Kč. Keďže však takáto suma nebola k dispozícii, mohlo sa ďalej pracovať iba s myšlienkou, ako realizovať aspoň najnevyhnutnejšie opravy. Jednania s Pozemkovým úradom, nedostatok peňazí, rozsah objektu i potrebných prác spôsobovali v tomto smere značné ťažkosti.

Zástupcovia mesta Spišské Podhradie, štátnych úradov, škôl, finančných ústavov, rôznych spolkov sa na podnet odboru KČST v Spišskom Podhradí zhromaždili na stretnutí s cieľom záchrany zrúcaniny Spišského hradu dňa 11. januára 1925. Prítomní sa nakoniec dohodli na nasledujúcich bodoch, ktoré v písomnej podobe adresovali Štátnemu referátu na ochranu pamiatok na Slovensku v Bratislave. V rámci nich: Požadovali, aby Štátny referát na ochranu pamiatok na Slovensku podal osobitný návrh na Ministerstvo školstva a národnej osvety a tiež Ministerstvo poľnohospodárstva v Prahe, umožňujúci odkúpenie od majiteľky Hodkoviec a vdovy po Kolomanovi Csáky Spišský hrad. Dôvodom bola skutočnosť, že predstavoval najväčšiu ruinu v Československu a súčasne mal nenahraditeľný význam architektonický a historický. Súčasne navrhovali, aby Štátny referát na ochranu pamiatok na Slovensku požiadal Štátny pozemkový úrad v Prahe o uskutočnenie parcelácie veľkostatku až po novelizácii zákona. To by umožnilo rozhodnúť o vlastníctve príslušného pozemku s hradom s možnosťou zachovania tejto vzácnej pamiatky. Posledná prosba, ktorú účastníci zhromaždenia smerovali priamo na československú vládu, predstavovala žiadosť o poskytnutie zodpovedajúceho ročného príspevku na záchranu a konzerváciu ruín Spišského hradu a tiež obnovu hlavnej veže.⁴⁸

Na podporu pokračovania procesu konzervácie a záchrany Spišského hradu sa v rámci odboru KČST v Spišskom Podhradí dňa 5. februára 1925 vypracovala v tomto smere osobitná a podrobná žiadosť. Tá bola okrem iných inštitúcií zaslaná aj Štátnemu referátu na ochranu pamiatok na Slovensku. Jej posudzovaním sa príslušné úrady síce zaoberali, no ku konkrétnemu výsledku však žiadna z oslovených inštitúcií nedospela. V prvom rade samotné Ministerstvo školstva upozornilo na skutočnosť, že síce povoľuje a prideluje dotácie na podobné projekty, no predovšetkým v prípade, ak sa na zabezpečovaní potrebných prostriedkov podieľajú napríklad formou zbierok aj miestni záujemcovia. Aj samotný Štátny referát na ochranu pamiatok na Slovensku už vopred upozorňoval organizátorov tejto akcie, že „*na kúpu hradu niet nádeje ani finančných prostriedkov*“. Ako prijateľné

⁴⁸ A PU SR, Bratislava. Fond VK-PŠO-BA, krabica č. 90. Anketa odboru KČST v Považskom Podhradí zaslaná Štátnemu referátu na ochranu pamiatok na Slovensku.

riešenie však navrhovali, aby si KČST alebo Spišská župa vyžiadali hrad od majiteľov do daru, ako sa to podarilo napríklad s hradom v Trenčíne. Ďalšou možnosťou bolo, že hrad by zostal doterajším majiteľom a tí by pri realizácii pozemkovej reformy dostali pozemky potrebné na udržiavanie hradu.⁴⁹

Záležitosťou Spišského hradu sa koncom roku 1925 zaoberal aj Okresný úrad v Levoči. Jeho pracovníci žiadali okrem iných ďalších úradov aj Štátny referát na ochranu pamiatok na Slovensku o oficiálne vyjadrenie k závetu Kolomana Csákyho a podmienkam, za ktorých by mohli jeho dedičia udržiavať hrad, patriaci zatiaľ jeho vdove. Vzhľadom na prebiehajúcu pozemkovú reformu išlo o záležitosť právne komplikovanú. Z tohto dôvodu pracovníci Štátneho referátu na ochranu pamiatok na Slovensku navrhli zástupcom Okresného úradu v Levoči, aby sa pri riešení tejto záležitosti obrátili na Okresný úrad v Spišskej Novej Vsi. Tam vzhľadom na dostupnosť potrebných dokumentov i znalosť regiónu predpokladali, že by potrebné informácie mohli poskytnúť.⁵⁰

Do diskusie týkajúcej sa záchranu Spišského hradu vo viacerých prípadoch vstupovalo aj Ministerstvo školstva a národnej osvety. Už v apríli roku 1925 reagovali jeho pracovníci na predložený materiál, ktorý vznikol na základe podnetu odboru KČST v Spišskom Podhradí. Osobitným listom sa obrátilo na pražskú centrálu KČST. V prvom rade konštatovalo, že nie je možné „zo zásadných i finančných dôvodov“ súhlasiť s tým, aby štát získal do svojho majetku zručaninu Spišského hradu. Štát by v tomto konkrétnom prípade nedisponoval dostatočnými dohliadacími možnosťami na samotné spravovanie zručaniny, ani finančnými prostriedkami na to, aby ju mohol získať prípadne na svoje náklady opraviť a udržiavať. Ministerstvo školstva a národnej osvety sa súčasne informovalo u Štátneho pozemkového úradu v Prahe, kedy presne bude začaté realizovanie pozemkovej reformy pri veľkostatku, ku ktorému zručanina Spišského hradu patrila. Požiadalo tiež o informáciu, či si jeho majitelia uplatnia nárok na ponechanie zručaniny podľa §20 vykonávacieho zákona. V tom prípade by im musela byť zručanina naozaj ponechaná v zmysle príslušnej judikatúry Najvyššieho správneho súdu. Tá priznávala majiteľom subjektívny nárok na ponechanie nehnuteľností u ktorých bola zistená povaha pamiatky alebo prírodnej krásy podľa uvedeného paragrafu vykonávacieho zákona. V tomto konkrétnom prípade by však ponechanie uvedeného hradu dovtedajším majiteľom bolo podmienené riadnym udržiavaním zručaniny po dohode so Štátnym referátom na ochranu pamiatok na Slovensku.

V prípade, ak by majiteľka ako vdova po Kolomanovi Csákym neuplatnila uvedený nárok, Ministerstvo školstva a národnej osvety považovalo za najvýhodnej-

⁴⁹ A PU SR, Bratislava. Fond VK-PŠO-BA, krabica č. 90. Vyjadrenie Štátneho referátu na ochranu pamiatok na Slovensku zo dňa 9. marca 1925.

⁵⁰ A PU SR, Bratislava. Fond VK-PŠO-BA, krabica č. 90. List Štátneho referátu na ochranu pamiatok na Slovensku Okresnému úradu v Levoči z 20. marca 1925.

šie pokiaľ by o pridelenie zručaniny požiadal miestny odbor KČST v Považskom Podhradí alebo samotná obec Spišské Podhradie. V tomto prípade by ich žiadosť Ministerstvo školstva a národnej osvety podporilo pri rozhodujúcich jednaniach so Štátnym pozemkovým úradom. Deklarovalo tiež ochotu povoliť dotáciu na opravu, no nie na udržiavanie hradu, primeranú nákladom na konzerváciu a vtedajším možnostiam úradu. Pri tomto postupe celkom prirodzene predpokladali, že zabezpečenie zručaniny Spišského hradu by bolo realizované po dohode so Štátnym referátom na ochranu pamiatok na Slovensku.⁵¹

Otázky vlastníctva pozemkov i samotnej zručaniny Spišského hradu sa ukázalo byť podstatne komplikovanejšie ako sa na začiatku celého procesu zdalo. Počas mája 1925 sa do riešenia celej záležitosti zapojili aj úradníci Obvodnej úradovne Štátneho pozemkového úradu v Prešove. Tým totiž vznikla povinnosť zapojiť sa do riešenia problému ochrany Spišského hradu pri prebiehajúcej pozemkovej reforme, čo následne konzultovali s pracovníkmi Štátneho referátu na ochranu pamiatok na Slovensku v Bratislave. Základnou otázkou sa stalo, či sa podarí zabezpečiť odklad priebehu výkonu pozemkovej reformy na veľkostatku Natálie, Ilony a Alžbety Csákyových v Žehre, ku ktorému patril tiež Spišský hrad až do obdobia novelizácie prídelového zákona.⁵² To by umožnilo pridelenie ďalšej pôdy za účelom udržiavania pamiatok. Ukázalo sa však, nie je možné, pretože uvedený veľkostatok bol zaradený Štátnym pozemkovým úradom v Prahe do pracovného obdobia roku 1925. Navyše si čo najrýchlejšiu parceláciu vyžadoval aj „verejný záujem“. Preto sa vo všeobecnosti aby pozemková reforma bola v tomto regióne počas roku 1925 skutočne realizovaná. Obvodná úradovňa Štátneho pozemkového úradu v Prešove však súčasne privítala zvolanie porady, kde sa malo rokovať o zachovaní hradu a požiadalo, aby tamojší úrad ju zvolal čo najskôr. Okrem iných na ňu pozvali aj Prídelového komisára Štátneho pozemkového úradu v Levoči, ktorý bol s miestnymi pomermi dobre oboznámený, ale tiež zástupcov prešovskej Obvodnej úradovne Štátneho pozemkového úradu. Všetci pozvaní mali byť nápomocní tomu, aby sa našiel vhodný spôsob na zachovanie Spišského hradu v rámci existujúcich zákoných ustanovení.⁵³

⁵¹ V tomto smere bolo tiež opätovne zdôraznené, že Ministerstvo školstva a národnej osvety povolilo svojim výnosom č. 15497/24 sumu 6000 Kč na technické zdokumentovanie a žiadalo Štátny referát na ochranu pamiatok na Slovensku o zaslanie vzniknutej dokumentácie. Bližšie A PU SR, Bratislava. Fond VK-PŠO-BA, krabica č. 90. List Ministerstva školstva a národnej osvety Štátnemu referátu na ochranu pamiatok na Slovensku, resp. KČST v Prahe, pod č. 2148 T/K, dňa 20. novembra 1925.

⁵² Keďže majetok medzitým zdedili tri dcéry Kolomana Csákyho, od roku 1925 sa stali účastníkmi celého procesu oni.

⁵³ A PU SR, Bratislava. Fond VK-PŠO-BA, krabica č. 90. List Obvodnej úradovne Štátneho pozemkového úradu v Prešove Štátnemu referátu na ochranu pamiatok na Slovensku, zo dňa 8. mája 1925.

V priebehu roku 1925 sa konečne pristúpilo aj k realizácii technického zdokumentovania stavu Spišského hradu. Najmä Jindřich Čapek sa ako pozvaný odborník k oprave a dokumentácii tohto objektu vyjadroval v priebehu roku 1925 hneď niekoľko krát. V polovici mája napríklad oznámil Štátnemu referátu na ochranu pamiatok na Slovensku oznámil, že po telefonickej konzultácii s referentom dr. Hofmanom vykoná prehliadku Spišského hradu. Mal tiež zostaviť program a rozpočet na zabezpečenie prác, presne podľa už staršej objednávky v čase od 10. do 30. júna 1925. Do tej doby mal dokončiť niekoľko ďalších rozpracovaných vecí, pričom prisľúbil v polovici leta sám riadne realizuje dohodnuté práce na Spišskom hrade.⁵⁴

Štátny referát na ochranu pamiatok na Slovensku podobne ako už niekoľkokrát predtým, opäť potvrdil záujem o vykonanie objednaných prác i letný termín. Upozornil však tiež na dôležitú skutočnosť. Viacnásobné odloženie termínu od apríla 1922 spôsobilo, že peniaze, ktoré boli na tento účel vyhradené v rozpočte nebolo možné ďalej udržať, keďže vykonanie objednanej práce úrad urgovoal už aj v júli roku 1923 a marci roku 1924. I z tohto výpočtu odkladov bolo zrejmé, že celá záležitosť sa predlžovala na neúnosne dlhé obdobie. Ceľ zálezitosti to bolo na škodu, pretože i samotný Štátny referát na ochranu pamiatok na Slovensku bol medzi tým niekoľkokrát zbytočne urgovaný zo strany ministerstva. Kvôli nečerpaniu schválených prostriedkov bol úrad kritizovaný aj v novinách, keď jeho zamestnancom vytýkali, že sa nič nedeje na ochranu najmonumentálnejšej zrúcaniny v republike. Ako uviedol referent dr. Hofman v odpovedi konzervátorovi Čapkovi, úrad mu síce bol vďačný, že ochotne poskytoval svoje jedinečné znalosti a skúsenosti pre zachovanie tejto vzácnej pamiatky. Ale súčasne sa referát nemohol ubrániť tomu, aby nekonštatoval, že „... *trvalé odklady sú ceľ zálezitosti na škodu, pretože na získanie dôvery verejnosti voči úradu je nutná dochvilnosť*“.⁵⁵

Už o niekoľko dní neskôr potvrdil Jindřich Čapek prijatie kritického listu. Na svoje ospravedlnenie uviedol, že všetky odklady, ktoré v súvislosti s prácou na Spišskom hrade vznikli, boli v dôsledku naliehavej práce na iných pamiatkových objektoch. V každom prípade sa však vyjadril v tom zmysle, že urobí všetko pre to, aby tento krát v stanovenom termíne mohol práce realizovať a pripraviť aj potrebný rozpočet, resp. program na konzerváciu Spišského hradu. Následne začiatkom júla oznámil, že s prácou sa začne 8. júla 1925 podľa podmienok a požiadaviek dohodnutých so Štátnym referátom na ochranu pamiatok na Slovensku.

I tento proces, ktorý sa tak dlho pripravoval a odkladal mal svoje špecifiká. Viaže sa k nemu tiež rozsiahlejšia a zaujímavá korešpondencia. Z nej je možné vybrať

⁵⁴ A PU SR, Bratislava. Fond VK-PŠO-BA, krabica č. 90. List Jindřicha Čapka Štátnemu referátu na ochranu pamiatok na Slovensku v Bratislave, zo dňa 19. mája 1925.

⁵⁵ A PU SR, Bratislava. Fond VK-PŠO-BA, krabica č. 90. List Štátneho referátu na ochranu pamiatok na Slovensku v Bratislave (podpísaný referentom dr. Hofmanom) Jindřichovi Čapkovi zo dňa 22. mája 1925.

aspoň skutočnosť, že na vymeriavaní Spišského hradu sa okrem iných podieľal aj Karel Durych, v tom čase poslucháč pražskej umelecko - priemyselnej školy.⁵⁶ Štátny referát na ochranu pamiatok na Slovensku ho poveril v zmysle nariadenia č. 80532/25V., zo dňa 28. júla 1925. vymeraním a zaznamenaním vybraných architektonických súčastí zrúcaniny Spišského hradu. Za svoju prácu mal nárok na paušálnu odmenu vo výške 1200 Kč. Do úvahy prichádzali predovšetkým nárysy týchto častí hradu: 1. Kaplnka, 2. Hlavný palác, 3. Cisterna, 4. Kamenárske detaily. Jednotlivé nákresy mali byť zhotovené v mierke 1:100, detaily 1:50 a 1:20.⁵⁷

O príchode Karla Durycha informovali aj správu veľkostatku v Hodkovciach. Jeho vedenie požiadali, aby vyslanému študentovi pomáhali pri príprave plánov tým, že mu sprístupnia všetky priestore na zrúcanine, poskytnú potrebné rebríky, dosky a prostriedky potrebné na vymeriavanie. To všetko malo byť dodané na náklady správy veľkostatku. Súčasne žiadali tiež o pridelenie jedného pomocníka, ktorý by pomáhal pri vymeriavaní. I jeho odmena sa mala uhradiť z prostriedkov správy veľkostatku. Študentovi mala byť v miestnom kaštieli pridelená samostatná miestnosť. Tam by mohol bývať a kresliť plány, ktoré mal odovzdať. Podľa možnosti mal dostať počas svojho pobytu v kaštieli aj stravu, pretože dochádzanie na obedy či večere do Spišského Podhradia nebolo v tomto prípade možné. Štátny referát na ochranu pamiatok na Slovensku vyjadril presvedčenie, že správa veľkostatku podporí tieto práce, ktoré mali predstavovať nevyhnutný základ pre poskytnutie štátnej dotácie.⁵⁸

V závere augusta, po dokončení prác na Spišskom hrade mal K. Durych ešte zamerať pôdorys a detaily kamenárskej výzdoby na Šarišskom hrade. I tu sa predpokladalo, že bude pracovať za rovnakých podmienok ako na Spišskom hrade, pričom potrebnú podporu mu mali poskytnúť majitelia Šarišského hradu.⁵⁹ Situácia pri samotnom Spišskom hrade sa však postupne vyvíjala ďalej. Okresný úrad v Spišskej Novej Vsi sa v záležitosti Spišského hradu vyjadril pre Štátny referát na ochranu pamiatok na Slovensku v záležitosti pozostalosti po nebohom grófovi Csákym. Hľadaný dokument sa mal nachádzať pri pozostalostných spisoch v archíve Okresného súdu v Spišskom Podhradí. Dôležité bolo, že záznam o dedičstve súčasne zaznačili aj do pozemkovej knihy obce Žehra dňa 27. decembra 1897.⁶⁰

⁵⁶ Karel Durych, narodený roku 1904, sa neskôr stal známym ako maliar, grafik, ale predovšetkým ako záhradný architekt.

⁵⁷ A PU SR, Bratislava. Fond VK-PŠO-BA, krabica č. 90. Poverenie vydané Štátnym referátom na ochranu pamiatok na Slovensku v Bratislave dňa 11. augusta 1925.

⁵⁸ Karel Durych mal na hrade pracovať v dňoch od 12. augusta do začiatku septembra. A PU SR, Bratislava. Fond VK-PŠO-BA, krabica č. 90. Poverenie vydané Štátnym referátom na ochranu pamiatok na Slovensku v Bratislave dňa 11. augusta 1925.

⁵⁹ O aktivitách tohto študenta na Šarišskom hrade zatiaľ nie je známe nič bližšie.

⁶⁰ A PU SR, Bratislava. Fond VK-PŠO-BA, krabica č. 90. Vyjadrenie Okresného úradu v Spišskej Novej Vsi pre Štátny referát na ochranu pamiatok na Slovensku zo dňa 13. októbra 1925.

Štátny referát na ochranu pamiatok na Slovensku však vzhľadom na existujúcu situáciu informoval Ministerstvo školstva a národnej osvety, že je potrebné celkovo revidovať postup v záležitosti Spišského hradu. Jeho majitelia totiž v nových pomeroch nemohli poskytnúť žiadne reálne záruky, že by úspešne mohli prevziať záväzky spojené s udržiavaním hradu. Štátny referát na ochranu pamiatok na Slovensku, na základe podpory od Ministerstva školstva a národnej osvety, preto zabezpečil aspoň generálny rozpočet na konzervačné práce na hrade od konzervátora J. Čapka. Rozpočet predstavoval v úhrne 4 545 920 Kč. Vzhľadom na výšku tejto sumy, no ak by sa aj práce obmedzili na aspoň zlomok nutných opatrení, Csákyovci ako vtedajší majitelia nikdy nemohli prevziať záväzky spojené s konzerváciou hradu. Preto revíziu procesu jeho záchrany považoval úrad za nevyhnutnú. V záujme tejto národnej pamiatky tak pracovníci referátu opakovali svoj návrh na zvolanie novej porady a žiadali tiež opätovnú urgenciu v tejto záležitosti u Pozemkového úradu.⁶¹

V októbri 1925 bola konečne dodaná správa týkajúca sa zamerania a rozpočtu opráv a konzervačných prác na Spišskom hrade od firmy Ing. Jaromír Schwarz a spol.. V rámci nej urobili zástupcovia pražskej firmy jednak obhliadku hradu a pri tom zhotovili aj súbor 34 fotografických snímok. Jednak zostavili pracovný program budúcej konzervácie zrúcaniny a približný rozpočet. Pokiaľ sa však týkalo plánovaného obydľia pre strážnika objektu, pripojil Ing. Jaromír Schwarz návrh na jeho vybudovanie k hlavnému programu konzervácie.⁶²

V rámci dlho plánovaného návrhu na konzerváciu sa v prvom rade konštatovalo, že rozsiahla zrúcanina Spišského hradu, v ktorej bolo vo veľkej miere zachované hradobné, palácové i vežové murivo, klenby, fragmenty kamenárskej výzdoby, rôzne architektonické detaily, i čiastočne omietky, a ktorá celkovo poskytuje toľko pamiatok z historického či architektonického pohľadu, je v nebezpečnom stave a rozklade. Preto je potrebná dôkladná ochrana a konzervácia, pokiaľ teda nemá v dohľadnej dobe už celkom stratiť svoju monumentalitu zrútením sa najvyššie položených zbytkov palácových a hradobných múrov. Podľa vypracovaného návrhu na konzerváciu bol hrad rozdelený na štyri základné časti. Tá prvá zahŕňala opevnené predhradie s objektami č. 1-11. Druhú časť tvorilo „*prvé nádvorie hradu s objektami č. 12-36. Do tretej časti zahrnul autor projektu druhé hradné nádvorie, kde osobitne vyčlenil objekty č. 37-46. Poslednú štvrtú časť tvoril „vlastný dvor hradu s objektami č. 47-96“.* Za jednoznačne najohrozenejšiu časť hradu považoval Ing. J.

⁶¹ A PU SR, Bratislava. Fond VK-PŠO-BA, krabica č. 90. List Štátneho referátu na ochranu pamiatok na Slovensku v Bratislave Ministerstvu školstva a národnej osvety v Prahe zo dňa 17. októbra 1925.

⁶² A PU SR, Bratislava. Fond VK-PŠO-BA, krabica č. 90. List firmy Ing. Jaromír Schwarz a spol. Štátnemu referátu na ochranu pamiatok na Slovensku v Bratislave zo dňa 7. októbra 1925. List obsahoval súčasne aj prílohy, jednak spomínaných 34 fotografií, jednak pôdorys hradu, jeho opis a rozpočet.

Schwarz najvyššie položenú štvrtú časť, „... kde sa nachádzali pozostatky palácových stavieb, veže, kaplnky a pod.“⁶³

Ničím nechránené múry sa pod vplyvom dažďa a mrazu postupne rozpadávali. Z neodvodneného dvora prenikala voda do základov muriva, ktoré podmývala, vnikala do pórovitého skalného podkladu, tam mrzla, trhala skalú a ohrozovala zrúcaninu od základov. Ako však správa ďalej konštatovala, nemalou mierou sa na zlom stave hradu podpísala aj ľudská zlomyselnosť a ziskuchtivosť. Obyvateľstvo z okolia totiž z hradných objektov neustále vyberalo a odnášalo kamenné ostenia, vylamovalo stavebný kameň i dubové drevo, podkopávalo pozostatky muriva či cielene pripravovalo umelé zrútenie veľkých častí hradu, len aby sa ľahko dostalo k stavebnému materiálu. Devastáciu zrúcaniny výrazne urýchlilo tiež prebúranie otvorov a hľadanie prístupu do zasypaných pivníc, vypaľovanie dubových trémov tvoriacich súčasť muriva i svojvoľné zhadzovanie vysoko vyčnievajúcich pilierov, prerážanie ešte zachovaných klenieb a pod.

Ako konštatoval vo svojom návrhu Ing. Jaromír Schwarz, „... *Ohrožení zříceniny je bezprostřední a celkové. Konservace musí býti prováděna systematicky a bez přerušení, aby byl zadržán další rozklad a zřícenina aby byla postupně zajištěna.*“⁶⁴ Z tohto dôvodu preto autor projektu ponúkol niekoľko praktických návrhov, ktoré mohli pri postupnej konzervácii hradu účinne pomôcť. Jedným z nich bolo napríklad zostavenie menšej pracovnej čaty pozostávajúcej z 5-6 murárov a šiestich robotníkov, ktorú by viedol jeden odborne pripravený dozorca. Táto skupina by na hrade bola trvalo zamestnaná až do úplného zaistenia zrúcaniny. S konzerváčnymi prácami by sa začalo v štvrtej, najvyššej a najohrozenejšej časti hradu a postupne by práce postupovali až do podhradia. Vyrobené by bolo tiež prenosné lešenie, ktoré by murári používali postupne pre celú zrúcaninu.

Pre ďalšie doplnkové činnosti, ako napríklad transport vody a potrebného stavebného materiálu by bola upravená pôvodná cesta na hrad, vychádzajúc z ulice od stanice v Spišskom Podhradí a vstupujúca do hradného druhého nádvorja bránou chránenou palisádami. Táto prístupová cesta na hrad bola v tom čase stále dobre viditeľná v teréne a dobre zachovaná vo vrchnej časti pri hrade. Problém však nemalo spôsobovať, aspoň podľa názoru zostavovateľa návrhu, ani jej obnovenie v častiach, kde prechádzala obrábanými poľami. Túto technicky nenáročnú, ale pomerne nákladnú prácu mohla realizovať buď obec so svojimi ľuďmi a so svojim materiálom, alebo na výstavbu cesty mohli byť použité vojenské jednotky. Tie by vybudovanie cesty mohli realizovať ako svoj cvičný projekt. Dopravu materiálu

⁶³ A PU SR, Bratislava. Fond VK-PŠO-BA, krabica č. 90. Návrh na konzerváciu zříceniny hradu Spiše na Slovensku. /vypracoval Ing. Jaromír Schwarz a spol. Praha – Dejvice/ zo dňa 7. října 1925. s. 1.

⁶⁴ A PU SR, Bratislava. Fond VK-PŠO-BA, krabica č. 90. Návrh na konzerváciu zříceniny hradu Spiše na Slovensku. /vypracoval Ing. Jaromír Schwarz a spol. Praha – Dejvice/ zo dňa 7. října 1925. s. 2.

a vody na stavenisko by následne zabezpečovali povyzy najaté priamo na mieste, vždy počas realizácie stavebných prác.

K praktickým návrhom ako ďalšia možnosť realizácie konzervačných prác patrila tiež alternatíva, že práce pri záchrane hradu by sa realizovali pod vedením skúseného odborníka, ktorý by zabezpečil potrebné pracovné sily i materiál. Túto činnosť by realizoval v rámci každoročne prideleného plánu a rozpočtu. V oboch týchto prípadoch bola cieľom záchrana najviac ohrozených objektov na hrade, ktoré autor návrhu postupne jednak vymenoval, jednak pomerne podrobne popísal. Príkladom v tomto smere môže byť objekt č. 64, nárožná veža nachádzajúca sa v štvrtej časti na hornom hrade. Konkrétne sa malo pristúpiť k podmurovaniu nárožnej veže od skalného základu až po vrchnú časť muriva i odvodnenie celého nárožia tak, aby sa zastavilo jeho neustále podmyvanie vodou. Aktuálny stav bol doložený fotografiou. Ďalej malo dôjsť k spojeniu roztrhnutého muriva nárožnej veže železnými spojkami. Aj už v tom čase voľne visiace murivo spájajúce vežu s murivom paláca malo byť podoprené núdzovým záklenkom alebo betónovým prekladom. Aktuálny stav opäť dokumentovala priložená fotografia. Praskliny a vrchné vrstvy kameňov v múroch doporučoval preložiť cementovou maltou tak, aby sa zabránilo ďalšiemu prenikaniu vody do múrov a ich ďalšiemu rozkladu.⁶⁵

Veľkú pozornosť pri príprave návrhu na konzerváciu hradu venoval jeho autor skupine objektov označených číslami 79-92. Pôvodne boli postavené ako súčasť vonkajšieho opevnenia hradu vysoko na hradnom brale. V tom čase sa však už rozpadávali. I preto považoval autor návrhu za mimoriadne dôležité zabezpečenie muriva pomocou betónových podpier. Bralo samotné navrhoval spevniť vstrekaním cementovej malty pod tlakom do špár a dier v skale. To malo zabrániť jej ďalšiemu rozpadávaniu. U muriva jednotlivých objektov stojacich nad skalným zrázom sa mala cementovou maltou zakonzervovať jeho vrchná časť, zamurovať otvory, ktoré vznikli v stenách, podoprieť oslabené záklenky. V prípade, že sa nad pôvodnými klenbami nachádzalo príliš veľa oslabeného muriva, klenby sa mali podoprieť a časť muriva zniesť dole. Priečelia uvedených objektov smerom do hradného nádvorja mali mať opravené okná, parapety či doplnené nadokenné piliere. Konzervovať doporučoval tiež zachovanú pôvodnú omietku. Po odkopaní sutín a zeminy predpokladali zabezpečenie odvodnenia v okolí objektov tak, aby dažďová voda neprenikala do pivníc a neoslabovala ďalej základy. Zakonzervovanie tejto časti hradu bolo považované za veľmi dôležité. Viaceré vysoké múry tvoriace vonkajšiu hradbu, ale i priečky v objektoch boli totiž popraskané a hrozili zosunutím, pričom vo viacerých prípadoch aj celé kusy múrov už voľne viseli vo vzduchu. Ich zrútenie

⁶⁵ A PU SR, Bratislava. Fond VK-PŠO-BA, krabica č. 90. Návrh na konzerváciu zříceniny hradu Spiše na Slovensku. /vypracoval Ing. Jaromír Schwarz a spol. Praha – Dejvice/ zo dňa 7. října 1925. s. 3.

by však neznamenalo iba už nenapraviteľné škody na objekte, ale: „... *též trvalé poškození silhouety zříceniny*“.⁶⁶

Osobitnú pozornosť venoval autor návrhu záchranných prác v hradnej kaplnke, ktorú označil ako objekt č. 69, pričom jej aktuálny stav zachytávali aj dve samostatné fotografie. Konzervácia mala spočívať vo vyčistení vnútra kaplnky až na pôvodnú dlažbu. V sutinách plánovali súčasne vyhľadať zvyšky pôvodnej kamenárskej výzdoby. Koruna muriva kaplnky, ktorá by už nebola zastrešená, sa mala doplniť betónovou maltou. Predpokladala sa konzervácia kamenných pilierov a pätiiek klenieb, kamenných orámovaní okien i všetkých zachovaných omietok. Železnými svorníkmi plánovali spojiť roztrhnuté a nepreviazané murivo kaplnky, ktoré tiež zdokumentovala samostatná fotografia. Nájdené časti kamenných rebier, okenných záklenkov a kružieb plánovali použiť k eventuálnemu doplneniu zachovaných pozostatkov. Prípadne sa mali bezpečne uložiť vo vnútri postupne konzervovanej kaplnky. Za dôležité tiež považovali odvodnenie interiéru kaplnky a zrušenie dovtedajšieho vchodu so sgrafitovou výzdobou.⁶⁷

Dominantou Spišského hradu bola nepochybne veľká valcovitá veža, označená v dokumente ako objekt č. 74. Pri jej konzervácii navrhovali otvoriť niekdajší pôvodný vchod pri terase, zriadiť k nemu prístup a uzavrieť všetky ostatné vybúrané otvory do mohutného muriva veže. Opraviť sa malo schodisko veže a spojiť jednotlivé jej časti bezpečnými balkónovými chodbami. Pri vstupe na vrchol veže doporučovali inštalovať železom armovanú dosku, ktorá by jednak spájala korunu muriva veže a súčasne vytvorila podlahu k vyhlídkovej terase, pričom by ju tiež sčasti zakrývala pred dažďom a snehom.⁶⁸ Okrajové murivo veže považovali za potrebné spevniť cementovou maltou, pričom súčasne by sa opravili aj v tom čase stále zreteľne viditeľné strieľňové záseky. Na priečelí veže sa malo zabezpečiť murivo doplnením vypadaných častí a uzavretím umelo vybúraných otvorov. I tu sa predpokladala konzervácia zachovaných zbytkov omietok. Z povrchu terasy sa mala dažďová voda odvádzať do cisterny. Tú navrhovali zhotoviť v niektorej časti dvora neďaleko veže, aby sa takto získaná voda dala využiť pre stavebné práce. Do takejto cisterny by bolo možné zvádzať vodu aj z iných vhodne upravených častí upravených častí hradu. Po celkovej úprave a stabilizácii mohla táto dominantna

⁶⁶ A PU SR, Bratislava. Fond VK-PŠO-BA, krabica č. 90. Návrh na konzervaci zříceniny hradu Spiše na Slovensku. /vypracoval Ing. Jaromír Schwarz a spol. Praha – Dejvice/ zo dňa 7. října 1925. s. 4-5.

⁶⁷ A PU SR, Bratislava. Fond VK-PŠO-BA, krabica č. 90. Návrh na konzervaci zříceniny hradu Spiše na Slovensku. /vypracoval Ing. Jaromír Schwarz a spol. Praha – Dejvice/ zo dňa 7. října 1925. s. 4.

⁶⁸ A PU SR, Bratislava. Fond VK-PŠO-BA, krabica č. 90. Návrh na konzervaci zříceniny hradu Spiše na Slovensku. /vypracoval Ing. Jaromír Schwarz a spol. Praha – Dejvice/ zo dňa 7. října 1925. s. 6.

hradu slúžiť ako vyhliadková veža, pričom prístup na terasu by bol obmedzený iba pre návštevníkov sprevádzaných dozorcom.⁶⁹

Rovnako zaujímavým a pre každodenný život v minulosti na hrade dôležitým objektom bola hradná cisterna. V čase prípravy návrhu na konzerváciu, pôvodná cisterna označená ako objekt č. 71, bola po zrútení polovice pôvodných klenieb už čiastočne zasypaná. Hladené vodotesné omietky stien i stredného piliera opadali, čo dokumentovala samostatná fotografia s poradovým číslom 17. Aj dno cisterny bolo zničené a dažďová voda prenikala do skalných puklín. V tomto stave už pre svoj pôvodný účel nebola použiteľná. Aby však zachovali tento: „... *velice zajímavý objekt, musí býti vnitřek cisterny vyčištěn, klenba doplněna a na povrchu celá izolovaná asfaltovým nátěrem a starou část klenby nutno zabezpečiti vstříkáním cementové malty pod tlakem do spár mezi jednotlivými kameny zdiva. Stěny, dno i zdivo středního pilíře řádně očistiti, spáry vyškrábat, nastříkáním betonové malty vyrovnati, izolovati silným nátěrem asfaltovým a přikryti pak silnou omítkou betonovou s vyhlazeným povrchem.*“⁷⁰ Takto upravenú cisternu by neskôr bolo možné podľa názoru autora návrhu konzervácie následne použiť na zhromažďovanie vody pre stavebné účely. Po následnej úprave terénu nádvorie, odstránení sutín a vytvorení rigolov, mohla aspoň sčasti opäť začať plniť svoju pôvodnú funkciu.

K častiam hradu, ktoré v tomto období najviac poškodzovala činnosť miestneho obyvateľstva, zaradil autor návrhu objekt č. 53. To bola brána spájajúca tretie a štvrté nádvorie. Hneď dve fotografie dokumentovali, že túto časť zrúcaniny stále reálne ohrozovala ziskuchtivosť miestneho obyvateľstva. Pri pravej päťke klenby z kamenných tesaných kvádrov bolo murivo vybúrané. Vybrali ho s cieľom lacno získať opracované kvádre. V čase vypracovania návrhu chýbala už aj časť rímsy uzatvárajúcej architektonický celok brány. V tomto prípade konštatoval autor návrhu, že pokiaľ sa bude pokračovať vo vyberaní kameňa z brány, dôjde k zrúteniu muriva nad ňou a v dôsledku toho i zničeniu samotnej brány. Prielom v murive bol pritom už tak rozsiahly, že vrchnú časť muriva podopierala iba nepatrná časť múra. Konzervácia tejto časti hradu si vyžadovala okamžité vymurovanie vylámaných otvorov a vyplnenie medzier, ktoré sa v ňom už nachádzali kvôli vyberaniu jednotlivých blokov kameňa. Úprava sa mala dotknúť koruny muriva, zamurovania prielomu pod dlažbou brány, zabezpečenia múrov vstrekaním betónovej malty do špár a konzervácie zachovaných omietok. Po vyplnení prepادلín v dlažke brány chceli pokračovať v oprave vytvorením pomocného schodiska k novému vstupu.⁷¹

⁶⁹ A PU SR, Bratislava. Fond VK-PŠO-BA, krabica č. 90. Návrh na konzerváciu zrúcaniny hradu Spiše na Slovensku. /vypracoval Ing. Jaromír Schwarz a spol. Praha – Dejvice/ zo dňa 7. října 1925. s. 6.

⁷⁰ A PU SR, Bratislava. Fond VK-PŠO-Ba, krabica č. 90. Návrh na konzerváciu zrúcaniny hradu Spiše na Slovensku. /vypracoval Ing. Jaromír Schwarz a spol. Praha – Dejvice/ zo dňa 7. října 1925. s. 6.

⁷¹ A PU SR, Bratislava. Fond VK-PŠO-BA, krabica č. 90. Návrh na konzerváciu zrúcaniny hradu Spiše na Slovensku. /vypracoval Ing. Jaromír Schwarz a spol. Praha – Dejvice/ zo dňa 7. října 1925. s. 8.

Po naznačení stavu a možností konzervácie jednotlivých hradných objektov, sa autor návrhu vyjadril aj k niektorým v tom čase osvedčeným a využívaným technickým postupom. Spôsob konzervácie hradnej zručaniny mal byť podobný, ako už použili pri opravách na hradoch Košumberk, Libušiny lázně a pod. Vrchnú vrstvu muriva poškodených stien plánovali do hĺbky jednej vrstvy kladeného kameňa opatrne rozobrať. Pozostatky zvetranej malty následne opatrne odstrániť až na tvrdú maltu. Rozobrané murivo malo byť potom uložené späť do dobrej betónovej malty. Tento proces mal zabrániť presakovaniu vlhkosti do muriva a jeho ďalšiemu rozkladu. Otvorené špáry v murive i v tomto prípade chceli vyplniť vstrekováním cementovej malty pod tlakom.

Po realizácii zaistenia najviac ohrozených objektov označených v návrhu na konzerváciu hradu, sa následne malo postupne prikročiť k odstraňovaniu sutín, obnaženiu dlažby nádvoría, vytvoreniu ciest a celkovej úprave zručaniny. Uzavretím všetkých bočných vchodov a otvorenie iba jedného vchodu a východu zo zručaniny, by zabezpečili lepšiu bezpečnosť zručaniny. Konzervácia samotná si vyžadovala prácu trvajúcu niekoľko rokov, preto bolo potrebné, aby bol vydaný prísny zákaz získavania a odvážania stavebného materiálu zo zručaniny. Rovnako by obmedzili pasenie dobytká na nádvorí a prísne zakázali šplhanie po hradných múroch, vežiach a pod.⁷²

Presný rozpočet na konzerváciu tak rozsiahlej zručaniny nebolo možné pripraviť. Pre Štátny referát na ochranu pamiatok na Slovensku však pripravili aspoň orientačný odhad nákladov, podľa výšky predpokladaných výdavkov na opravu jednotlivých objektov. Veľkosť hradu pritom vynikla najmä pri prepočte potreby prostriedkov spojených so základnou konzerváciou jednotlivých častí hradu. Iba na opravu vrchných častí, resp. koruny muriva bolo potrebné vyčleniť značné množstvo financií. Obvod múrov predstavoval 2598 bežných metrov, pri ich priemernej šírke 1,5 metra. Celkovo tak plocha, ktorú bolo potrebné opraviť a spevniť, predstavovala 4000 m². Tvorca rozpočtu predpokladal, že oprava 1m² povrchu cementovou maltou, spolu s úpravou pracovného lešenia, si mala podľa odhadu vyžadovať osem hodín práce murára. Celkovo tak na úpravu koruny muriva potrebovali odhadom 32 000 hodín práce, pričom za hodinu práce sa malo platiť 5,50 Kč. Iba na túto jednu zo základných aktivít bolo potrebné zabezpečiť 874 500 Kč.⁷³ Do úvahy však bolo potrebné brať nielen vrchnú časť muriva, ale tiež jednotlivé steny. Pri ich priemernej výške päť metrov predstavovala plocha, ktorú bolo potrebné opraviť 13 000 m², po oboch stranách múrov celkovo priemerne 26 000 m². Vyšpárovanie, podopretie a celková základná úprava, keď na 1m² počítali v priemere

⁷² A PU SR, Bratislava. Fond VK-PŠO-BA, krabica č. 90. Návrh na konzerváciu zručaniny hradu Spiše na Slovensku. /vypracoval Ing. Jaromír Schwarz a spol. Praha – Dejvice/ zo dňa 7. října 1925. s. 10.

⁷³ A PU SR, Bratislava. Fond VK-PŠO-BA, krabica č. 90. Režijní rozpočet na konzervační práce na hradě Spiši, opis z 12. října 1926.

šesť hodín práce murára spolu s prenosom lešenia, vyžadovala odhadom 156 000 pracovných hodín po 5,50 Kč. Celkovo náklady na túto časť konzervácie vyčísľili vo výške 858 000 Kč. V prípade Spišského hradu však bolo dôležité aj spevnenie skalného podlažia. To sa malo uskutočniť vstrekom cementovej malty pod tlakom do špár a dier, s následným zachytením zrútením ohrozených častí. Tu predpokladali náklady vo výške 154 825 Kč. Značnú položku predstavovala aj mzda nekvalifikovaných nádenníkov z okolitých obcí.

Podobne ako v súčasnosti, i v polovici dvadsiatych rokov 20. storočia predstavovali pri podobných prácach značný podiel tzv. „režijné“ výdavky. Napríklad autor projektu osobitne upozornil na 25% mzdové a poisťné náklady pre robotníkov z ich predpokladanej mzdy predstavovali až 698 125 Kč (!).⁷⁴ Na vybavenie bytu pre strážnika podľa vytvoreného projektu, spolu s dodaním materiálu a prácou na dvoch poschodiach strážnej veže, predpokladali použiť 72 000 Kč. Na dozorujujúceho stavby, resp. konzervačných opráv počas piatich rokov, spolu so zákonným stavebným príplatkom, počítali so sumou až 125 000 Kč. Osobitnú položku návrhu rozpočtu tvoril materiál. O množstve s ktorým sa muselo počítať na základnú konzerváciu objektov svedčia aspoň niektoré vybrané údaje. Len potrebu cementu odhadli na 758 600 kg (341 370 Kč), piesku 2500 m³ (100 000 Kč), za dovoz stavebných hmôt a vody na hrad predpokladali potrebu 300 000 Kč. Základný návrh na konzerváciu Spišského hradu tak v tomto období predpokladal celkové náklady vo výške 4 545 920 Kč.⁷⁵

Dodanie pomerne podrobného návrhu na konzerváciu Spišského hradu spolu s orientačným rozpočtom, otvorilo opäť otázku vyplatenia sumy 6000 Kč. Teda tých prostriedkov, ktoré kedysi, ešte na začiatku dvadsiatych rokov 20. storočia, vyhradili ako odmenu konzervátorovi Jindřichovi Čapkovi. Dňa 22. decembra 1925 potvrdil Referát na ochranu pamiatok na Slovensku odovzdanie všetkých objednaných materiálov. Súčasne požiadal Ministerstvo školstva a národnej osvety, aby dohodnutú odmenu previedli na účet konzervátora.⁷⁶

I napriek tomu, že plány na konzerváciu hradu po vypracovaní potrebných materiálov pomaly pokračovali, objavili sa v závere roku 1925 nejasnosti týkajúce sa vlastníctva hradu. Okresný úrad v Spišskej Novej Vsi, ktorý celú záležitosť riešil, dostal oznámenie Okresného súdu v Spišskom Podhradí, že závet zosnulého grófa K. Csákyho uložený pod číslom 3252/1897 sa v spisoch nenachádza. Preto celú zá-

⁷⁴ A PU SR, Bratislava. Fond VK-PŠO-BA, krabica č. 90. Režijní rozpočet na konzervační práce na hradě Spiši, opis z 12. října 1926.

⁷⁵ A PU SR, Bratislava. Fond VK-PŠO-BA, krabica č. 90. Režijní rozpočet na konzervační práce na hradě Spiši, opis z 12. října 1926.

⁷⁶ A PU SR, Bratislava. Fond VK-PŠO-BA, krabica č. 90. List Štátneho referátu na ochranu pamiatok na Slovensku Ministerstvu školstva a národnej osvety v Prahe zo dňa 22. decembra 1925.

ležitosť bolo potrebné opäť dôkladne prešetriť.⁷⁷ Okrem toho pokračovali ďalšie dokumentačné práce spojené so Spišským hradom. Celkovo 15 archov s náčrtkami detailov hradu a plánmi, odovzdal Štátnemu referátu na ochranu pamiatok na Slovensku 5. decembra 1925 aj študent architektúry Karel Dudych. Z toho dva archy plánov hradnej cisterny, v mierke 1:50. Ďalších sedem archov zachytávalo stav hlavného hradného paláca v mierke 1:50. Zostávajúcich šesť archov venoval hradnej kaplnke v mierkach 1:100 a 1:50. Za túto prácu si nakoniec vyúčtoval celkovo sumu 2200 Kč.⁷⁸

Záujem o hrad, resp. o plány, fotografie či informácie o tomto objekte a jeho ďalších osudoch nežiadala iba verejnosť. Stále väčšiu pozornosť mu venovali tiež rôzni odborníci. Napríklad dr. Zdeněk Wirth sa na Referát na ochranu pamiatok na Slovensku obrátil so žiadosťou o sprístupnenie negatívov fotografií tohto hradu. Ako uviedol: „... *Potřeboval bych pro publikaci o československém umění, která vyjde nákladem Vesmíru k sokolskému sletu, dobrou fotografií Spišského hradu, ze které by byla vidět ani ne tak detailní konfigurace jeho, nýbrž jeho monumentálnost v kraji, ovšem stavba sama musila by býti při tom zřetelná, od nebe se odlišující, poněvadž Spiš má býti v publikaci největším representantem středověkých hradů.*“⁷⁹

Začiatkom februára 1926 sa k otázke vlastníctva a správy Spišského hradu postupne vyjadrilo viacero inštitúcií, pričom najdôležitejšie stanovisko Štátneho pozemkového úradu. Jeho predstavitelia riešili celú záležitosť prostredníctvom príslušného úradu v Prešove. Ten sa v spolupráci s miestnymi činiteľmi a priamo pred nimi, usiloval pripraviť celú záležitosť pre konečné pozitívne riešenie. Žiaľ, jednotlivé návrhy a názory ku ktorým komisionálne dospeli, nebolo možné uspokojivo uzavrieť. I napriek neúspechu jednaní, rekapituloval bratislavský úrad aktuálnu situáciu, keď hneď v úvode bolo konštatované, že Spišský hrad je najväčšou zrúcaninou v republike. Následne uviedli jeho zástupcovia, že „... *uložená povinnosť udržiavať objekt, vyslovená pri odovzdávaní hradu späť majiteľovi na základe §20 má byť skutočne vykonávaná a plnená, potom je nutné pri odovzdávaní hradu urobiť opatrenia, aby jeho udržiavanie aj fakticky bolo možné.*“⁸⁰

Referát na ochranu pamiatok na Slovensku, aby pripomenul skutočnosť, že sa dostatočne presvedčil o veľkosti a rozsahu úlohy udržiavať zrúcaninu, dal už v roku 1920 vypracovať predbežné ocenenie zabezpečovacích prác. V roku 1925

⁷⁷ A PU SR, Bratislava. Fond VK-PŠO-BA, krabica č. 90. List Okresného úradu v Spišskej Novej Vsi zaslaný Referátu na ochranu pamiatok na Slovensku 12. novembra 1925.

⁷⁸ A PU SR, Bratislava. Fond VK-PŠO-BA, krabica č. 90. List K. Dudycha zaslaný Referátu na ochranu pamiatok na Slovensku 5. decembra 1925.

⁷⁹ A PU SR, Bratislava. Fond VK-PŠO-BA, krabica č. 90. List dr. Z. Wirtha zaslaný Štátnemu referátu na ochranu pamiatok na Slovensku zo dňa 30. januára 1926.

⁸⁰ A PU SR, Bratislava. Fond VK-PŠO-BA, krabica č. 90. Vyjadrenie Referátu na ochranu pamiatok na Slovensku pre ministerstvo školstva a národnej osvetly zo dňa 10. februára 1926.

opäť aj základný návrh rozpočtu na konzerváciu. Tento rozpočet počítal s výdajmi zhruba 4 500 000 Kč. Z toho je zrejme, že takáto úloha musela byť zabezpečená mnohostrannou podrobnou finančnou kalkuláciou. Pritom štátne orgány, ktoré sa podieľali na pozemkovej reforme vytvárali v tom čase stav, ktorý mal o existencii tejto veľkolepej pamiatky rozhodovať až do ďalekej budúcnosti. Tým vlastne štát, ak aj nie priamo na základe platného zákona, ale meritórne, prevzal spoluzodpovednosť za zachovanie, alebo naopak postupný rozpad zrúcaniny Spišského hradu.

Referát na ochranu pamiatok na Slovensku zdôrazňoval pri jednaniach výnimčnosť a dôležitosť pozemkových operácií, ktorých výsledok mal spolurozhodovať o ochrane Spišského hradu. I keď sa priamo nemohol pri svojich návrhoch opierať o platné zákony, „... dovoľáva sa toho, aby Štátny pozemkový úrad ex offio venoval záležitosti čo najväčšiu pozornosť a aby v rámci svojich dispozícií, ktoré podľa skúsenosti zahŕňajú veľmi široký okruh možností právnych i finančných, prispel čo najúčinnejšie k takému riešeniu, ktoré by prinajmenšom uľahčilo udržiavanie hradu.“⁸¹ Podrobné uvedené dôvody, ktoré uvádzali zástupcovia Referátu na ochranu pamiatok na Slovensku, mali podporiť uvedené úsilie. Niektoré z nich pritom vychádzali z podmienok a potrieb pamiatkovej obnovy, iné sa skôr orientovali na vlasteneckú stránku. Konkrétne možno uviesť, že:

„1/Hrad patrí k najvýznamnejším pamiatkam Slovenska po historickej stránke, ako dávne stredisko stolice, ktorej osudy tvorili celý rad najdôležitejších dejinných kapitol krajiny.

2/“Historický význam hradu zvyšuje sa úzkym pomerom širokých vrstiev ľudu k tejto pamiatke zásluhou literárneho diela Aloisa Jiráska, ktorý tu umiestnil celý rad rozhodujúcich častí svojho známeho cyklu *Bratstvo*, ktorý je významný i mimo užší rámec svojho literárneho významu“.

3/Spišský hrad bol najväčším radným objektom v štáte a teda aj najveľkolepejším dokumentom hradného staviteľstva na území republiky a to s množstvom cenných architektonických detailov.

4/Spišský hrad tvoril dominantu širokému okoliu a je iba málo krajov, ktoré by hradnou zrúcaninou dostali tak charakteristickú podobu ako z ďaleka dobre viditeľná ohromná ruina Spiša.

5/Dôležitosť takéhoto objektu sa prejavuje aj v hospodárskej oblasti, pretože je schopná prilákať a udržiavať „Značné proudy návštevy turistů v tomto kraji“.

6/Zrúcanina Spišského hradu má zvýšenú cenu, pretože si doteraz zachovala nedotknutosť akýchkoľvek stôp neprimeraného nového, pozmeneného okolia a ďalej v susedstve sú vzácne prírodné pamiatky, ktoré spolu s hradom tvoria súvislé ochranné teritórium (lomy a útvary travertínové).“

⁸¹ A PU SR, Bratislava. Fond VK-PŠO-BA, krabica č. 90. Vyjadrenie Referátu na ochranu pamiatok na Slovensku pre ministerstvo školstva a národnej osvetly zo dňa 10. februára 1926.

Vzhľadom na stav vyplývajúci z platnej legislatívy, celkový význam pamiatky i náročnosť spojenú s jej aspoň základnou konzerváciou, navrhoval Referát na ochranu pamiatok na Slovensku tri základné možnosti, ako pristúpiť k zabezpečeniu hradu.

1/Ponechať majiteľovi časť pozemkov veľkostatku, ktoré by presahovali určené minimum. Pritom by sa majiteľ mal po priebežnom jednaní dobrovoľne zaviazat' k povinnosti poskytovania určitých príspevkov. Napríklad poskytovať naturálie na obživu strážcu hradu, ako obilie, zemiaky, drevo, mlieko a pod.. Ďalej dodávky dreva na podpery, lešenia, schody a pod. a tiež ročný príspevok v hotovosti v pomere k výnosom ponechanej výmery pôdy a to približne 10-20 000 Kč. Tiež by bolo možné uvažovať o poskytovaní povozov, robotníkov mimo poľnohospodárskej sezóny a pod. O tom všetkom by bola spísaná osobitná zmluva, popri úradnom rámci stanovenom prídelovým konaním, ale súčasne s tým ako dobrovoľná dohoda.

2/Hrad by dostal do správy niektorý povolaný spolok, ktorý by vyberal vstupné, zbieral príspevky, organizoval zbierky a pod.

3/Na obdobie najmenej 10 rokov by bola dohodnutá pravidelná ročná štátna alebo župná dotácia. V neposlednom rade tiež menší príspevok od mesta Spišské Podhradie.⁸²

Vo februári 1926 sa ešte stále riešila otázka závetu grófa Kolomana Csákyho. Súdna tabuľa v Košiciach v tomto smere Referát na ochranu pamiatok na Slovensku informovala, že opis uvedeného dokumentu sa zachoval na Štátnom daňovom úrade v Levoči. Originál datovaný 15. decembra 1894 v Budapešti sa však pravdepodobne v tom čase nachádzal pri Okresnom súde v Budapešti. Tam totiž gróf Koloman Csáky zomrel a tam sa prejednávali aj jeho pozostalostné záležitosti.⁸³

Napriek veľmi pomalému postupu, sa vďaka úsiliu zamestnancov Referátu na ochranu pamiatok na Slovensku predsa len postupne darilo uzatvárať niektoré staršie záležitosti. Koncom februára 1926 bolo možné konečne doriešiť záležitosti vyrovnania účtu Jindřicha Čapka za zameranie Spišského hradu a vypracovanie rozpočtu na jeho konzerváciu. Ministerstvo školstva a národnej osvety konečne schválilo úhradu účtu z 30. októbra 1925 na 6000 Kč.⁸⁴ Väčšie ťažkosti však boli v tom čase s úhradou ďalšieho účtu, ktorý predložil Karel Dudych. Ten opätovne, podpisujúc sa ako chudobný študent architektúry, žiadal preplatenie účtu za prá-

⁸² Vyjadrenie Referátu na ochranu pamiatok pre štátny pozemkový fond a Ministerstvo školstva a národnej osvety, súčasťou návrhu bola aj priložená dokumentácia, plány, fotografie i podrobný rozpočet. Kvôli prejednaniu všetkých uvedených záležitostí navrhovali zástupcovia Referátu na ochranu pamiatok na Slovensku čo najskôr stretnutie všetkých zúčastnených strán v Hodkovciach u majiteľov hradu.

⁸³ A PU SR, Bratislava. Fond VK-PŠO-BA, krabica č. 90. Vyjadrenie súdnej tabule v Košiciach pre Referát na ochranu pamiatok na Slovensku zo dňa 16. februára 1926.

⁸⁴ A PU SR, Bratislava. Fond VK-PŠO-BA, krabica č. 90. Vyjadrenie Ministerstva školstva a národnej osvety zaslaný Referátu na ochranu pamiatok na Slovensku zo dňa 12. februára 1926.

ce urgenciou z 2. mája 1926. Referát na ochranu pamiatok na Slovensku zaujal k tejto žiadosti jednoznačné stanovisko. Podľa pôvodnej dohody⁸⁵ totiž žiadal tento úrad K. Dudycha o informáciu, koľko by stálo vypracovanie kresieb, ktoré mali byť predmetom vzájomnej dohody. Z bežného paušálu totiž nebolo možné uhradiť účty na žiadané sumy bez predošlej jasnej dohody. Preto sa úradníci Referátu na ochranu pamiatok na Slovensku usilovali nájsť uspokojivé riešenie. To spočívalo v tom, že by sa autor kresieb uspokojil s podstatne nižšou sumou. Ako náhradu, ktorú bolo možné vyplatiť z bežných prostriedkov úradu, mu ponúkli 1000 Kč. Tie ale mohli vyplatiť až po zaslaní písomného potvrdenia – kvitancie, zo strany Karola Dudycha.⁸⁶ Autor kresieb a plánov síce zaslal úradu požadované potvrdenie, pri jeho formulácii však pravdepodobne došlo k nedorozumeniu. Či už úmyselne alebo neúmyselne ho formuloval tak, že vyplatenie sumy 1000 Kč bolo možné chápať iba ako zálohu za vykonané práce. V tomto prípade bolo potrebné reagovať a predstavitelia úradu ho museli požiadať o zaslanie nového potvrdenia. Z neho malo jasne vyplývať, že uvedených 1000 Kč predstavuje celú odmenu za odovzdané kresby a plány, pričom vo vzťahu oboch zúčastnených strán už neexistovali ďalšie vzájomné záväzky.⁸⁷

Nie je ťažké predstaviť si pocity K. Dudycha, keď Referátu na ochranu pamiatok musel zaslať nové potvrdenie. Keďže však nemal na výber, musel nakoniec pristúpiť aj na výrazne nižšiu odmenu, ako pôvodne požadoval. Celá záležitosť však nebola uzavretá ani počas júla 1926. Preto 10. júla 1926 zaslal študent architektúry z Prahy na bratislavský úrad novú urgenciu. Korešpondencia z jeho strany však už stále viac naberala na útočnosť a nespokojnosť. Okrem iného totiž vo svojej urgencii uviedol: „... *Před měsícem jsem Vám zaslal kvitanci na účet, který byl splatný již před 9 měsíci. Z tohto strhli jste mi „laskavě“ Kč 1200 a zbytek Kč 1000 nejste sto zaplatit? Vaši liknavost v placení vysvětluji si tím, že neumíte uvědomiti si, co je to potřeba peněz studentu“*. Hrozba vymáhania peňazí súdnou cestou a tým aj zlá reklama pre Referát na ochranu pamiatok na Slovensku tvorili záver rozhorčeného listu.⁸⁸

No nielen pri jednaní a spolupráci s jednotlivými spolupracovníkmi sa v druhej polovici dvadsiatych rokov 20. storočia začali stále viac komplikovať záležitosti spojené s konzerváciou a záchranou Spišského hradu. Referát na ochranu pamiatok na Slovensku sa opätovne prostredníctvom Ministerstva školstva a národnej osvety pokúšal, napríklad koncom decembra 1926 urgovať u Štátneho pozemkového úra-

⁸⁵ Prípís z 11. augusta 1925, č. 1748/25.

⁸⁶ A PU SR, Bratislava. Fond VK-PŠO-BA, krabica č. 90. Vyjadrenie Referátu na ochranu pamiatok na Slovenku v záležitosti účtu K. Dudycha zo dňa 15. mája 1926.

⁸⁷ A PU SR, Bratislava. Fond VK-PŠO-BA, krabica č. 90. Vyjadrenie Referátu na ochranu pamiatok na Slovenku v záležitosti účtu K. Dudycha zo dňa 2. júna 1926.

⁸⁸ A PU SR, Bratislava. Fond VK-PŠO-BA, krabica č. 90. List K. Dudycha zaslaný Referátu na ochranu pamiatok na Slovenku v záležitosti vyrovnania účtu dňa 10. júla 1926.

du riešenie záležitosti okolo jeho konzervácie. O to dôraznejšie, že Štátny referát na ochranu pamiatok na Slovensku prostredníctvom Ministerstva školstva a národnej osvety Štátnemu pozemkovému úradu v tejto záležitosti poskytol rozsiahly elaborát doplnený prílohami, plánmi a fotografiami už 2. februára 1926.

Pracovníci Štátneho referátu na ochranu pamiatok na Slovensku sa v záležitosti ochrany a konzervácie Spišského hradu obracali nielen na rôzne štátne inštitúcie a úrady, ale tiež na samotných majiteľov hradu, konkrétne na správu veľkostatku Hodkovce. V lete roku 1929 napríklad tamojšiu správu žiadali o to, aby od kvalifikovaného staviteľa nechali vypracovať rozpočet na úpravu obydlia pre strážnika na Spišskom hrade. Tiež mali nechať vypracovať rozpočet na úpravu tých miest, kde mládež a rôzne ďalšie osoby prenikali do areálu hradu a poškodzovali ruiny. Pripomenuli pri tom, že na prvé, základné zabezpečovacie práce na Spišskom hrade sa v krajinskom rozpočte ochrany pamiatok vyčlenili osobitné finančné prostriedky. I preto vyslovili predpoklad, že by bolo možné požiadať o povolenie príspevku na obnovu hradu vo výške 60 000 Kč už na rok 1929.⁸⁹

Napriek týmto pomerne optimistickým, aj keď v pomere k celkovej konzervácii hradu veľmi skromným vyhladkam na začatie konkrétnych krokov k záchrane objektu, keď navyše došlo na prelome augusta a septembra 1929 k jednaniu so zástupcami Krajinského úradu v Bratislave o poskytnutí subvencie. V priebehu augusta 1929 sa už predbežne jednalo aj so staviteľmi, ktorí mali na konzervácii hradu, aj za podstatne skromnejších možností participovať. Práve pracovníci Krajinského úradu v Bratislave informovali zástupcov Štátneho referátu na ochranu pamiatok na Slovensku o tom, že podľa správy Okresného úradu v Levoči sa už začali jednaní napríklad so staviteľom Jozefom Murkom zo Spišskej Novej Vsi. Ten už aj údajne pripravil potrebné plány a rozpočet, ktoré odovzdal úradníkom Okresného úradu v Levoči. Aj zástupca majiteľov hradu Michal Csáky, pôsobiaci ako statkár v Bijacovciach, prejavil ochotu prispieť na pokrytie potrebných nákladov.

I preto pracovníci Krajinského úradu v Bratislave požiadali Štátny referát na ochranu pamiatok na Slovensku o vyjadrenie, v akom štádiu je celá záležitosť.⁹⁰ Odpoveď s názvom „Oznámenie vo veci opravy Spišského hradu“, ktoré predstavovalo reakciu na uvedenú žiadosť konštatovalo, že už pred časom vypracovaný rozpočet ukázal, že suma potrebná na konzerváciu hradu i zabezpečenie vápencového brala je príliš vysoká a dosahuje takmer 5 miliónov korún. Celková konzervácia preto nie je možná. I preto Štátny referát vypracoval nový, minimálny program, ktorý mal zahŕňať tieto práce: 1/ Zriadenie bytu pre strážcu, ktorý by

⁸⁹ A PU SR, Bratislava. Fond VK-PŠO-BA, krabica č. 90. List Štátneho referátu na ochranu pamiatok na Slovensku zaslaný správe veľkostatku Hodkovce (v origináli Hotovce u Spiš. Podhradi) dňa 24. júla 1929.

⁹⁰ A PU SR, Bratislava. Fond VK-PŠO-BA, krabica č. 90. Prípís Krajinského úradu č. 115 549/1929-8. zaslaný Štátnemu referátu na ochranu pamiatok na Slovensku dňa 19. augusta 1929.

bránil predovšetkým pastierom vytvárať ďalšie škody na zrúcanine. Na túto prácu mal dodať rozpočet staviteľ Murko, v čase koncipovania dokumentu však ešte nebol k dispozícii. 2/ V prvom rade sa zo získaných prostriedkov mali zabezpečiť veľká veža, kaplnka a veľká hradná sála. 3/ Podľa technického prieskumu sa mali opraviť a doplniť obvodové múry vnútorného hradu, v prípade, že by hrozilo ich zrútenie. Osobitne bola doplnená aj poznámka, že Štátny referát na ochranu pamiatok na Slovensku sa usiloval pri Štátnom pozemkovom úrade zabezpečiť, aby majiteľ hradu na tento účel dostal zlepšenie podmienok pri realizácii pozemkovej reformy, ale bez výsledku.⁹¹

Štátny referát na ochranu pamiatok na Slovensku sa i prostredníctvom ďalších záujemcov usiloval aspoň o realizáciu minimálneho programu na záchranu Spišského hradu. Ešte počas letných mesiacov roku 1929 komunikoval napríklad so staviteľom Emanuelom J. Murkom z Novej Bane. Staviteľ síce v jedinom zachovanom po nemecky písanom liste, ktorým sa obrátil na Štátny referát na ochranu pamiatok na Slovensku nazýval predmetný objekt „hrad Hotkovce pri Spišské Podhradie“. Napriek tomu sa postupne prikročilo k formulovaniu základných postupov pri konzervačných a záchranných prácach. Prvým krokom sa malo i v tomto prípade stať vytvorenie jednej miestnosti pre strážcu objektu, aby najmä pastieri nerobili ďalšie škody na objekte. Druhým krokom sa malo stať vypracovanie potrebného rozpočtu v ktorom by boli osobitne vyčíslené náklady na stavebný materiál, ďalej potrebné práce ručné a murárske a nakoniec „hodnota deputátu bytového a poľného, ktorý bude dostávať strážca“.⁹² Na základe týchto jednaní a podkladov predpokladali úradníci bratislavského referátu, že by ešte v roku 1929 bolo možné získať subvenciu z Krajinského úradu v Bratislave. Rozdelenie praktickej realizácie celého projektu by prebiehalo tak, že majiteľ hradu by dodal potrebný materiál, ručnú prácu svojich robotníkov a postaral by sa o deputát pre strážcu. Subvencia z Krajinského úradu by uhradila predovšetkým potrebné murárske práce.

Neúspech pri jednaní so Štátnym pozemkovým úradom, spolu s postupnou zmenou hospodárskej situácie v krajine, zmenil vo veľkej miere aj postoj členov rodiny Csáky ku konzervácii hradu. Ako vo svojom vyjadrení z novembra 1929 uviedol Michal Csáky, hospodáriaci na statku v Bijacovciach, v súvislosti s výstavbou obydlia strážnika a konzerváciou hradu: „... následkom prevedenia parcelácie ma-

⁹¹ A PU SR, Bratislava. Fond VK-PŠO-BA, krabica č. 90. List Štátneho referátu na ochranu pamiatok na Slovensku zaslaný Krajinskému úradu v Bratislave. Zamestnanci Štátneho referátu na ochranu pamiatok jednako konštatovali celkový neúspech pri jednaní so Štátnym pozemkovým úradom. Súčasne však Ministerstvo školstva a národnej osvety ako sprostredkovateľa celého jednania žiadali o zabezpečenie vrátenia príloh, ktoré tvorili dôležitú súčasť celého spisu, pretože obsahovali „... veľmi cenný materiál popisný a kresebný, ktorý bol získaný značným nákladom z prostriedkov Ministerstva.“

⁹² A PU SR, Bratislava. Fond VK-PŠO-BA, krabica č. 90. Štátny referát na ochranu pamiatok na Slovensku, záznam o jednaniach s E. J. Murkom z Novej Bane, zo dňa 7. septembra 1929.

jetkov náš hmotný stav značne sa zhoršil, preto nemožno tú vec tak jednoznačne vybaviť. Je treba o tom dôkladne jednať a všetky okolnosti do ohľadu vziať a tak tú otázku riešiť. Čo sa týče postavenia bydliska pre hlídača, je to pre ten rok aj tak bezpredmetné.“⁹³

Zástupcovia Štátneho referátu na ochranu pamiatok na Slovensku sa však napriek tomu nevzdávali myšlienky zabezpečenia ruiny Spišského hradu, aspoň pred ďalšou devastáciou zo strany obyvateľstva z okolitých obcí. Tu ako najlepšie riešenie videli vybudovanie priestorov pre strážnika. I keď v tejto záležitosti rešpektovali postoj Michala Csákyho týkajúci sa obdobia roku 1929, pričom obydlie pre strážcu plánovali vybudovať počas jarných mesiacov roku 1930. Boli ochotní zabezpečiť aj znalca, ktorý by vypracoval pokyny a náčrt na vybudovanie potrebných priestorov. V tomto prípade zašli ešte ďalej a navrhli aj požiadavky na osobu, ktorá by mala hrad strážiť. Ako uviedli v stručnom opise: „... bude potrebné, aby to bol penzista, ktorý by bol stále v zámku a neopúšťal by ruinu. Na ten cieľ bolo by osožné, keby obdržal v Dolnej čiastke deputátne pole, aby nebolo nutné odchádzať z ruiny.“⁹⁴ O záujme bratislavského úradu zabezpečiť zrucaninu aspoň takýmto spôsobom svedčí tiež skutočnosť, že pokiaľ by finančné možnosti veľkostatkov v Bijacovciach či Hodkovciach neumožňovali v plnej miere hradiť náklady spojené zo zamestnaním strážnika, bolo by možné žiadať aj o príspevok štátny či krajinský. V tomto prípade však upozorňovali, že by bol iba veľmi malý, pretože možnosti zainteresovaných úradov pri ochrane pamiatok boli začiatkom roku 1930 výrazne obmedzené.

Hospodárska kríza, ktorá sa už v roku 1930 naplno prejavila v krajine v konečnom dôsledku výrazne obmedzila nielen možnosti Štátneho referátu na ochranu pamiatok na Slovensku, ale i samotnej Csákyovskej rodiny. Stále sa zhoršujúca hospodárska situácia v Československu i okolitých krajinách, obmedzovanie finančných možností aj väčšiny štátnych úradov, prinútili vedenie Štátneho referátu na ochranu pamiatok na Slovensku hľadať pri viacerých náročnejších projektoch nové riešenia. I preto sa v záležitosti Spišského hradu opäť v marci roku 1930 obrátilo osobitným listom na Ministerstvo školstva a národnej osvety. V ňom pripomenulo svoju staršiu žiadosť odovzdanú Štátnemu pozemkovému úradu v roku 1926, ktorá bola neúspešná a v konečnom dôsledku: „... Hrad bol síce majiteľovi vydaný a jeho udržiavanie nariadené, avšak náklady sú tak mimoriadne, že by bolo

⁹³ A PU SR, Bratislava. Fond VK-PŠO-BA, krabica č. 90. List Michala Csákyho z Bijacoviec zaslaný Štátnemu referátu na ochranu pamiatok na Slovensku zo dňa 25. novembra 1929.

⁹⁴ A PU SR, Bratislava. Fond VK-PŠO-BA, krabica č. 90. List Štátneho referátu na ochranu pamiatok na Slovensku zaslaný Michalovi Csákymu, statkárovi v Bijacovciach dňa 12. februára 1930.

*potrebné, podľa možnosti a v medziach zákona, zmierniť podmienky záboru, resp. parcelácie.*⁹⁵

I keď úradníci Štátneho referátu na ochranu pamiatok na Slovensku zostavil túto žiadosť a doplnil ju aj rozsiahlou technickou správou, plánmi, rozpočtom a celkovo 33 fotografiami i kresbami, bola nakoniec neúspešná. „Memorandum“, ani po takmer štyroch rokoch nebolo uspokojivo vybavené, navyše celý spisový materiál nebol Štátnemu referátu na ochranu pamiatok na Slovensku vrátený, pričom samotný hrad stále chátral. Stav niektorých jeho častí bol označený ako katastrofálny. Navyše podľa vyjadrenia komisariátu Pozemkového úradu v Levoči, ktorý sa tiež k celej záležitosti vyjadroval, bol „*hmotný stav majiteľa skutočne nepriaznivý. Stav vecí bol v skutočnosti taký, že Štátny pozemkový úrad uložil majiteľovi bremeno, ktorému v žiadnom prípade nemohol vyhovieť.*“⁹⁶

Popri kritike postupu Štátneho pozemkového úradu, ktorý takýmto postupom fakticky ohrozil existenciu a obnovu viacerých ďalších stavebných historických pamiatok po celej republike, pripomenuli úradníci Štátneho referátu na ochranu pamiatok predovšetkým skutočnosť, že prípad Spišského hradu bol v tomto smere unikátny. Ako uviedli: „... *je zaiste z ojedinelých dokladov, do akej miery chýba niekedy ohľad i na veľmi dôležité otázky ochrany pamiatok. K tomu záveru dospieva podpísaný úrad preto, že za obdobie 4 rokov v uvedenej veci nedospelo sa v nej ani k najmenšiemu kladnému úspechu.*“⁹⁷ Spišský ako najväčšia hradná zrúcanina v Československu, napriek svojej mimoriadnej dôležitosti z hľadiska historického, umeleckého i krajinárskeho, bol podľa názoru pamiatkárov pre nezájum niektorých úradov bez ochrany vystavený rýchlo postupujúcej skaze. I preto referát opäť žiadal prostredníctvom Ministerstva školstva a národnej osvety aspoň o vrátenie plánov, fotografií a rozpočtov, ktoré boli zaslané Štátnemu pozemkovému úradu.

Bratislavský Štátny referát na ochranu pamiatok na Slovensku v rámci Spiša, i napriek neúspechu pri jednaniach o záchrane a konzervácii Spišského hradu, úspešne realizoval v priebehu dvadsiatich rokov 20. storočia niekoľko záchranných projektov. V roku 1922 v Kežmarku reštauroval renesančnú zvonnicu J. Čapek (Csapek), v roku 1925 opravovali strechu na drevenom artikulórnem kostole v Kežmarku, nasledujúci rok opäť J. Čapek reštauroval popradskú renesančnú zvonnicu. V rokoch 1927-1928 realizovali opravu letohrádku Sans-Souci v Markušovciach, v roku

⁹⁵ A PU SR, Bratislava. Fond VK-PŠO-BA, krabica č. 90. Žiadosť Štátneho referátu na ochranu pamiatok na Slovensku zaslaná Ministerstvu školstva a národnej osvety a Štátnemu pozemkovému úradu v Prahe zaslaný v marci 1930.

⁹⁶ A PU SR, Bratislava. Fond VK-PŠO-BA, krabica č. 90. Žiadosť Štátneho referátu na ochranu pamiatok na Slovensku zaslaná Ministerstvu školstva a národnej osvety a Štátnemu pozemkovému úradu v Prahe zaslaný v marci 1930.

⁹⁷ A PU SR, Bratislava. Fond VK-PŠO-BA, krabica č. 90. Žiadosť Referátu na ochranu pamiatok adresovaná Ministerstvu školstva a národnej osvety o intervenciu u Štátneho pozemkového úradu, zo dňa 14. marca 1930.

1929 zasa opravu veľkého kaštieľa Mariássyovcov v Markušovciach. Vo všetkých uvedených prípadoch sa však súčasne opierali o podporu a príspevky miestnych obyvateľov a majiteľov.

Na Spiši sa tieto renovačné a konzervačné práce vždy stretávali so živým záujmom verejnosti, s jej materiálnou i odbornou podporou. Najmä Spišský dejepisný spolok a Karpathenverein sledovali pomerne intenzívne osudy viacerých spišských pamiatok. Podieľali sa tiež na rôznych aktivitách pri ich záchrane. Oba tieto spolky mali výhodu v tom, že Elemér Kőszegh-Winkler, maliar a bývalý riaditeľ „Felsőmagyarországi muzeum“ v Košiciach, predstavoval pre oba spolky dôležitého spolupracovníka. Navyše mal všetky predpoklady na to, aby takúto činnosť naozaj odborne viedol. Už na oprave kežmarskej renesančnej zvonice sa podieľali miestne spolky a jednotlivci práve pod vedením Winklera. Neskôr Karpathenverein upozornil verejnosť na zlý stav pustného Červeného Kláštora pri Dunajci. Štátny referát na ochranu pamiatok následne zabezpečil, aby jeho strechu aspoň dočasne, provízorne opravili. Žiaľ na jeho celkovú opravu sa ani počas nasledujúcich rokov nepodarilo zabezpečiť dostatok finančných prostriedkov. Dôvodom bola okrem iného skutočnosť, že vlastník kláštora - prešovské gréckokatolícke biskupstvo - sa k opravám nevedelo a pre nedostatok finančných prostriedkov ani nemohlo odhodlať. V podstate okrem Karpathenvereinu, ktorého výbor na opravu kláštora ponúkol príspevok 1000 Kč, sa k tejto aktivite nikto iný nepridal. Napriek tomu Kőszeghy-Winkler vypracoval presný plán a početné fotografie z každej časti kláštora. Pozbieral aj viaceré zaujímavé informácie z jeho minulosti.⁹⁸

V záležitosti Spišského hradu sa odbor Klubu československých turistov v Levoči obrátil listom na pražské ústredie KČST začiatkom roku 1935. Konštatovali, že zručaniny Spišského hradu boli na žiadosť majiteľov veľkostatku Hodkovce, konkrétne Natálie, Elišky a Ilony Csákyových, vypustené z pozemkovej reformy podľa §20 prídelového zákona s podmienkou udržania zručaniny v stave, v akom boli zo záboru vypustené. „... Napriek tomu bol Spišský hrad aj ďalej sústavne pustošený, takže Klub československých turistov oznámil dňa 19. júna 1930 tento stav Štátnemu pozemkovému úradu v Prahe.“⁹⁹ Tento úrad osobitným prípisom zo dňa 21. júla 1930 (č. 90046/30-V/4) prikázal pod hrozbou, že nehnuteľnosť bude oficiálne považovať za zabranú majiteľom zručaniny, aby okamžite zakročili. Mali zabrániť ďalšiemu pustošeniu zručaniny a podať správu o tom, aké opatrenia nechali urobiť.

⁹⁸ Bámulatos műtörténeti emlékek kerülnek napfényre a Szepesség történelmet lehető szüzi földjén. In *Prágai Magyar Hírlap*. 8, 1929, č. 279, s. 4. Materiály, ktoré sa o Červenom Kláštore podarilo prostredníctvom výskumov získať Kőszeghy-Winklerovi neboli bližšie charakterizované, autor článku iba konštatoval, že sú pred vydaním. Opravy kláštora sa až v priebehu tridsiatych rokov ujal prešovský odbor KČST.

⁹⁹ NA ČR Praha. Fond Klub československých turistů. Kr. 132. Spišský hrad. List odboru KČST v Levoči zaslaný ústrediu KČST v Prahe dňa 17. januára 1930.

Četnícka stanica v Spišských Vlachoch 27. novembra 1934 oznámila Okresnému úradu v Spišskej Novej Vsi, že v dňoch 30. októbra a 12. novembra 1934 sa zosunula najsevernejšia časť muriva zrúcaniny Spišského hradu, v dĺžke približne 6-8 metrov a asi trojmetrovej šírke. I na základe toho sa konštatovalo, že majitelia neurobili v podstate nič, aby zabránili úplnému zničeniu zrúcaniny a iba zachovali dovtedajší stav. Ako viedli predstavitelia odboru KČST v Levoči „... *Keďže ide o najrozsiahljšiu zrúcaninu v ČSR, ktorá má toľko vzťahov k najkrajšiemu obdobiu našej histórie, oznamujeme túto skutočnosť so žiadosťou, aby ste láskavo a okamžite zabránili, aby pustnutie hradu ďalej touto cestou nepokračovalo. Neprávosti nami často oznamované : pasenie dobytká, strieľanie vrán, zakladanie ohníkov pastiermi a pod. pokračujú napriek všetkým opačným uisťovaniam dodnes, ohrozujú nielen zachovanie zrúcaniny, ale i bezpečnosť návštevníkov.*“¹⁰⁰

Diskusia čo ďalej s hradnou zrúcaninou, prípadne ako postupovať pri jej záchrane bola o to komplikovanejšia, že v období vysokej nezamestnanosti mohli jednak pracovné príležitosti, jednak rozvoj cestovného ruchu prispieť k zlepšeniu materiálnej situácie miestneho obyvateľstva. Samotný ústredný výbor KČST potvrdil obratom prijatie listu od levočského odboru. Ako súčasne uviedol, oznámil celú pomerne komplikovanú záležitosť pri zabezpečení a konzervácii Spišského hradu Štátnemu referátu na ochranu pamiatok na Slovensku v Bratislave. Zdôraznili pritom uvedený zosuv muriva i celkové poškodzovanie zrúcaniny, resp. povinnosť majiteľky zrúcaniny urýchlene začať realizovať nápravu.¹⁰¹

Štátny referát na ochranu pamiatok na Slovensku 20. februára 1935 oznámil ústrediu KČST v Prahe, že v najbližších dňoch by v Budatíne malo dôjsť, za účasti bývalého ministra dr. Mičuru a ďalších osobností k jednaniu s rodinou Csáky o podmienkach, za ktorých by turisti na Spiši mohli prevziať hrad Spiš do svojej správy. Pretože toto jednanie považovali zástupcovia pamiatkárov za dôležité, požiadali aby ústredie KČST vyslalo na stretnutie vlastného delegáta. Z Prahy však vzhľadom na viaceré predošlé neúspešné rokovania nakoniec nikto nepricestoval.

Svoje výhrady a postoj k celej situácii týkajúcej sa záchrany a konzervácie Spišského hradu sformulovalo ústredie KČST začiatkom roku 1936. Zhrnuli ich v osobitnom materiály zaslanom následne Štátnemu referátu na ochranu pamiatok na Slovensku. Okrem iného v ňom uviedli, že ústredný výbor svoj záujem o záchranu Spišského hradu už prakticky preukázal vo viacerých smeroch, okrem iného vyslaním svojho pamiatkového referenta na komisionálne konanie, uskutočnené v júni roku 1935 priamo na tomto hrade. Vlastníci hradu však na pozvanie vôbec nereagovali a celé úradné jednanie tak svojim prístupom zmarili. I preto ako zá-

¹⁰⁰ NA ČR Praha. Fond Klub československých turistů. Kr. 132. Spišský hrad. List odboru KČST v Levoči zaslaný ústrediu KČST v Prahe dňa 17. januára 1935.

¹⁰¹ NA ČR Praha. Fond Klub československých turistů. Kr. 132. Spišský hrad. List ústredia KČST v Prahe zaslaný odboru KČST v Levoči dňa 28. januára 1935.

sadnú podmienku pre akékoľvek iné jednanie, považovalo vedenie KČST za nevyhnutné, aby miestne úrady dôkladne preskúmali protokoly o uvedenom komisionálnom konaní na Spišskom hrade. Následne mali začať riešiť a „svojim vplyvom“, podľa zákonných ustanovení, základnú a z hľadiska ďalšej existencie hradu kľúčovú otázku, „... či *vlastník hradu nutné zaistovacie práce vykoná na svoje náklady, alebo aby iný spôsob uznal na prospech záchrany tejto vynikajúcej stavebnej pamiatky historicky významnej a pre turistický a cudzinecký ruch vysoko dôležitej*“.¹⁰²

V prípade komisionálneho hodnotenia zrúcanín Spišského hradu, ktoré sa uskutočnilo 9. júla 1935, išlo o zaujímavú a organizačne náročnú akciu. Jej cieľom bolo zistenie aktuálneho stavu hradnej zrúcaniny a súčasne identifikovanie najdôležitejších potrieb pri záchrane aspoň tých najohrozenejších častí. Komisia bola pomerne početná. Najdôležitejšiu úlohu v nej zohrávali Ing. V. Mencl, zástupca Štátneho referátu na ochranu pamiatok na Slovensku a V. Jeníček, konzervátor z pražského ústredia KČST. Za technické oddelenie Okresného úradu v Levoči sa činnosti komisie zúčastnil technický komisár Ing. Rudolf Straka. Za mesto Spišské Podhradie prišiel jeho starosta Jozef Handlovič, ďalej obecný vedúci notár František Blieszner, predseda odboru KČST v Spišskom Podhradí advokát dr. Jozef Baumöhl a viacerí ďalší účastníci.¹⁰³

Komisia sa zišla priamo na Spišskom hrade. Po oficiálnom privítaní Ing. V. Menclom následne prešli spoločne celý hrad. Po podrobnom prieskume areálu, ktorý zabral takmer celý deň, pričom sprievodcami a hlavnými odborníkmi boli Ing. Mencl a V. Jeníček, prítomní s poľutovaním konštatovali, že tak cenná pamiatka, ktorá obsahuje stavebné doklady od 13. do 18. storočia, je terajším majiteľom celkom zanedbávaná. „... *Nechránená a ponechaná prírodným živlom a ľudskej ničivosti napospas. Bolo podrobne zistené, že cenná balustráda, umelecká súčiastka východnej brány, ďalej v druhom nádvorí bohaté partie stavebnej epochy XIII. až XV. stol. s baštou je ohrozená, vyžaduje aby skala, ktorá tvorí základ tohto múru bol podchytená, inak hrozí úplnou zkázou, event. zrúcaním*“.¹⁰⁴

Aj ďalšie časti tejto zápisnice možno považovať za cenný doklad jednak dobových znalostí vo vzťahu k histórii či pamiatkovej starostlivosti, jednak informácie o aktuálnom stave hradnej zrúcaniny. Ako sa napríklad v zápisnici ďalej konštatuje: „... *vysoko cenné objekty pôvodného Spišského hradu z roku 1249 – na hornom plato hradu, ktoré chovajú doklady románskeho zdiva a sú jedinou zvláštnosťou vo stavebníctvu hradov, vyžadujú súrneho konzervačného zásahu a iné partie zvlášte*

¹⁰² NA ČR Praha. Fond Klub československých turistů. Kr. 132. Spišský hrad. List Ústredia KČST zaslaný Štátnemu referátu na ochranu pamiatok na Slovensku zo dňa 4. marca 1936.

¹⁰³ NA ČR Praha. Fond Klub československých turistů. Kr. 132. Spišský hrad. Zápisnica z 9. júla 1935, spísaná na notárskom úrade v Spišskom Podhradí.

¹⁰⁴ NA ČR Praha. Fond Klub československých turistů. Kr. 132. Spišský hrad. Zápisnica z 9. júla 1935, spísaná na notárskom úrade v Spišskom Podhradí.

nárožie východné *ohrožuje* návštevníkov, lebo kamene po dáždi tu voľne spadávajú. *Mnohé z týchto prác bolo by pri dobrej vôli možno zabezpečiť, ale pamiatka tak veľkého významu je doprevádzaná širším verejným záujmom, aby bola v takej úprave aký jej význam pre históriu Čsl. národa a Slovenskej krajiny zvlášť vyžaduje.*¹⁰⁵

Všetci prítomní odborníci konštatovali, že nezáujem zo strany majiteľov a správy veľkostatku k tejto hradnej pamiatke je až nepochopiteľný. Rovnako neakceptovateľná bola skutočnosť, že nereagujú na žiadne z upozornení odborníkov, ani na úradné príkazy. Všetko úsilie o záchranu a opravu Spišského hradu vyvíjané zo strany úradov a odborných korporácií tak narážalo na úplný neúspech. Konzervátor ústredia KČST V. Jeníček vysvetlil prítomným postup pri ochrane hradov v Čechách, kde v tom čase mali v majetku či dlhodobej správe ústredia KČST už celkovo 22 hradov. Dôraz pritom položil na spoluprácu turistov so zástupcami obcí, miest, priemyselných podnikov a korporácií, ktoré spoločne nielen spravovali zverené pamiatky, ale ich aj všestranne propagovali.

Prítomní vo všeobecnosti konštatovali, že Spišský hrad, najväčší hradný objekt v republike je opustený a v tom čase nevyužitý. Pre podporu hospodárskeho života celého kraja, najmä prostredníctvom rozvoja turistiky, však mohol mať značný význam. Jeho dezolátny stav bolo možné považovať za prejav neúcty k národným pamiatkam a škodil nielen dobrému menu vlastníka, ale tiež poškodzoval celý región. Značný finančný výnos, ktorý hradné objekty vďaka stúpajúcej návštevnosti prinášali v českej časti republiky, mohol poslúžiť za príklad a motiváciu na to, aby Spišský hrad bol konzervovaný, opravený a následne sprístupnený verejnosti. V Čechách existujúce veľkostatky, prípadne ich správy pomerne ochotne prenechávali hradné zrúcaniny v starostlivosti KČST. Napríklad rodina Valdštejnov darovala rozsiahly hrad Bezděz spolu s prilahlými pozemkami, spolu s hotovosťou 70 000 Kč ústrednému výboru KČST do ďalšej opatery.

Napriek neprítomnosti členov čákyovskej rodiny ani zástupcov veľkostatku na stretnutí komisie, dospeli jej členovia k viacerým záverom. Základným východiskom bolo rozhodnutie, že vtedajší dezolátny stav hradnej zrúcaniny nesmie ďalej trvať. Preto vyhlásili:

„... 1/Aby všetky sťažnosti dochádzajúce na úrad pamiatkový i klubu ČST, boli postupované Okresnému úradu v Levoči ku ďalšiemu opatreniu.

2/Aby Okresný úrad v Levoči vyzval vlastníka, k dostaveniu sa na úrad za účelom informovania o stavu veci, z dôvodov vyššie uvedených a dôvodu policajnej bezpečnosti.

3/Aby okresný úrad vyžiadal od vlastníka rozhodnutie čo zamýšľa v najbližšej budúcnosti *ohľadom splnenia podmienok štát. pozemkového úradu, ku ktorým sa aj zaviazal, keď preberal hrad zo záboru.*

¹⁰⁵ NA ČR Praha. Fond Klub československých turistů. Kr. 132. Spišský hrad. Zápisnica z 9. júla 1935, spísaná na notárskom úrade v Spišskom Podhradí.

4/Komisia konštatuje, že je nutno pracovať k tomu, aby realizovaná bola akcia na ochranu Spišského hradu ústredným výborom KČST v Prahe, lebo jeho doterajšia práca v tomto smere zaistí do budúcnosti prospech ochrany Spišského hradu. Zástupca ústredného výboru KČST uistil, že ústredný výbor je ochotný v tomto smere spolupracovať.¹⁰⁶

Vyjasnenie majetkových práv, resp. zistenie skutočného záujmu vlastníkov hradných zručaní sa javilo ako problém aj v prípade Spišského hradu. Tu našťastie vlastnícke vzťahy boli v priebehu tridsiatych rokov 20. storočia pomerne jasné. Štátny referát na ochranu pamiatok na Slovensku sa preto v tomto smere obrátil 22. novembra 1934 na Alžbetu Csákyovú, v tom čase veľkostatkárku bývajúcu na Budatínskom zámku pri Žiline osobitným listom, v ktorom sa opäť usilovali vyriešiť zabezpečenie hradnej zručaniny. Z dokumentu možno pre zaujímavosť vybrať aspoň časť dokumentujúcu zložitú situáciu: „...Podpísaný referát obdržal cestou obecného úradu vo Spišskom Podhradí oznámenie, že nehodláte spolupracovať na myšlienke zriadenia hlídača na Spišskom hradu, ktorý je Vaším majetkom. Referát preto zdvorile robí dotaz, či je možné s Vašej strany, aby správy hradu, ktorý by zostal i naďalej vo vašom majetku, sa ujal Klub Čsl. Turistov, ktorý by hlídača i opravu hradu obstaral. Referát v negatívnom prípade by bol nútený navrhnúť vyvlastnenie hradu dľa zákona z r. 1881. Referát dúfa že ráčite mať interest, aby Spišský zámok ako nie len pamiatka historická, ale tiež rodová bol zachovaný.“¹⁰⁷

O tom, že vzťahy medzi majiteľmi veľkostatku Hodkovciach, pracovníkmi Pamiatkového úradu a predstaviteľmi Klubu československých turistov neboli jednoduché, svedčí viacero udalostí. Okrem iného napríklad v marci roku 1936 informoval konzervátor Štátneho referátu na ochranu pamiatok na Slovensku Jan Huleš z Levoče pražské ústredie KČST o tom, že „... správa veľkostatku v Hodkovciach zamedzila všetky vchody do Spišského hradu a tým do neho zamedzila vstup. Teraz na začiatku turistickej sezóny je tento krok veľmi povážlivý.“¹⁰⁸ Riešenie zložitých vzťahov ešte viac komplikovala skutočnosť, že niekedy okolo roku 1934 polovicu veľkostatku v Hodkovciach predali dr. Szántovi, advokátovi a veľkostatkárovi v Kežmarku. Druhá polovica zostala vo vlastníctve Ilony Csákyovej.¹⁰⁹ Tá však žila v Londýne, keďže bola vydatá za lorda Forbesa. Každý rok síce počas letných me-

¹⁰⁶ NA ČR Praha. Fond Klub československých turistů. Kr. 132. Spišský hrad. Zápisnica z 9. júla 1935, spísaná na notárskom úrade v Spišskom Podhradí. Jednanie o týchto bodoch bolo nakoniec prítomnými odhlasované bez väčších výhrad s tým, že okresný úrad v Levoči podá do 14 dní príslušnú správu Štátnemu referátu na ochranu pamiatok na Slovensku

¹⁰⁷ NA ČR Praha. Fond Klub československých turistů. Kr. 132. Spišský hrad. List Štátneho referátu na ochranu pamiatok na Slovensku zaslaný ústrediu KČST v Prahe v januári 1935.

¹⁰⁸ NA ČR Praha. Fond Klub československých turistů. Kr. 132. Spišský hrad. List konzervátora Jana Huleša bytom v Levoči zaslaný ústrediu KČST v Prahe dňa 16. marca 1936.

¹⁰⁹ Ilona Csáky de Körösszegh et Adorján (1885 Debrecen – 1965 Mont-Dore-l'Eglise), manžel lord Reginald Arthur Villiers Forbes.

siacov prichádzala do Hodkoviec. O hospodárenie či správu hradu sa veľmi nezapájala. Jej záujmy spravidla zastupoval dr. Michal Csáky statkár v Bijacovciach. Keďže však vlastníci nejavili v tomto smere výraznejšiu iniciatívu, ani správa veľkostatku dlhodobo neplnila podmienky dané pri pozemkovej reforme. Hrad neudržiavala v stave v ktorom jej bol ponechaný pri vyňatí z pozemkovej reformy, dokonca tam i nechala pást sa zvieratá a ani inak nezabránila ďalšej devastácii hradu. Na všetky tieto skutočnosti upozorňovali, resp. voči nim protestovali u Okresného úradu v Spišskej Novej Vsi. V roku 1935 došlo dokonca v dôsledku nezájmu vlastníkov k zrúteniu ďalších časti muriva. Aby nedošlo k zraneniu niektorého z návštevníkov, nechala správa veľkostatku nakoniec aspoň zatarasiť všetky vchody, čo však v konečnom dôsledku neriešilo otázku celkovej údržby Spišského hradu.¹¹⁰

Napriek množstvu dokumentov, ktoré sa v súvislosti so snahou zabezpečiť konzerváciu Spišského hradu postupne v priebehu dvadsiatych a tridsiatych rokov 20. storočia objavilo, nepodarilo sa zástupcom pamiatkárov, turistických organizácií ani miestnej správy pristúpiť ku konkrétnym krokom. Žiaľ v tomto období došlo k zaznamenaniu viacerých rozsiahlejších deštrukcií muriva v rôznych častiach areálu. Pri úsilí zachrániť aspoň najcennejšie časti hradu spolupracovalo viacero zaujímavých osobností, zásadným problémom však okrem rozsahu pamiatky a technickej náročnosti celého projektu, zostával nedostatok finančných prostriedkov. Výsledkom tak boli predovšetkým nové odborné poznatky. Osobitnú pozornosť priťahoval napríklad jeho mohutný, pre územie Slovenska naozaj ojedinelý románsky palác. Ten sa napríklad prostredníctvom Ing. V. Mencla dostal medzi najstaršie pamiatky v rámci Československa. Komplexné hodnotenie Spišského hradu sa však napriek množstvu parciálnych výstupov, podarilo realizovať v druhej polovici päťdesiatych rokov 20. storočia, prostredníctvom publikácie D. Menclovej.¹¹¹

O konzervácii Spišského hradu sa opäť začalo uvažovať až po skončení druhej svetovej vojny. Podobne ako mnohé ďalšie historické pamiatky bol vyhlásený za štátny kultúrny majetok. Dôležitým krokom bolo jeho zaradenie v roku 1961 medzi 23 národných kultúrnych pamiatok. I vďaka tomu sa mohlo v priebehu šesťdesiatych rokov 20. storočia pristúpiť k systematickému archeologickému výskumu, po ktorom bolo možné začať od roku 1970 s postupnou konzerváciou hradnej zrúcaniny.¹¹²

¹¹⁰ NA ČR Praha. Fond Klub československých turistů. Kr. 132. Spišský hrad. List konzervátora Jana Huleša bytom v Levoči zaslaný ústrediu KČST v Prahe dňa 16. marca 1936. Ústredie KČST o štyri dni neskôr potvrdilo prijatie tejto správy, súčasne však konštatovalo, že záležitosť prípadného prevzatia Spišského hradu bola presunutá na Okresný úrad v Levoči.

¹¹¹ MENCLOVÁ, Dobroslava. *Spišský hrad*. Bratislava : Slovenské vydavateľstvo krásnej literatúry, 1957. 225 s.

¹¹² FIALA, Andrej-VALLÁŠEK, Adrián-LUKÁČ, Gabriel. *Spišský hrad*. Martin : Osveta, 1988. s. 82.

DEMOGRAFICKÝ VÝVOJ A SPOLOČENSKÉ POSTAVENIE ŽIDOVSKÉHO OBYVATEĽSTVA V ŽIDOVSKÝCH NÁBOŽENSKÝCH OBCIACH NA VÝCHODNOM SLOVENSKU V PRVEJ ČESKOSLOVENSKEJ REPUBLIKE

Alena Tabaková

TABAKOVÁ, Alena. Demographic Development and Social Position of the Jewish Population in Jewish Religious Communities in Eastern Slovakia in the First Czechoslovak Republic. In *Annales historici Presovienses*. ISSN 1336-7528, 2019, vol. 19, no. 2, p. 136 – 153.

The jewish population was an integral part of the population of eastern Slovakia in the period of the first Czechoslovak republic. The present work points to the demographic trends of the jewish population of eastern Slovakia in the years from 1918 to 1938. Comparing the evaluated representation of the various nationalities and confessions in the cities and villages, also the ratio of the israelites and the members of the jewish nationality. We also focus on the social status of the jewish population in jewish religious communities. Points to the mutual relations with the majority Slovak population and also other ethnic groups.

Key words: Jews, eastern Slovakia, Czechoslovak Republic, demography, nationality, confession.

Do roku 1918 boli slovenskí Židia neoddeliteľnou súčasťou uhorskej židovskej komunity. Z konfesionálneho hľadiska mal judaizmus v Uhorsku zvláštne postavenie. Bol definovaný ako náboženská komunita, ktorá nepožadovala vlastnú etnickú identitu, hlásila sa k maďarskému národu, čo v konečnom dôsledku ovplyvňovalo aj slovensko-židovské vzťahy.¹ Po roku 1918 boli prerušené styky slovenských Židov s Maďarskom. Môžeme tvrdiť, že Židia boli do istej miery tvorcami kultúry niekdajšieho Uhorska a jeho rozdelenie znamenalo pre komunitu prerušenie jej rozvoja. Nebolo hneď možné očakávať zmenu orientácie Židov na pomery, ktoré nastali. Mnoho príslušníkov židovského etnika sa aj po vzniku prvej Československej republiky (ďalej len ČSR) ešte dlhé obdobie hlásilo k maďarskej národnosti,

¹ ŠPROCHA, B. - MAJO, J. *Storočie populačného vývoja Slovenska II.: Populačné štruktúry* [online]. Bratislava : Univerzita Komenského v Bratislave, INFOSTAT – Výskumné demografické centrum, 2016. s. 60. [cit. 2019.05.10.] Dostupné na internete: <<http://www.infostat.sk/vdc/pdf/Storocie.pdf>>

pretože existencia slovenskej kultúry bola diskutabilná a bolo potrebné ju budovať.² Postupom času sa situácia menila v prospech slovenčiny a slovenskej kultúry, o čom svedčilo aj to, že židovské deti začali navštevovať slovenské školy a učiť sa slovenčinu.

Priestor východného Slovenska nebol nikdy v histórii vymedzovaný ako špeciálny región. Pod slovným spojením východné Slovensko definujeme región, ktorý pozostával z piatich oblastí, resp. niekdajších žúp. Išlo o Spišskú, Šarišskú, Zemplínsku, Abovsko-turnianskú a časť Gemersko-malohontskej župy (Gemery).³

Mapa východného Slovenska:

4

O právnom uznaní a vymedzení hraníc nového štátu sa rokovalo na rokovaníach v Paríži v roku 1919. Pri určovaní hraníc boli dôležité prirodzené, etnické a strategické základy, pričom národnostné zloženie obyvateľstva Slovenska zohralo svoju úlohu. V § 128 Ústavy ČSR z roku 1920 sa uvádzalo, že všetci občania republiky sú si pred zákonom rovní a „*používajú rovnaké občianske a politické práva*

² Citujem: *Domácnosti židovské pred prevratom vedené boli maďarsky, maďarčina bola materinským jazykom mnohých židovských rodín, na ňu si zvykli a zotrvačnosťou dosiaľ ňou hovoria.* „: Židovský problém? In *Pohronský hlásnik*. 1930, roč. 4, č. 34, s. 1.

³ Župné zriadenie bolo po roku 1918 prevzaté z uhorskeho administratívneho usporiadania. O dva roky neskôr bol prijatý zákon o župnom zriadení, ktorý zmenil hranice dovtedajších žúp. V roku 1928 župné zriadenie bolo nahradené krajským. Slovensko sa stalo samostatnou krajinou. Bližšie pozri: TABAKOVÁ, A. *Prejavy antisemitizmu na východnom Slovensku v prvej Československej republike* : dizertačná práca. Košice : UPJŠ, 2018. s. 12.

⁴ Zdroj: https://sk.wikipedia.org/wiki/S%C3%BAbor:Vysl_kr.PNG

*nehľadiac na to, akej sú rasy, jazyka alebo náboženstva.*⁵ V šiestej hlave Ústavy ČSR bola zakotvená aj ochrana menšín či už išlo o menšiny národnostné, náboženské, alebo rasové. Ochrana bola deklarovaná zákazom diskriminácie, možnosťou rozvíjať vlastnú kultúru a jazyk a tiež udelením občianstva, pretože práva menšín sa vzťahujú obvykle na občanov. Ďalšie práva by sme mohli rozdeliť do troch častí, a to jazykové právo, menšinové školstvo a postavenie menšín vo verejnej správe (právo spravovať si svoje záležitosti, ale aj zastúpenie príslušníkov menšín v úradoch).⁶ Každá menšina mala povolené používanie vlastného jazyka v súdnom okrese, kde ich počet dosahoval 20%. Menšinové jazyky sa mohli používať v úradnom styku, na súdoch aj v orgánoch štátnej správy v danom okrese.⁷ I keď menšinám boli zaručené mnohé práva, existovalo tu veľa sľubov, ktoré v praxi dodržané neboli.

Necelý rok po vzniku ČSR sa konalo predbežné sčítanie obyvateľstva. Židovským obyvateľom sa tu po prvý krát naskytla možnosť zapísať národnosť židovskú, ale táto nebola vykazovaná v celkových výsledkoch. Obyvateľov prihlásených k židovskej národnosti započítali do tzv. inej národnosti. Napokon Ústava z roku 1920 uznala Židov za národnostnú menšinu. Ďalšie, ale už oficiálne sčítania obyvateľstva sa uskutočnili dva krát počas sledovaného obdobia. Prvé bolo vo februári 1921 a spracovávalo sa podľa vtedajšieho administratívno-správneho usporiadania, t. j. podľa žúp.⁸ Druhé sčítanie ľudu sa konalo v decembri 1930. Židia mali v obidvoch sčítaniach možnosť hlásiť sa k vlastnej národnosti, pričom národnosť mala byť totožná s materinským jazykom jednotlivcov, čo v praxi nebolo reálne. Židia používali viacero jazykov, ako napríklad: maďarsky, nemecky, tiež slovensky alebo jidiš.⁹ Voľba ich národnosti preto nebola ničím podmienená. Nebolo potrebné ovládať ani jazyk jidiš či hebrejčinu, alebo byť členom židovskej náboženskej obce. Národnosť bola zadefinovaná ako národno-politické presvedčenie duševne spôsobilých jedincov, ktorí majú viac ako 14 rokov a identifikujú sa s určitým ná-

⁵ Komplikovaná bola otázka, či sú Židia národom. Ústava ponechávala každému, aby sa rozhodol, v čom vidí znak národnosti a podľa toho sa rozhodol. Bližšie pozri: ČAPKOVÁ, K. Češi, Němci, Židé? Národní identita Židů v Čechách. Praha : Paseka, 2005. s. 33.

⁶ PETRÁŠ, R. Ústavní systém a práva menšín. In ČECHUROVÁ, J. – ŠLEHOFER, L. a kol. Ústava 1920. Vyvrcholenínkonstituování československého státu. Praha : Leges, 2011. s. 113.

⁷ BROKLOVÁ, E. Problém ochrany národnostních menšín. In *Národnostní otázka v Polsku a Československu v meziválečném období : Sborník z mezinárodní vědecké konference*. Praha : Opole, 2005, s. 85.

⁸ Administratívne usporiadanie Slovenska bolo spočiatku prevzaté z rakúsko-uhorského právneho usporiadania. Podľa tzv. recepčného zákona č. 11/1918 Sb. z. a n. bolo slovenské územie rozdelené na župy, samosprávne obvody (municipálne mestá), okresy, magistrátne mestá, notariáty a obce. Župné zriadenie zrušil zákon č. 125/1927 Zb. z. a n., o územnej organizácii všeobecnej správy. Slovensko sa stalo jednou zo 4 krajín. To trvalo do roku 1938. Pozri: SRB, V. *Obyvateľstvo Slovenska 1918 – 1938*. Bratislava : Inštitút informatiky a štatistiky, 2002. s. 5 - 6.

⁹ V otrodoxných bohoslužbách používali hebrejčinu alebo jidiš.

rodným celkom alebo národom.¹⁰ V roku 1930 sa táto definícia pozmenila takto: „*Národnosť sa zapisuje spravidla podľa materského jazyka. Inú národnosť, o ktorej svedčí materský jazyk je možné zapísať len vtedy, keď osoba nehovorí materským jazykom ani vo svojej rodine, ani v domácnosti a úplne ovláda reč onej národnosti.*“ ... „*Židia môžu však vždy priznať národnosť židovskú.*“¹¹ Židia boli chápaní ako špecifická menšina, takže dostali možnosť vybrať si svoju národnosť podľa vlastného uváženia.

Počet štátnych príslušníkov v rokoch 1921 a 1930:¹²

Vytvaranie etnických hraníc prebiehalo na východe krajiny postupne. Každý občan si mohol vybrať národnosť, ku ktorej sa chcel prihlásiť. Okrem československej národnosti bolo možné zvoliť si národnosť maďarskú, nemeckú, rusínsku, resp. ruskú a židovskú. Príslušníci ostatných národností boli v kolónke „iná“. V maďarskej a nemeckej národnosti boli začiatkom 20. rokov 20. storočia vo veľkej miere zahrnutí aj židovskí obyvatelia. Neskôr sa izraeliti na Slovensku začali hlásiť aj k československej národnosti. Z týchto dôvodov sú časté rozdiely pri uvádzaní počtu príslušníkov židovského náboženstva a skutočným stavom židovskej minority v danej oblasti. Židia tvorili na Slovensku 4,54 % celkového obyvateľstva v roku 1921, t. j. 135 918 osôb.¹³ V roku 1930 bolo podľa štatistík z prítomných obyvateľov Slovenska 136 737 židovských obyvateľov.¹⁴ Z dôvodu ich postupného národného uvedomovania sa ich počet zvyšoval na úkor nemeckej národnosti, ale aj maďarskej.¹⁵

¹⁰ ČAPKOVÁ, K. Češi, Němci, Židé? Národní identita Židů v Čechách. Praha : Paseka, 2005. s. 4.

¹¹ § 21. vlád. nariadenia 86/1930. Pozri: *Sčítaní lidu v republice Československé ze dne 1. prosince 1930*. I. diel. Praha : Státní úrad statistický, 1934. s. 10.

¹² Pri prvom oficiálnom sčítaní obyvateľstva v roku 1921 bol počet obyvateľstva Slovenska 2 998 244, o 9 rokov predstavoval 3 329 793 obyvateľov. V celej ČSR to bolo v roku 1921- 13 612 424 osôb a v roku 1930- 14 729 536 osôb. Bližšie pozri: *Statistická ročenka republiky československé*. Praha : Orbis, 1934. s. 9. V použitých prameňoch sa vyskytujú isté odchýlky. Pri rovnakej definícii sú odlišné údaje, čo vyplýva zo spôsobu ich spracovania. M. Zemko a V. Bystrický uvádzajú počet obyvateľov Slovenska v roku 1921- 2 958 557, v roku 1930- 3 254 189 obyvateľov. ZEMKO, M. - BYSTRICKÝ, V. (eds.). *Slovensko v Československu (1918 – 1939)*. Bratislava : Veda, 2004, s. 494 - 527.

¹³ ZEMKO, M. - BYSTRICKÝ, V. (eds.). *Slovensko v Československu (1918 – 1939)*. Bratislava : Veda, 2004, s. 494 - 497.

¹⁴ *Sčítaní lidu v republice Československé ze dne 1. prosince 1930*. I. diel. Praha : Státní úrad statistický, 1934. s. 12.

¹⁵ V prvom sčítaní v roku 1921 sa k maďarskej národnosti hlásilo až 16,5 % Židov, no pri druhom sčítaní len 9 %. Naopak počet príslušníkov československej národnosti sa zvýšil z 22 na 32 %. Bližšie pozri: NIŽŇANSKÝ, E. *Židovská komunita na Slovensku medzi Československou parlamentnou demokraciou a slovenským štátom v stredo európskom kontexte*. Prešov : Univerzum, 1999. s. 15.

Z československých štátnych príslušníkov bolo národností:¹⁶

Na východnom Slovensku žilo najviac „Čechoslovákov“ v Šarišskej župe, na Spiši a v Zemplíne. Najpočetnejšou minoritou boli Nemci, obývali hlavne Spiš, ale aj Gemer a niektoré okresy Abovsko-turnianskej župy. Na severovýchode Slovenska sa nachádzali Rusíni.¹⁷ Po nútenom odchode Maďarov z rôznych funkcií po roku 1918, ktoré zastávali v úradoch, školách a pod., prichádzajú na ich miesta Česi.¹⁸ Židovské obyvateľstvo žilo rozptýlene po celom východnom Slovensku. Vo väčšom počte žili Židia hlavne v dôležitých centrách, pričom vo väčšine miest východného Slovenska tvorili cca. 10 % prítomného obyvateľstva. Vo vidieckom prostredí žili prevažne v stropkovskom, michalovskom okrese a okrese Kráľovský Chlmec. Československo-židovský ráz mesta malo v roku 1921 mesto Stropkov, t. j. 12 % židovských obyvateľov, Michalovce len o 2 % menej a Bardejov 7,5 %.¹⁹ Tiež menšie mestá ako Vranov nad Topľou, Giraltovce, ale aj obce Hanušovce nad Topľou, ktoré patria do okresu Vranov nad Topľou a Šarišské Lúky pri Prešove. Československo-rusínsko-židovský ráz mala obec Ladomírová nachádzajúca sa v okrese Svidník. Rusínsko-židovský ráz malo mesto Medzilaborce a maličká obec Šarbov pri Svidníku.²⁰ Začiatkom 30. rokov 20. storočia počet Židov v týchto obciach poklesol. V iných došlo k rastu, ako napríklad v Kráľovskom Chlmcí. Tam bol zaznamenaný nárast z 12,9 % na 18,5 %.²¹

Z konfesijného hľadiska žili na východnom Slovensku prevažne ortodoxní židia. Pre nich bola príslušnosť k vlastnej národnosti nepodstatnou záležitosťou. Prísne dodržiavali náboženské predpisy, čo niekedy spôsobovalo nevraživosť ostatných obyvateľov. Na stránkach denníka *Slovák* môžeme nájsť aj takého vyjadrenie: „... slúžili ako odstrašujúci príklad a postupom času aj ako významný obraz nepriateľa.“²² Čo sa týka náboženských predpisov, neologické obce boli liberálnejšie. K týmto obciam sa hlásili židia, ktorí patrili k stredným mestským vrstvám obyvateľstva. Je dôležité poznamenať, že tí, ktorí sa hlásili k židovskej národnosti, vyznávali aj židovské náboženstvo. Na druhej strane len polovica izraelitov sa prihlásila tiež k židovskej národnosti. Nedá sa s určitosťou zistiť k akej národnosti sa

¹⁶ *Statistická ročenka republiky československé*. Praha : Orbis, 1934. s. 11.

¹⁷ V roku 1921 sa k ruskej národnosti mali zaradiť Veľkorusi, Karpatskí Rusi a Ukrajinci.

¹⁸ Keďže sa hlásili k československej národnosti, je obtiažne zistiť ich presnejšie počty.

¹⁹ ŠPROCHA, B. - TIŠLIAR, P. Štruktúry obyvateľstva Slovenska v rokoch 1919 – 1940. Bratislava : Infostat, 2009. s. 29.

²⁰ *Administrativní lexikón obcí na Moravě, ve Slezsku, na Slovensku a v Podkarpatské Rusi*. II. diel. Brno : Státní úřad statistický, 1928. s. 159.

²¹ KÓNYA, P. a kol. *Dejiny Kráľovského Chlmcu*. Prešov : Vydavateľstvo PU, 2013. s. 330.

²² MLYNEKOVÁ, M. Židia na stránkach denníka *Slovák* 1919 – 1924. In *Acta Judaica Slovaca* 17. Bratislava : SNM, 2011, s. 40.

prihlásili ostatní. Dá sa predpokladať, že istá časť sa naďalej prikláňala k maďarskej, k nemeckej alebo československej národnosti. K československej národnosti sa pri druhom sčítaní obyvateľstva v roku 1930 prihlásilo 24,5 %, k nemeckej 12,8 % a k maďarskej 4,7 %. 57 % osôb izraelitského vyznania sa prihlásilo k židovskej národnosti. Prírastok osôb, ktoré sa hlásili k židovskej národnosti bol v rokoch 1921 – 1930 7,25 %. Oproti tomu osôb izraelitského vyznania pribudlo len 0,81 %.²³

Židovské obyvateľstvo žilo vo väčšine miest a obcí východného Slovenska. Najväčšie zastúpenie Židov mali mestá Košice, Prešov, Michalovce, Bardejov, Stropkov, Vranov nad Topľou a tiež Humenné. Ak vezmeme do úvahy konfesionálne hľadisko, najsilnejšie židovské komunity sa nachádzali v Bardejove a v Michalovciach (v obidvoch 29 % obyvateľstva mesta).²⁴ Najviac príslušníkov židovského náboženstva z ich celkového počtu v okrese sa prihlásilo k židovskej národnosti v okresoch na severovýchode Slovenska. Išlo o okresy: Spišská Stará Ves, Sabinov, Giraltovce, Stropkov, Medzilaborce, Snina, Vranov nad Topľou, tiež na juhu, v okrese Veľké Kapušany. Na východnom Slovensku v jednotlivých obdobiach počty osôb hlásiacich sa k národnosti židovskej zodpovedali prirodzenému prírastku. Koncom roka 1938 sa počet príslušníkov židovského etnika na Slovensku zredukoval z dôvodu straty časti územia a s ním aj obyvateľstva južného Slovenska v prospech Maďarska. Išlo o 45 292 príslušníkov izraelitov (z nich sa 26 227 osôb hlásilo k židovskej národnosti).²⁵

Nezanedbateľný faktor, ktorý je potrebné brať do úvahy sú regionálne aspekty. Odlišnosti v jednotlivých regiónoch sú podmienené nielen geograficky, historicky a politicky, ale súvisia aj s etnickou a konfesionálnou štruktúrou spoločnosti. V národnostnom zaradení podstatnej časti obyvateľstva sa odrazili spoločenské a politické zmeny. To sa vo veľkej miere prejavilo v mestách na východe Slovenska, kde spolu žili príslušníci niekoľkých národností. Zastúpenie jednotlivých národnostných a konfesionálnych skupín ukážeme na príklade vybraných východoslovenských miest a obcí, resp. okresov.

Rozpadom Rakúsko-Uhorska a začlenením šarišskej oblasti do ČSR bol ovplyvnený aj vývoj tunajších židovských náboženských obcí (ďalej ŽNO). Najväčším mestom Šarišskej oblasti bol Prešov. Väčšinu obyvateľstva mesta tvorili Slováci, ale vo väčšej miere tu žili aj Maďari. V roku 1921 sa z celkového počtu prítomného obyvateľstva mesta 17 577 osôb prihlásilo k židovskej národnosti len 1 893 osôb.

²³ *Sčítaní lidu v republice Československé ze dne 1. prosince 1930*. I. diel. Praha : Státní úřad statistický, 1934. s. 52 - 53.

²⁴ KRIVÝ, V. Štyridsaťdeväť miest : zmena a kontinuita. In MANNOVÁ, E. (ed.). *Meštianstvo a občianska spoločnosť na Slovensku 1900 – 1989*. Bratislava : Academic Electronic Press, 1998. s. 34.

²⁵ *Náučný slovník aktualít 1939*. Praha : Nakladatelství L. Mazáč, 1939. s. 96. Tieto údaje sú len orientačné, pretože tam nie sú uvedené počty Židov - utečencov z Nemecka a Rakúska. Náučný slovník aktualít 1939 tiež uvádza, že v období autonómie žilo na Slovensku cca. 10 300 utečencov (neuvádza koľko z nich bolo Židov).

V roku 1930 počet obyvateľov mesta stúpol na 21 775, no počet Židov poklesol na 1 702 osôb.²⁶ V meste pôsobila ortodoxná aj neologická židovská náboženská obec. Prevalu však mala ortodoxná v dôsledku prisťahovalectva. Obidve boli na vysokej spoločenskej i kultúrnej úrovni. V roku 1921 sa prihlásilo k izraelitom 3 477 osôb a ich počet stále rástol. Išlo o 19,7 % obyvateľstva mesta.²⁷ V roku 1930 si izraeliti postavili novú synagógu, ktorá bola pred prvou svetovou vojnou zdemolovaná. Vystavaná bola ešte sefardská synagóga.²⁸ Významná ŽNO Šarišské Lúky sa nachádzala neďaleko mesta.²⁹ Koncom 30. rokov 20. storočia tu žilo 315 židovských obyvateľov z 636.³⁰ Niekoľko židovských rodín tvorilo obec aj v dnešnej mestskej časti Prešova, v Solivare. Tí patrili k rabinátu v Šarišských Lúkach. Cca. 30 km od Prešova leží obec Široké. Táto náboženská obec mala v roku 1921 230 členov.³¹ Málo početná bola ŽNO vo Veľkom Šariši.

Mesto Sabinov malo v roku 1925 3 749 obyvateľov, v roku 1930 ich počet vzrástol na 4 312. V druhom uvedenom sčítaní sa z tohto počtu 318 osôb hlásilo k národnosti židovskej a 508 k izraelitskému náboženstvu.³² Najpočetnejšou konfesiou boli však v tejto oblasti rímskokatolíci. Neďaleko Sabinova pôsobila jedna z najstarších náboženských obcí v Pečovskej Novej Vsi. Počet členov obce od polovice 19. storočia poklesol o jednu tretinu. V roku 1930 by sme tu našli 90 Židov.³³ Rovnaký počet Židov pôsobil aj v obci Brezovica nad Torysou pri meste Lipany. Aj tam veľmi aktívne pôsobila ŽNO. Pri sčítaní v roku 1919 mali Lipany 1 383 obyvateľov. Z tohto počtu bolo 252 Židov, čo z nich robilo najväčšiu minoritu mesta.³⁴

V Bardejove bol spoločenský a politický život poznačený národnostným zložením obyvateľstva mesta, no tiež jeho rôznorodou politickou orientáciou. Podľa údajov z Pamätnej knihy mesta, žilo v roku 1921 v meste 6 593 obyvateľov. Z uvedeného počtu sa 1 653 hlásilo k národnosti židovskej. Pri druhom sčítaní celkový počet obyvateľov stúpol na 7 730 osôb, no počet Židov sa zredukoval na 1 068.

²⁶ *Sčítaní lidu v republice Československé ze dne 15. února 1921*. I. díl. Praha : Státní úřad statistický, 1924. s. 37., *Sčítaní lidu v republice Československé ze dne 1. prosince 1930*. I. díl. Praha : Státní úřad statistický, 1934. s. 36.

²⁷ KÓNYA, P. - LANDA, D. *Stručné dejiny prešovských Židov*. Prešov : PVT Bratislava, 1995. s. 38.

²⁸ Rozlišujeme tzv. sefardský a aškenázsky liturgický obrad. Ide o súhrn tradícií a modlitieb.

²⁹ Osada bola založená v 18. storočí trhovníkmi a obchodníkmi z Haliče. Mala význam na obchodnej ceste z Uhorska do Poľska.

³⁰ BÁRKÁNY, E. - DOJČ, L. *Židovské náboženské obce na Slovensku*. Bratislava : Vesna, 1991. s. 344.

³¹ BÜCHLER, R. J. (ed.). *Encyklopédia židovských náboženských obcí S-T*. 3. zväzok. Bratislava : SNM, 2012. s. 171.

³² KÓNYA, P. a kol. *Dejiny Sabinova*. Sabinov : Mestský úrad, 2000. s. 287, 289.

³³ BÁRKÁNY, E. - DOJČ, L. *Židovské náboženské obce na Slovensku*. Bratislava : Vesna, 1991. s. 346.

³⁴ BOLEŠ, D. *Mesto Lipany (1312 – 2000)*. Prešov : Vydavateľstvo Michala Vaška, 2002. s. 129.

V roku 1938 klesol ich počet až na 669.³⁵ V meste tvorili väčšinu Slováci, Židia boli najpočetnejšou minoritou mesta. V celom okrese boli vo veľkom počte zastúpení aj Ukrajinci. Na ceste medzi Prešovom a Bardejovom sa nachádzajú Raslavice. Tunajšia ŽNO nemala v sledovanom období veľký počet členov z dôvodu ich sťahovania do blízkych miest. Neďaleko poľských hraníc fungovala náboženská obec v Zborove. Pri druhom sčítaní sa tu prihlásilo 467 príslušníkov židovského etnika.³⁶ Niekoľko desiatok Židov tvorilo náboženskú obec v odľahlej obci Čirč. Spočiatku táto obec mala výrazný židovský ráz, no neskôr ich počet poklesol. ŽNO v obci Kurima vlastnila cennú knižnicu a tóry, ktoré mali niekoľko sto rokov. Obec mala 180 členov v roku 1930.³⁷

Na území Zemplínskej župy došlo po roku 1918 k zmenám. Župa bola rozšírená o dva okresy niekdajšej Užskej župy a súčasne boli jej južné časti pripojené k Maďarsku. Na severovýchodnom Slovensku leží mesto Stropkov, ktoré malo v roku 1921 2 336 obyvateľov, o deväť rokov neskôr ich počet stúpol na 2 772 osôb. Z druhého uvedeného čísla sa 85,1 % obyvateľov hlásilo k československej národnosti. Najpočetnejšou minoritou boli Židia, až 13,2 %. Avšak treba poznamenať, že iba cca. jedna tretina izraelitov sa prihlásila k vlastnej národnosti, t.j. 1 031 : 328.³⁸ V jej neprospech sa situácia zmenila pri druhom sčítaní. V Medzilaborciach boli majoritou Rusíni, avšak židovská komunita sa neustále rozrastala. V roku 1921 sa k ruskej národnosti³⁹ prihlásilo 13 586 osôb, k židovskej 1 557 a k československej 1 502. Medzi obyvateľmi mesta vládla vzájomná tolerancia. V hospodárstve mesta zohrávali Židia dominantnú úlohu. Počas sčítaní v roku 1930 žilo v celom medzilaboreckom okrese 1 661 izraelitov, v meste cca. 874.⁴⁰ Dvadsať obcí okresu podliehalo pod tunajší rabinát.⁴¹ V Snine tvorilo rusínske obyvateľstvo taktiež značnú väčšinu obyvateľstva mesta. K ruskej národnosti sa pri prvom sčítaní prihlásilo 16 853 obyvateľov a k československej 5 697 osôb. Židovskú národnosť si zvolilo 1 154 izraelitov. Tých bolo spolu 1 490.⁴² I keď patrili k menej početným minoritám, mali významný podiel na hospodárskom živote mesta.⁴³ K rabinátu v Snine

³⁵ Pamätná kniha mesta Bardejov, s. 13 a 40. Zdroj: KOKULA, A. *Dejiny Bardejova*. Košice : Východoslovenské vydavateľstvo, 1975, s. 338 - 339.

³⁶ BÁRKÁNY, E. - DOJČ, L. *Židovské náboženské obce na Slovensku*. Bratislava : Vesna, 1991. s. 358.

³⁷ BÁRKÁNY, E. - DOJČ, L. *Židovské náboženské obce na Slovensku*. Bratislava : Vesna, 1991. s. 362.

³⁸ BEŇKO, J. a kol. *Stropkov. Monografia mesta*. Stropkov : Gradus, 1994, 144 - 146.

³⁹ Ruská národnosť zahŕňala: veľkoruskú, ukrajinskú a karpatoruskú vetvu.

⁴⁰ Štatistický lexikón obcí v Krajine slovenskej. Praha, 1936, s. 19. Zdroj: HLAVINKA, J. *Židovská komunita v okrese Medzilaborce v rokoch 1938 – 1945*. Bratislava : Ústav pamäti národa, 2007. s. 30.

⁴¹ Ostatné obce patrili pod rabináty v Stropkove a v Humennom.

⁴² *Sčítaní ľudu v republike Československé ze dne 15. února 1921*. I. diel. Praha : Státní úřad statistický, 1924. s. 37, 103.

⁴³ BURAL, M. - MAKARIV, J. *Snina v premenách času*. Snina : Elinor Snina, 2010. s. 19.

patrila obec v Stakčíne. Niekoľko židovských obyvateľov mala aj ŽNO v malej obci Kolbasov.

V Humennom tvorilo židovské obyvateľstvo menej početnú minoritu. Tunajšia obec bola ortodoxná, no neskôr sa z nej vyčlenili chasidi.⁴⁴ V meste vznikla prvá židovská ľudová škola na východe Slovenska, ktorú navštevovali aj poľskí študenti. Postavená tu bola tiež sefardská synagóga. Počas druhého sčítania mala obec 1 812 príslušníkov.⁴⁵ V humenskom okrese sa k židovskej národnosti prihlásilo v roku 1921 1 048 osôb. Ich počet sa pri druhom sčítaní zdvojnásobil na 2 354 osôb. Z konfesionálneho hľadiska počet izraelitov stúpol z 446 až na 2 197 obyvateľov. Celkový počet obyvateľov okresu bol v roku 1921 aj 1930 vyše 23 500 osôb.⁴⁶

Národnostnú štruktúru vo Vranove nad Topľou tvorili z väčšej časti Slováci. Najpočetnejšou minoritou boli príslušníci ruskej národnosti. Druhú najpočetnejšiu skupinu v celom okrese s počtom osôb 1 509 tvorili Židia. V roku 1930 sa k tejto menšine prihlásilo 981 osôb, no k izraelitskému vyznaniu až 1 828 obyvateľov.⁴⁷ Postupne mal počet príslušníkov židovskej národnosti klesajúcu tendenciu. Maďari, ale aj Nemci nemali v meste výraznejšie zastúpenie. Vranov nad Topľou vábil Židov z okolitých obcí aj z dôvodu lepšej úrovne vzdelania. V meste bola liberálna a tolerantná atmosféra, ktorú vytváralo aj väčšinové kresťanské obyvateľstvo. Niekoľko stoviek židovských obyvateľov žilo aj v ŽNO v Giraltovciach a v Hanušovciach nad Topľou. Menej početná bola obec v Bystrom nad Topľou.

Slováci tvorili väčšinu aj v Michalovciach (2 800 osôb československej národnosti). Podobné zastúpenie mali aj príslušníci židovskej národnosti (2 292). Medzi minority patrili Maďari (944) a príslušníci ruskej národnosti. Počet národnosti československej v roku 1930 rapídne stúpol na 7 614 na úkor národnosti židovskej (2 196) aj maďarskej (len 467). Vzhľadom na konfesionálne zloženie obyvateľstva, k izraelitom sa v roku 1921 prihlásilo 2 694 osôb a v roku 1930 až 3 386. Taktiež vzrástol aj počet rímskokatolíkov z 2 744 na 4 723.⁴⁸ ŽNO v Sečovciach bola ortodoxnou obcou. V roku 1930 sa tu prihlásilo 633 osôb k židovskej národnosti

⁴⁴ Chasidi- skupina, ktorá sa opiera o tradície ortodoxie a Kabalu. Vznikla vo východnej Európe v 18. storočí.

⁴⁵ BÁRKÁNY, E. - DOJČ, L. Židovské náboženské obce. Bratislava : Vesna, 1991. s. 411.

⁴⁶ *Sčítaní lidu v republice Československé ze dne 15. února 1921*. I. diel. Praha : Státní úřad statistický, 1924. s. 36, 101., *Sčítaní lidu v republice Československé ze dne 1. prosince 1930*. I. diel. Praha : Státní úřad statistický, 1934. s. 35, 101.

⁴⁷ *Sčítaní lidu v republice Československé ze dne 15. února 1921*. I. diel. Praha : Státní úřad statistický, 1924. s. 37, 103., *Sčítaní lidu v republice Československé ze dne 1. prosince 1930*. I. diel. Praha : Státní úřad statistický, 1934. s. 36, 103.

⁴⁸ MICHNOVIČ, I. Michalovce v rokoch 1918 – 1938. In SEKELA, V – JÁGER, M. (eds.). *Dejiny Michaloviec*. Košice : Typopress, 2007. s. 206, 207.

z 1 055 izraelitov. Celkový počet obyvateľov bol 3 930.⁴⁹ Židia boli v Sečovciach najpočetnejšou minoritou. V meste vládla tolerantná atmosféra. Svedčí o tom fakt, že všetky obchody v meste boli v sobotu zatvorené. V Budkovciach žilo v roku 1930 okolo sto židovských obyvateľov, ktorí sa zaoberali obchodom a predajom obilia.⁵⁰ Často sa sťahovali do väčších miest, kde nachádzali lepšie podmienky pre štúdium a prácu. V Pavlovciach nad Uhom Židia hospodárili na vlastných alebo prenajatých statkoch, obchodovali, niektorí boli remeselníkmi. K rabinátu v Michalovciach patrila aj obec Vinné. Svoj domov tu malo 44 židovských rodín.⁵¹ Približne desať rodín sa nachádzalo v obciach Iňačovce a Rebrín. Cez 50 osôb židovského vyznania prislúchalo k ŽNO v Pozdišovciach. V Sobranciach žilo v 30. rokoch minulého storočia vyše tristo Židov. Málopočetná ŽNO sa nachádzala aj v Tibave neďaleko Sobraniec.

V roku 1930 malo mesto Trebišov 7 162 obyvateľov, čo ho robilo druhým najväčším zemplínskym mestom. Z uvedeného počtu obyvateľov sa k československej národnosti prihlásilo 6 371 osôb, k maďarskej len 158. Mohli by sme tu nájsť aj ukrajinskú (55 osôb) a nemeckú národnosť (32). Najpočetnejšími menšinami boli Židia a Rómovia. K týmto národnostiam sa prihlásilo po 273 obyvateľov.⁵² V roku 1938 bola časť okresu Trebišov pričlenená k Maďarsku a druhá sa stala súčasťou sečovského okresu. Aj vo Veľkých Kapušanoch existovala ŽNO. V roku 1930 sa tu z 477 izraelitov hlásilo 378 k židovskej národnosti. Tento počet bol skoro totožný s počtom osôb československej národnosti, pretože v meste tvorili väčšinu Maďari. Celkový počet obyvateľov činil 2 555 ľudí.⁵³ V roku 1938 sa stalo mesto na 7 rokov tiež súčasťou Maďarska. Do ŽNO v Michalovciach patrilo menej ako sto osôb. Venovali sa vinohradníctvu a podomovému obchodu. Viac príslušníkov mala náboženská obec v Somotore. Aj táto obec bola v roku 1938 pripojená k Maďarsku. V roku 1930 sa prihlásilo 127 Židov k ŽNO v Strede nad Bodrogom. Títo pracovali ako obchodníci a poľnohospodári.⁵⁴

Mesto Kráľovský Chlmec bolo po roku 1918 začlenené do ČSR, zmenilo sa taktiež jeho administratívne postavenie. Takmer všetci obyvatelia mesta boli maďarskej národnosti. Po prvýkrát sa stali v meste minoritou. Možnosť prihlásiť sa

⁴⁹ KALAVSKÝ, M. Vývoj etnického a náboženského zloženia obyvateľstva Zemplína od 18. storočia do súčasnosti. In *Južný Zemplín. Štúdie o etnokultúrnom vývoji národnostne zmiešanej oblasti*. Bratislava : Národnopisný ústav SAV, 1993. s. 47.

⁵⁰ BÁRKÁNY, E. - DOJČ, L. Židovské náboženské obce. Bratislava : Vesna, 1991. s. 432 - 433.

⁵¹ BÁRKÁNY, E. - DOJČ, L. Židovské náboženské obce. Bratislava : Vesna, 1991. s. 408.

⁵² ŽADANSKÝ, J. *Trebišov*. Trebišov : Dino, 1994. s. 14 - 15.

⁵³ KALAVSKÝ, M. Vývoj etnického a náboženského zloženia obyvateľstva Zemplína od 18. storočia do súčasnosti. In *Južný Zemplín. Štúdie o etnokultúrnom vývoji národnostne zmiešanej oblasti*. Bratislava : Národnopisný ústav SAV, 1993. s. 48.

⁵⁴ BÜCHLER, R. J. (ed.). *Encyklopédia židovských náboženských obcí S-T*. 3. Zväzok. Bratislava : SNM, 2012. s. 77.

k vlastnej národnosti využilo len isté percento židovských obyvateľov. V roku 1921 sa k židovskej národnosti prihlásilo 12,9 % obyvateľov mesta a v roku 1930 18,5 %. Táto skutočnosť prispela k úbytku počtu Maďarov. Faktom je, že veľa izraelitov nevyužilo možnosť prihlásiť sa k vlastnej národnosti. Niektorí boli dokonca uvedení v kategórii cudzozemcov, pretože neboli československými štátnymi príslušníkmi. Údaje je možné porovnať s počtom osôb hlásiacich sa k židovskému náboženstvu. Pri prvom sčítaní sa v Kráľovskom Chlmci prihlásilo k izraelitom 629 osôb (v celom okrese 3 199) a v roku 1930 810 (v okrese 3 389) osôb.⁵⁵

Centrom východoslovenských Židov sa stali Košice. Vzhľadom na počet židovských obyvateľov zaujali druhé miesto po Bratislave. V roku 1921 žilo v celom košickom okrese 81 088 ľudí. Z tohto počtu sa k československej národnosti prihlásilo 52 107 osôb. Najpočetnejšou minoritou boli Maďari (17 560), 5 684 osôb sa prihlásilo k židovskej národnosti (až 5 275 žilo v meste), Nemcov bolo cez dvetisíc a ruská komunita bola málopočetná.⁵⁶ K židovskému náboženstvu sa prihlásilo až 9 591 osôb.⁵⁷ Za necelých desať rokov počet obyvateľov v košickom okrese narástol na 127 950. Počet príslušníkov židovskej národnosti stúpol len o vyše 400 osôb.⁵⁸ V roku 1918 bola v Košiciach v rámci ortodoxie založená sekcia sefardov. Ortodoxná aj neologická obec tu mali vlastné školy. Pre svoju usilovnosť a organizačné schopnosti dosiahli Židia úspechy za veľmi krátke obdobie. V novembri 1938 pripadli Košice Maďarsku, kde neboli spočiatku protižidovské opatrenia až také prísne. V dnešnej mestskej časti Košíc v Barci existovala tiež náboženská obec, ktorá však nemala veľa členov. V 19. storočí žilo židovské obyvateľstvo aj v neďalekej obci Rozhanovce, no postupne sa mnoho z nich odsťahovalo do Košíc. Obec vo Veľkej Ide mala len 111 členov.⁵⁹ Menší počet Židov pôsobil v Seni, ktorá bola aj sídlom rabinátu. V Kecerovských Pekľanoch žilo koncom 30. rokov 20. storočia vyše 15 rodín. V obci Lemešany fungovala náboženská obec so 65 členmi (v tomto počte je zahrnutých aj 10 rodín z obce Ploška). Táto obec bola obývaná prevažne nemeckým obyvateľstvom, preto tu existovala istá rivalita v ekonomickej oblasti. Podobný počet židovských obyvateľov mala aj obec Ždaňa. V roku 1930 mala 59 príslušníkov ŽNO.

Národnostná skladba mesta Moldava nad Bodvou bola taktiež zaujímavá. Počet osôb hlásiacich sa k národnosti maďarskej (20 615) omnoho prevyšoval počet

⁵⁵ KÓNYA, P. a kol. *Dejiny Kráľovského Chlmca*. Prešov : Vydavateľstvo PU, 2013. s. 330, 332.

⁵⁶ *Sčítaní lidu v republice Československé ze dne 15. února 1921*. I. díel. Praha : Státní úřad statistický, 1924. s. 37.

⁵⁷ *Sčítaní lidu v republice Československé ze dne 15. února 1921*. I. díel. Praha : Státní úřad statistický, 1924. s. 103.

⁵⁸ *Sčítaní lidu v republice Československé ze dne 1. prosince 1930*. I. díel. Praha : Státní úřad statistický, 1934. s. 36.

⁵⁹ BÁRKÁNY, E. - DOJČ, L. *Židovské náboženské obce*. Bratislava : Vesna, 1991. s. 396.

obyvateľov národnosti československej (3 447), i keď Maďari boli len minoritou v meste. Nemcov bolo cca. ako Slovákov a Židov len 400.⁶⁰ Môžeme badať nepomer osôb židovskej národnosti a izraelského vyznania 400 : 985 osôb v roku 1921. Počet osôb hlásiacich sa k židovskej národnosti sa o deväť rokov zvýšil o približne dvesto ľudí. Na druhej strane sa počet izraelitov za spomínané obdobie znížil.⁶¹ V druhom sčítaní sa tento nepomer upravil v prospech židovskej národnosti. Obec Turňa nad Bodvou leží 9 km južne od Moldavy nad Bodvou. Tunajšia ŽNO patrila medzi staré náboženské obce. Žilo tu okolo dvesto židovských obyvateľov.

V gemerskej oblasti leží niekdajšie banské mesto Rožňava, ktorá mala 6 320 obyvateľov.⁶² Počet Maďarov prevažoval nad ostatnými obyvateľmi mesta po dlhé obdobie, avšak v medzivojnovom období sa počet maďarských a slovenských obyvateľov postupne vyrovnával. Ešte v roku 1921 sa v rožňavskom okrese prihlásilo k maďarskej menšine 18 881 obyvateľov, čo bolo o niečo viac ako k československej národnosti.⁶³ Ďalšími minoritami boli Nemci a Židia, ktorí tvorili len malú časť obyvateľstva mesta. Medzi izraelitmi a katolíckou komunitou vládla vzájomná tolerancia. Spoločenské postavenie a vplyv Židov sa menil v jednotlivých etapách historického vývoja. Koncom 30. rokov 20. storočia tu žilo len niekoľko stoviek Židov. V tejto oblasti mali Židia ešte náboženské obce v Dobšínnej a v Štítniku.

Množstvo Židov žilo aj na Spiši. Ich hlavným strediskom bola náboženská obec v Huncovciach. Spolu s izraelitmi tu žili rímskokatolíci, gréckokatolíci, pravoslávni a luteráni (evanjelická cirkev a. v.). Spoločne žili v tolerancii, pracovali a tak tu vznikla hodnotná multietnická kultúra, ktorá tvorila integrálnu súčasť stredoeurópskej kultúry.⁶⁴ V Levoči žili hlavne Slováci, ktorí patrili k chudobnejším vrstvám. Tento stav sa po vzniku ČSR postupne menil. Do mesta prichádzalo množstvo Čechov, ktorí pôsobili v justícii, školstve, doprave, v policajných zboroch a pod. V meste žilo tiež nemecké, maďarské a židovské obyvateľstvo. Židia si tu postavili synagógu, mikve a školu, avšak celý tento komplex bol postavený za mestskými hradbami. Náboženská obec sa v roku 1922 rozdelila a vznikla ortodoxná náboženská obec, ktorá sa pridala k rabinátu v Huncovciach. V roku 1930 sa v Levoči prihlásilo k židovskej národnosti tristo osôb, o deväť rokov neskôr len 176. Z konfesiónálneho hľadiska žilo v meste najviac rímskokatolíkov. Ako udáva Ivan

⁶⁰ *Sčítaní lidu v republice Československé ze dne 15. února 1921*. I. diel. Praha : Státní úřad statistický, 1924. s. 37.

⁶¹ *Sčítaní lidu v republice Československé ze dne 1. prosince 1930*. I. diel. Praha : Státní úřad statistický, 1934. s. 103.

⁶² ŠŮLE, P. - ŠŮLE, P. *Encyklopédia miest a obcí Slovenska*. Lučenec : PS-LINE, spol. s. r. o. 2005. s. 876.

⁶³ *Sčítaní lidu v republice Československé ze dne 15. února 1921*. I. diel. Praha : Státní úřad statistický, 1924. s. 36.

⁶⁴ CHALUPECKÝ, I. Spiš, klenotnica Slovenska. In JIROUŠEK, L. *Spiš, perla Slovenska*. Spišská Nová ves : Lubafotopres, 2001. s. 14.

Chalupecký, v roku 1938 sa v meste Levoča prihlásilo k izraelitom 461 osôb a v celom okrese 960.⁶⁵ Charakter mesta malo na Spiši okrem Levoče aj Spišské Podhradie. V Spišskom Podhradí vzniklo sionistické hnutie, ktoré malo cca. sto členov. Neskôr obec ostala status quo. Zaujímavosťou bolo, že tu vyrábali židovskí remeselníci fajky, ktoré predávali v širokom okolí. Pri prvom sčítaní malo mesto 2 993 obyvateľov. Z uvedeného počtu sa k židovskej národnosti hlásilo 342 osôb a k izraelitom 402.⁶⁶ V roku 1930 tu žilo 419 židovských obyvateľov.⁶⁷ O desať rokov by sme tu našli niečo vyše 440 príslušníkov izraelitského vyznania, no výrazne zastúpenie mali v meste rímskokatolíci. Zastúpení tu však boli aj luteráni a gréckokatolíci.⁶⁸ Pod tunajší rabinát patrila náboženská obec v Krompachoch.

V Kežmarku tvorili Slováci spočiatku minoritu, pretože mesto ležalo v nemeckej oblasti. Postupne začal počet Slovákov narastať. Počas prvého sčítania žilo v Kežmarku 1 279 židovských obyvateľov (najviac zo spišských miest).⁶⁹ V celom okrese žilo 11 292 nemeckej národnosti, 10 134 obyvateľov československej a 976 osôb patrilo k národnosti židovskej.⁷⁰ V samotnom meste bol počet Slovákov väčší, no v kežmarskom okrese žilo veľké percento Nemcov. Údaje zo sčítania obyvateľstva v roku 1938 hovoria, že k izraelitom sa prihlásilo 1 063 osôb a z nich sa iba 119 prihlásilo k židovskej národnosti.⁷¹

Židovské obyvateľstvo malo náboženskú obec aj v Spišskej Novej Vsi, kde v roku 1921 bolo len 326 príslušníkov židovskej národnosti z 11 206 obyvateľov mesta. Počet izraelitov bol dva krát vyšší (762) v danou roku. Pri druhom sčítaní sa k židovskej národnosti prihlásil rovnaký počet Židov ako v roku 1921, no počet izraelitov poklesol na 733. Celkový počet obyvateľstva bol v roku 1930 12 965 osôb.⁷² V meste pôsobilo niekoľko dobročinných spolkov, ako Spolok židovských žien.

⁶⁵ *Náučný slovník aktualít 1939*. Praha : Nakladatelství L. Mazáč, 1939. s. 230 - 231.

⁶⁶ *Sčítání lidu v republice Československé ze dne 15. února 1921*. I. díl. Praha : Státní úřad statistický, 1924. s. 37, 103.

⁶⁷ BÜCHLER, R. J. (ed.). *Encyklopédia židovských náboženských obcí S-T*. 3. Zväzok. Bratislava : SNM, 2012. s. 97.

⁶⁸ MINĎÁŠ, E. *Spišské Podhradie*. Spišská Nová Ves : Komisia pre cestovný ruch ONV, 1970. s. 18.

⁶⁹ BARÁTHOVÁ, N. Obdobie holokaustu v kežmarskej tlači. In BARÁTHOVÁ, N. (ed.). *Žili medzi nami. Zborník referátov zo seminárov Dní židovskej kultúry v Kežmarku 2002 – 2003*. Kežmarok : Múzeum v Kežmarku, 2003, s. 86.

⁷⁰ *Sčítání lidu v republice Československé ze dne 15. února 1921*. I. díl. Praha : Státní úřad statistický, 1924. s. 36.

⁷¹ SULAČEK, J. Tragické osudy židovskej komunity v Kežmarku v rokoch II. svetovej vojny. In BARÁTHOVÁ N. (ed.). *Žili medzi nami. Zborník referátov zo seminárov Dní židovskej kultúry v Kežmarku 2002 – 2003*. Kežmarok : Múzeum v Kežmarku, 2003, s. 60.

⁷² *Sčítání lidu v republice Československé ze dne 15. února 1921*. I. díl. Praha : Státní úřad statistický, 1924. s. 36, 103., *Sčítání lidu v republice Československé ze dne 1. prosince 1930*. I. díl. Praha : Státní úřad statistický, 1934. s. 35, 103.

V ŽNO v Poprade žilo o niečo menej Židov. Venovali sa slobodným povolaniam, ale aj obchodu a remeslu. Vyše 300 príslušníkov ŽNO žilo v Starej Lubovni.

Menej početné židovské náboženské obce boli v Spišskej Starej Vsi, kde v spomínanom období žili len dve stovky Židov, tiež v Gelnici, Spišskej Belej a Spišských Vlachoch. V Margecanoch žilo v roku 1921 36 príslušníkov židovského etnika z celkového počtu 738 obyvateľov. Po nemeckých obyvateľoch boli druhou najväčšou menšinou v Margecanoch.⁷³ Začiatkom 30. rokov 20. storočia ich počet poklesol. Židia tu pracovali ako úradníci, obchodníci, krčmári, tiež zamestnanci v drevovýrobe a vápenke. V neďalekej obci Jaklovce bola židovská komunita o niečo väčšia. Bývalo tu 52 Židov.⁷⁴ ŽNO sa nachádzala aj v Smolníku. V tomto období bola založená v Smolníku pobočka sionistického hnutia. Často dochádzalo ku konfliktom s väčšinovým nemeckým obyvateľstvom. Málopočetnými ŽNO boli aj obce v Markušovciach, Hniezdom, v Slovenskej Vsi. Menšie židovské komunity sa nachádzali aj v iných obciach na východnom Slovensku, no samostatné náboženské obce netvorili.

Na východe Slovenska pôsobili všetky tri prúdy judaizmu.⁷⁵ Väčšina židovských náboženských obcí na východnom Slovensku bola ortodoxná. Ortodoxní židia sa sústreďovali v Ústrednej kancelárii autonómnych ortodoxných židovských náboženských obcí. V rámci nich pôsobili chasidi, ktorí mali svoju náboženskú obec v Bardejove. Evidujeme ich aj v Prešove, Giraltovciach, Stropkove, Medzilaborciach, Snine, Humennom, Vranove nad Topľou, Michalovciach, Sečovciach, Trebišove, Gelnici, Kežmarku, ale taktiež v niekoľkých obciach.⁷⁶ Príslušníci neologickej obcí a status quo ante sa združovali v *Zväze židovských náboženských obcí na Slovensku*.⁷⁷ Neologickej obce sa nachádzali v Košiciach a Prešove. Tiež niekoľko židovských obyvateľov z Kežmarku a Spišskej Novej Vsi sa hlásili k neológom, no samostatné obce nevytvorili. Tretím náboženským prúdom bolo status quo ante. Židovské náboženské obce hlásiace sa k tomuto smeru boli v Levoči, Spišskej Novej Vsi, v Rožňave a krátky čas v Spišskom Podhradí.

Po roku 1918 dochádza k politickej a hospodárskej zmene na území Slovenska. Mení sa aj charakter jednotlivých východoslovenských regiónov. Slovensko sa už neorientovalo na „juh“, ale na „západ“. Takáto orientácia bola výhodná najmä pre

⁷³ DUBECKÝ, J. (ed.). *Kronika obce Margecany 1235 – 1985*. Prešov : Duklianske tlačiarne, 1985. s. 26.

⁷⁴ BÁRKÁNY, E. - DOJČ, L. *Židovské náboženské obce na Slovensku*. Bratislava : Vesna, 1991. s. 388, 390.

⁷⁵ Ortodoxní, neológovia a status quo ante.

⁷⁶ TABAKOVÁ, A. *Prejavy antisemitizmu na východnom Slovensku v prvej Československej republike* : dizertačná práca. Košice : UPJŠ, 2018. s. 60.

⁷⁷ NIŽŇANSKÝ, E. *Židovská komunita na Slovensku medzi Československou parlamentnou demokraciou a slovenským štátom v stredoeurópskom kontexte*. Prešov : Univerzum, 1999. s. 17.

regióny na západnom Slovensku, avšak východné Slovensko naďalej zaostávalo. Československá republika dávala, vďaka svojmu demokratickému zriadeniu, svojim minoritám priestor bez problémov sa začleniť do spoločnosti a využívať všetky politické a hospodárske práva. Keďže židovské obyvateľstvo nebolo až také aktívne a názorovo jednotné v politickej oblasti, zakladalo si prevažne spolky, v ktorých sa mohli rozvíjať.

Židovské obyvateľstvo bolo v názorovej oblasti dosť diferencované. Istá časť Židov považovala za najlepšie riešenie ich asimiláciu so slovenským obyvateľstvom. Túto skupinu združovalo hnutie *Zväz slovenských Židov*. Dá sa hovoriť prevažne o židovskej inteligencii a študentoch. Je ťažké hovoriť do akej miery sa mohol Žid stať Slovákom.⁷⁸ Židia, ktorí mali naozaj snahu asimilovať so slovenskými obyvateľmi, boli podozriví, že im ide len o hospodársky či politicky výhodné pozície. Aj keď sa staršia generácia Židov ešte stále hlásila k maďarskej národnosti a používala maďarčinu, mladšia židovská generácia sa už orientovala na československú politiku a kultúru. V 30. rokoch 20. storočia vznikajú spolky *Zväz Slovákov – Židov* a *Slovensko-židovská jednota*.⁷⁹ Ich úlohou bolo šíriť slovenskú kultúru a mali snahu začleniť tunajšie židovské obyvateľstvo do slovenského národa. Príslušníci ortodoxného smeru sa združovali tiež v hnutí s názvom *Agudat Jisrael*. V rámci tejto organizácie pôsobilo aj ženské hnutie, spolok mládeže a dievčenský spolok *Bet Jakov*. Jeho činnosť bola zameraná na charitatívnu oblasť. Druhá časť židovských obyvateľov sa prikláňala k sionizmu,⁸⁰ t. j. židovský nacionalizmus. V ortodoxných kruhoch bol odmietaný. No aj napriek tomu sa sionizmus rozširoval čo dokazuje aj to, že východoslovenské mesto Košice sa stalo jedným z centier sionizmu na Slovensku. Pobočkou svetovej sionistickej organizácie bol spolok *Mizrachi*.

Židia žili s ostatným obyvateľstvom vo vzájomnej úcte. Svedčí o tom aj to, že židovské obyvateľstvo malo vo väčšine východoslovenských miest a obcí svoje inštitúcie ako: synagógu, modlitebňu bet hamidraš, školy,⁸¹ pohrebné bratstvo Chevru Kadišu, rituálny kúpeľ mikve, bitúnok a vlastný cintorín. Židovské školy navštevovali často aj kresťanské deti. Zakladané boli tiež organizácie rôzneho charakteru a mládežnícke spolky. *Hašomer Kadima* (neskôr *Hašomer Hacair*) bolo

⁷⁸ K. Hradská tvrdí, že každý Žid mohol byť dobrým občanom Slovenska, no nie dobrým Slovákom, keďže väčšina z nich patrila k ortodoxii. Bližšie pozri: HRADSKÁ, K. Postavenie Židov na Slovensku v prvej Československej republike. In HOENSCH, J. K. (ed.). *Emancipácia Židov – antisemitizmus – prenasledovanie v Nemecku, Rakúsko-Uhorsku, v českých zemiach a na Slovensku*. Bratislava : Veda, 1999. s. 132.

⁷⁹ BÜCHLER, J. Róbert (ed.). *Encyklopédia židovských náboženských obcí*. 1. zväzok..., s. 209.

⁸⁰ Podľa tradície hlásala návrat do Izraela po príchode Mesiáša.

⁸¹ V niektorých mestách a obciach boli aj nižšie židovské školy- Talmud tóry, ktoré boli súčasťou synagógy a vyššie židovské školy, kde sa učili budúci rabíni- ješivy. Najvýznamnejšia ješiva na východnom Slovensku bola ješiva v Huncovciach, v Košiciach a menšia v Humennom.

najvýznamnejším sionistickým mládežníckym hnutím v meste Košice.⁸² Sídlilo tu celoštátne vedenie niekoľkých mládežníckych spolkov. Od roku 1921 tu fungoval *Sociálno-židovský podporujúci spolok*, ktorý mal za cieľ podporiť rodiny a jednotlivcov, ktorí upadli do biedy počas vojny. Ďalšie spolky, ktoré tu pôsobili sa nazývali: *Makabi Hacair*, *Hanoar Haoved*, *Betar* a *Bne Akiva*. Ženský spolok WIZO bol pobočkou svetovej sionistickej organizácie žien na Slovensku. Židia navštevovali aj športové kluby, ktoré boli zamerané na rôzne športy. V Sečovciach fungovali ešte spolky *Chevra Poalecelek*, čo bol spolok remeselníkov v meste a *Spolok židovských žien*, ktorý sa staral o siroty a mal aj charitatívnu činnosť.⁸³ V Trebišove pôsobilo v medzivojnovom období hnutie *Agudat Jisrael*, ktorý bol, okrem iného zameraný aj na výchovu detí a mládeže v ortodoxnom duchu.

V meste Prešov bol založený v roku 1925 spolok *Makabi*. Pre slabú členskú základňu zanikol, no o istý čas obnovil svoju činnosť. Noviny Šariš sa vyjadrili o spolku takto: „... *Konštatujeme s radosťou slovenskú orientáciu židovskej mládeže a jej vodcov.*“⁸⁴ Spolok organizoval prednášky o dejinách a kultúre Židov, vyučovala sa tu hebrejčina, tiež tzv. Makabiádu, ktorej sa vždy zúčastnilo množstvo športovcov.⁸⁵ V Prešove bolo založené v roku 1928 aj Židovské múzeum. Mesto dalo tunajším Židom do večného prenájmu tzv. Kumšt (starú baštu), za ktorú ŽNO odvádza ročný symbolický poplatok. Vznikol aj *Spolok židovského múzea*, ktorý finančne podporil vznik tunajšieho múzea. V Bardejove bolo založených niekoľko inštitúcií. Najvýznamnejšia bola *Chevra Kinjon Seforim*, ktorá mala za úlohu zakladať knižnice. Obec mala okrem tri synagógy, bet hamidraš, mikve a jatky. Kúpele mikve slúžili nielen potrebám židovského obyvateľstva, ale aj kresťanom.⁸⁶

Špecifikom východného Slovenska bolo, že v každom tunajšom okrese, meste či obci bola odlišná etnická a konfesijná skladba obyvateľstva. Z etnického hľadiska bol všade iný pomer Slovákov, Maďarov, Nemcov, Rusínov, Židov, Rómov a nachádzali sa tu aj Ukrajinci, Poliáci a iní. Majoritné obyvateľstvo niektorých miest sa v tomto období stáva minoritou (napríklad v Kráľovskom Chlmcí). V nejednom prípade počet Maďarov, Nemcov alebo Rusínov prevyšoval počet Slovákov. Podobné to bolo aj s konfesijným zložením tunajšieho obyvateľstva. Židovské obyvateľstvo žilo spoločne so Slovákami, ktorí boli rímskokatolíci, gréckokatolíci, pravoslávni, luteráni, reformovaní, tiež s Rusínmi, ktorí vyznávali gréckokatolícku

⁸² V meste pôsobil spolok WIZO. Bol pobočkou svetovej ženskej organizácie a najpočetnejšou pobočkou na Slovensku.

⁸³ CHORVÁTOVÁ, L. Spôsob života a ekonomické aktivity židovského obyvateľstva mestečka Sečovce 1895 – 1942. In *In Južný Zemplín. Štúdie o etnokultúrnom vývoji národnostne zmiešanej oblasti*. Bratislava : Národnopisný ústav SAV, 1993. s. 77.

⁸⁴ Chanukový večierok spolku Makabi v Prešove. In *Šariš*. 1933, roč. 4, č. 49, s. 4.

⁸⁵ LANDA, Dezider. *Storočnica 1897 – 1997*. Prešov : ŽNO v Prešove, 1997. s. 61 – 62.

⁸⁶ BÁRKÁNY, E. - DOJČ, L. *Židovské náboženské obce na Slovensku*. Bratislava : Vesna, 1991. s. 354.

vieru a pravoslávie, s Maďarmi, ktorí boli rímskokatolíci, gréckokatolíci a reformovaní a musíme spomenúť aj rómske obyvateľstvo, ktoré sa taktiež prezentovalo nábožensky rôznorodo.⁸⁷

Ako je už známe, Československá republika bola jediným štátom v Európe, ktorý umožnil tunajším Židom prihlásiť sa k vlastnej národnosti. Národnosť si mohli zvoliť bez dokazovania znalosti niektorého zo židovských jazykov a nemuseli byť ani členmi židovských náboženských obcí. I keď sa hovorilo o materinskom jazyku ako o smerodajnom pri voľbe národností, záležalo od vnútorného pocitu jednotlivca k akej národnosti sa prihlási. Po vzniku prvej ČSR neboli ani niektorí Slováci na východe Slovenska presvedčení o voľbe československej národnosti a tak ostávali pri pôvodnej národnosti, väčšinou maďarskej. Po stabilizácii pomerov sa začala budovať slovenská kultúra, školstvo a pod. Slováci už v tomto období cítili svoju nacionálnu príslušnosť a počas prvého sčítania v roku 1921 sa hlásili k československej národnosti. Židovské obyvateľstvo, ktoré malo silné väzby na Maďarsko, tiež dlhú dobu zotrvalo pri maďarskej či nemeckej národnosti. Slovenské obyvateľstvo sa na to často pozeralo s nevlou. Postupom času sa však Židia na východnom Slovensku začali preorientovávať na nové pomery a niektorí využili možnosť prihlásiť sa k vlastnej, židovskej národnosti, iní sa prihlásili k československej. Je však potrebné povedať, že zmena národnosti nebola jednoduchá. Toto rozhodnutie predstavovalo zmenu subjektívneho presvedčenia jednotlivca.⁸⁸ Horšie to bolo s jazykom, pretože samotní Slováci neovládali slovenčinu, ale hovorili lokálnym nárečím. Židovské obyvateľstvo bolo zvyknuté používať najmä maďarčinu a nemčinu. To spôsobovalo u Slovákov nevráživosť voči Židom aj v neskoršom období.⁸⁹ Pravdou však je, že židovské obyvateľstvo hovorilo s miestnym obyvateľstvom aj rôznymi slovenskými nárečiami.

I keď bolo spočiatku cítiť vo vzájomných vzťahoch Slovákov a Židov napätie, postupne sa ich vzťahy stabilizovali. Demokratická vláda ČSR, ale aj prosperita boli zárukou tolerantného spolužitia národností a konfesií v Československu. Ústava zaručovala všetkým občanom rovnosť pred zákonom a ochranu ich záujmov. Všetkým obyvateľom priznala občianske práva a slobody či už patrili k československej, alebo inej národnostnej skupine. V záujme vlády bolo zvyšovanie vzdelanosti obyvateľstva zakladaním slovenských škôl a vzdelávacích inštitúcií.

⁸⁷ KALAVSKÝ, M. (ed.). *Južný Zemplín. Štúdie o etnokultúrnom vývoji národnostne zmiešanej oblasti*. Bratislava : Národnopisný ústav SAV, 1993. s. 4.

⁸⁸ P. Švorc tvrdí, že zmena národností „...spravidla nemá podobu spontánneho, okamžitého rozhodnutia, ale mu predchádza istý vývojový proces.“ Bližšie pozri: ŠVORC, P. - DERFIŇÁK, P. *Východné Slovensko a Židia v medzivojnovom období : sondy do spoločensko-politického, hospodárskeho a kultúrneho života*. Prešov : FF PU, 2014. s. 51 - 52.

⁸⁹ Príkladom sú mnohé články zo začiatku 30. rokov. 20. storočia. Citujem: „Nevieme, či sú košickí Židia skutočne takí hlúpi, žeby sa nemohli naučiť reči slovenskej, alebo ich nenávisť ku slovanstvu je taká veľká, že sa slovensky učiť nechcú?“ Košickí Židia. In *Košické noviny*. 1931, roč. 1, č. 5, s. 2.

Ani menšinám nikto nebránil zakladať školy, vlastné náboženské inštitúcie a rôzne spolky. V mestách, kde určitá minorita tvorila vyššie percento (20 %), mohli jej príslušníci v úradnom styku používať aj rodnú reč. V praxi však existovalo množstvo problémov, ktoré riešené neboli. Nie všetko, čo bolo na papieri, bolo aj reálne uskutočniteľné. Existovali sťažnosti, že občania, ktorí nemali československú národnosť boli v spoločnosti znevýhodňovaní. Nedostatočné riešenie tohto problému vyvrcholilo koncom 30. rokov 20. storočia. Prejavilo sa to zostrujúcim sa antisemitizmom v každej oblasti života židovského obyvateľstva. Prezidentovi ČSR, T. G. Masarykovi, sa nepodarilo vytvoriť štát, ktorý by zjednotil záujmy všetkých tunajších národností.

KRONIKA, RECENZIE, GLOSZY
CHRONICLE, REVIEW, ANNOTATIONS

K životnému jubileu doc. PhDr. Libuši Frankovej, CSc.

Začiatkom septembra roku 2019 oslávila sedemdesiate narodeniny pracovníčka Inštitútu histórie Filozofickej fakulty Prešovskej univerzity v Prešove doc. PhDr. Libuša Franková, CSc. Narodila sa v Rimavskej Sobote. Základné školskú dochádzku absolvovala postupne na školách v Čiernom Balogu, Beňuši a Pohronskej Polhoře v okrese Brezno. Stredoškolské vzdelanie získala na Strednej všeobecno-vzdelávacej škole, v súčasnosti by išlo o gymnázium, v Rimavskej Sobote. Následne sa rozhodla pre ďalšie vzdelávanie v oblasti učiteľstva. Vysokoškolské štúdium v odbore dejepis - slovenský jazyk úspešne zakončila štátnymi záverečnými skúškami a obhajobou diplomovej práce na Filozofickej fakulte v Prešove, Univerzity Pavla Jozefa Šafárika v Košiciach v roku 1972.

Po ukončení vysokoškolského štúdia nastúpila na miesto asistentky, neskôr odbornej asistentky na Filozofickej fakulte UPJŠ v Prešove, kde sa venovala vyučovaniu dejín. V roku 1978 obhájila rigoróznú prácu venovanú problematike postavenia žien na Slovensku v 50. a 60 rokoch 20. storočia a získala tak akademický titul PhDr. V roku 1985 úspešne obhájila na pôde Filozofickej fakulte Univerzity Komenského v Bratislave kandidátsku prácu zameranú na úlohu národných výborov v druhej polovici 20. storočia na Slovensku, vďaka čomu získala vedecký titul CSc. Od roku 1990 až do súčasnosti zabezpečuje výučbu slovenských dejín, spočiatku na Katedre dejín FF, Katedre dejín a archívnickva FF, neskôr na Katedre slovenských dejín a archívnickva FF, na ktorých zastávala aj funkciu tajomníčky. Vedecko-pedagogický titul docent jej bol udelený na Fakulte humanitných a prírodných vied UMB v Banskej Bystrici roku 2002. Od roku 2005 pôsobí na IH FF PU, na Katedre novovekých a najnovších slovenských dejín.

Nielen v rámci svojej pedagogickej činnosti, ale i pri vedeckom výskume sa zameriava predovšetkým na problematiku dejín moderného slovenského národného vývinu od konca 18. storočia do polovice 20. storočia. Pritom osobitnú pozornosť venuje vybraným témam zo spoločensko-politického, etnického, národnokultúrneho a konfesijného života so zreteľom aj na dejiny východného Slovenska. Pravidelne publikovala a stále publikuje vedecké štúdie a odborné príspevky v zahraničných i domácich časopisoch a zborníkoch. Je tiež autorkou niekoľkých monografických prác. V rámci nich sa venovala jednak problematike dejín moderného slovenského národného vývinu, najmä v období novoveku. Ďalšími oblasťami jej záujmu sa stali etnické otázky, národnokultúrny život Slovákov, ale tiež regionálne dejiny.

Pomerne široké zameranie vedeckovýskumnej i publikačnej činnosti pani docentky našlo uplatnenie pri zapojení do viac ako dvoch desiatok grantových úloh. V súčasnosti stále pracuje v rámci projektu APVV, ktorý je riešený na Inštitúte histórie, v rámci Filozofickej fakulty Prešovskej univerzity. Je tiež členkou viace-

rých komisií, napríklad pre habilitačné a inauguračné konanie, pre doktorandské štúdium, rigorózne skúšky, bakalárske či magisterské záverečné skúšky.

Pani docentka Franková bola a stále je členkou viacerých vedeckých a odborných spoločností. Okrem iných napríklad Slovenskej historickej spoločnosti SAV v Bratislave, Muzeálnej slovenskej spoločnosti Matice slovenskej v Martine, Historického odboru Matice slovenskej v Martine, Historickej spoločnosti kráľovského mesta Prešov a je tiež členkou redakčnej rady časopisu *Dejiny – internetový časopis Inštitútu histórie FF PU*. Množstvo vykonanej vedeckej práce i dlhoročná pedagogická činnosť dostatočne dokazuje mimoriadnu pracovitosť a zaniehanie pani docentky. Preto si v mene svojom, i v mene členov Inštitútu histórie, dovoľujem popriať aj touto cestou veľa zdravia, ďalších úspechov a radosti nielen v profesionálnom, ale tiež v súkromnom živote.

Patrik Derfiňák

Výber z personálnej bibliografie doc. PhDr. Libuše Frankovej, CSc.

- FRANKOVÁ, Libuša. *Dejiny prešovského kolégia v kontexte národnokultúrneho života Slovákov. Prvá polovica 19. storočia*. Prešov : ManaCon, 1999. 131 s. ISBN 80-85668-87-4.
- FRANKOVÁ, Libuša: *Slovenské národné obrodenie (1780 – 1848). (Ideové podnety, ciele, špecifiká, periodizácia, národnoobrodenecké snahy)*. Prešov : Metodické centrum, 2000. 63 s. ISBN 80-8045-214-8.
- FRANKOVÁ, Libuša. *Dejiny ACV na Slovensku od osvietenstva po cisársky patent*. In UHORSKAI, Pavol, ALBERTY, Július, zodp. red. *Evanjelici v dejinách slovenskej kultúry 3*. Liptovský Mikuláš : Transcius, 2002, s. 63 – 81. ISBN 80-7140-175-7.
- FRANKOVÁ, Libuša. *Slováci v novom veku národov (1780 – 1848)*. Prešov : Universum, 2006. 228 s. ISBN 80-89046-39-8.
- FRANKOVÁ, Libuša – JURČIŠINOVÁ, Nadežda. *Slovenské národné hnutie 1780 – 1918. AHPH UP*. Prešov : FF Prešovskej univerzity v Prešove, 2008. 159 s. ISBN 978-80-8068-866-0.
- FRANKOVÁ, Libuša. *Ján Francisci-Rimavský (1822 – 1905). Politik a národovec, predstaviteľ vznikajúceho moderného slovenského meštianstva*. Prešov : CAV, 2010. 151 s. ISBN 978-80-89450-00-8.
- VASILOVÁ, Darina – FRANKOVÁ, Libuša. *Z dejín prešovského kolegiálneho gymnázia. (1804 – 1918)*. Prešov : Universum, 2011. 296 s. ISBN 978-80-555-0466-7.
- FRANKOVÁ, Libuša. *Spoločensko-kultúrny život Prešova v 20. rokoch 20. storočia*. In ŠVORC, Peter a kol.: *Veľká doba a jej dôsledky. Prešov v 20. rokoch 20. storočia*. Prešov : FF PU v Prešove, 2012, s. 135-166. ISBN 978-80-555-0465-0.
- FRANKOVÁ, Libuša. *Z histórie „Toryského kraja“. Osobnosti slovenského národnokultúrneho života v historickom regióne Šariša, Spiša a Zemplína (19. storočie)*. Prešov : Vydavateľstvo Prešovskej univerzity, 2017. 247 s. ISBN 978-80-555-1861-9.
- FRANKOVÁ, Libuša. *Evangelische Gebildete und die slowakische nationale Wiedergeburt bis 1848*. In *Die Reformation und ihre Wirkungsgeschichte in der Slowakei. Kirchen - und konfessionsgeschichtliche Beiträge*. Zost. Karl Schwarz, Peter Švorc. Wien : Evangelischer Presseverband, 1996, s. 137 – 152. ISBN 3-850-73-242-
- FRANKOVÁ, Libuša. *Štefan Moyzes und das Schulwesen in Banská Bystrica/Neusohl*. In *Der Donaauraum. Zeitschrift des Institutes für den Donaauraum und Mitteleuropa*. 37. Jahrgang 1997/Heft 3, 1997, s. 22 – 29. ISSN 0012-5415.

FRANKOVÁ, Libuša. Az eperjesi evangélikus Kollegium a 19. század első felében. (A tolerancia és intolerancia kérdéséhez.)/Prešovské kolegium v prvej polovici 19. storočia. (K otázkám tolerancie a intolerancie.) In: *Történeti tanulmányok XV. Acta Universitatis Debreceniensis series Historica LIX.* Főszerkesztő/Šéfredaktor Velkey Ferenc. Debrecen, 2007 (2009), s. 193 – 208. ISSN 1217-4602.

Patrik Derfiňák

K životnému jubileu doc. PhDr. Miloslavy Bodnárovej, CSc.

V druhej dekáde novembra oslávila životné jubileum historička a archivárka, členka Inštitútu histórie Filozofickej fakulty Prešovskej univerzity v Prešove doc. PhDr. Miloslava Bodnárová, CSc.

Miloslava Bodnárová sa narodila 21. novembra 1949 v Tepliciach (Česká republika). Detstvo a mladosť však strávila v Novohrade. Po ukončení stredoškolského štúdia, v roku 1967 sa prihlásila na Filozofickú fakultu Univerzity Komenského v Bratislave, kde si vybrala odbor pomocné vedy historické. Vysokoškolské štúdium ukončila v roku 1972 a jej prvým pracovným pôsobiskom sa stal Okresný archív v Rožňave. Po roku sa presťahovala do centra Šariša a spojila svoju životnú cestu s mestom Prešov.

Novým pôsobiskom Miloslavy Bodnárovej sa v roku 1973 stala Katedra dejín Filozofickej fakulty UPJŠ v Prešove. Odborne sa začala špecializovať na slovenské dejiny v stredoveku a ranom novoveku a na pomocné vedy historické, pričom jej vedecky záujem sa primárne sústredil na problematiku dejín miest a reformácie. Značný vplyv na vedeckovýskumnú profiláciu Miloslavy Bodnárovej mali jej bratislavskí pedagógovia, renomovaní historici, doc. dr. Dana Lehotská, CSc. a prof. PhDr. Richard Marsina, DrSc. Odborná profilácia Miloslavy Bodnárovej sa premietla aj do tematiky prác jej kvalifikačného rastu. V roku 1975 obhájila rigoróznou prácu s názvom *Činnosť hodnoverného miesta Jasov do konca roku 1350*. Pod odborným vedením prof. PhDr. Richarda Marsinu, DrSc. pripravila kandidátsku dizertačnú prácu *Spoločensko-ekonomická štruktúra Košíc v 16. storočí*, ktorú úspešne obhájila v roku 1984 na Historickom ústave SAV v Bratislave.

Po príchode na prešovskú katedru dejín sa doc. Bodnárová zapojila aj do pedagogickej činnosti, pri ktorej plne uplatnila okrem odborných vedomostí aj praktické skúsenosti z práce archivára. K disciplinám, ktorých výučbu zabezpečovala patrili: dejiny Československa (od príchodu Slovanov do roku 1790), pomocné vedy historické, úvod do štúdia dejín, historiografia či výberové prednášky z dejín miest.

V roku 1993 opustila prešovskú akademickú pôdu a stala sa riaditeľkou vtedajšieho Štátneho oblastného archívu v Prešove. No ani v tomto období neprerušila kontakt s historickým pracoviskom na prešovskej Filozofickej fakulte a externe

naďalej participovala na pedagogickom procese. Stala sa oporou novootvoreného študijného programu archívnicstvo a pomocné vedy historické a je ňou dodnes.

Miloslava Bodnárová nezabúdala ani ďalší kvalifikačný rast a v roku 2004 po úspešnom habilitačnom konaní na Filozofickej fakulte Prešovskej univerzity jej bola udelená vedeckopedagogická hodnosť docenta v odbore história. V roku 2016 ukončila doc. PhDr. Miloslava Bodnárová, CSc. svoje pôsobenie v Štátnom archíve v Prešove a opätovne sa vrátila na Inštitút histórie FF PU v Prešove, kde pôsobí dodnes.

Doc. PhDr. Miloslava Bodnárová, CSc. počas svojho viac ako 40 ročného pôsobenia na historickom pracovisku v Prešove významne prispela k výskumu slovenských dejín stredoveku a ranného novoveku. Výsledky svojho výskumu publikovala formou vedeckej monografie a desiatok vedeckých štúdií. Je autorkou a spoluautorkou vedeckých publikácií i učebných textov, editorkou vedeckých zborníkov. Tematicky sa jej publikačná činnosť sústredila na výskum dejín miest, s osobitým zreteľom na dejiny miest na východnom Slovensku, dejiny reformácie a pomocné vedy historické. S odbornými referátmi a prednáškami vystúpila na desiatkach vedeckých konferencií doma aj v zahraničí. Bola hlavným riešiteľom niekoľkých vedeckých projektov a ako spoluriešiteľka participovala na množstve ďalších projektov. Výrazom jej odborných a profesionálnych kvalít bolo aj členstvo v mnohých odborných, vedeckých grémiách, redakčných radách i profesijných organizáciách.

V pedagogickej oblasti pomimo priamej výučby sa venovala aj práci so študentmi. Pod odborným vedením doc. PhDr. Miloslavy Bodnárovej, CSc. vznikli desiatky diplomových a záverečných prác. Úspešná bola aj ako školiteľka v rámci doktorandského študijného programu slovenské dejiny, kde viedla šiestich doktorandov, ktorí úspešne obhájili svoje dizertačné práce. Počas svojej pedagogickej činnosti sa podieľala na príprave stovák študentov, mnohí z nich sú dnes už úspešní historici, archivári, učitelia dejepisu. Všetci si spomínajú na jej profesionálny a korektný prístup k študentom i vysokú úroveň odborných vedomostí.

V mene všetkých členov Inštitútu histórie, študentov a interných doktorandov k životnému jubileu doc. PhDr. Miloslavy Bodnárovej, CSc. srdečne blahozeláme a do ďalších rokov jej prajeme pevné zdravie, veľa obyčajného ľudského šťastia a radosť, dostatok energie i tvorivých síl, spokojnosti, osobnej i rodinnej pohody.

Lubica Harbulová

Výberová bibliografia doc. PhDr. Miloslavy Bodnárovej, CSc.

- BODNÁROVÁ, Miloslava. Sabinov v stredoveku (do roku 1640). In *Dejiny Sabinova*. Zost. Peter Kónya. Sabinov 2000, s. 68-119. ISBN 80-968348-6-X.
- BODNÁROVÁ, Miloslava. Michalovce v stredoveku. In *Dejiny Michaloviec*. Zost. Jáger, Mikuláš, Sekela, Vladimír. Michalovce: 2007, s. 40-62. ISBN 978-80-89089-63-5.

- BODNÁROVÁ, Miloslava. Organizačno-správny vývoj evanjelickej a.v. cirkvi na východnom Slovensku v 16. a 17. storočí. In *Vývoj cirkevnej správy na Slovensku*. V. Rábik a kol. Krakov: 2010, s. 366-391.
- BODNÁROVÁ, Miloslava. Prešov od stredoveku do konca 16. storočia. In *Dejiny Prešova I.*, Ed. P. Kónya, Prešov: Vydavateľstvo Prešovskej univerzity, 2017, s. 137-157, 166-191, 219-226. ISBN 978-80-555-1896-1.
- BODNÁROVÁ, Miloslava. *Pomocné vedy historické*. 1. vyd. Košice:1989; 2. vyd. Košice 1992. 157 s. ISBN 80-7097-034-0.
- BODNÁROVÁ, Miloslava: Lutherský smer reformácie – Lutherstvo. Anabaptizmus (novokrstenci, novšie krstenci). In *Konfesionálny vývin Uhorska v ranom novoveku*. A. Kónyová-P. Kónya a kol. Prešov: Vydavateľstvo Prešovskej univerzity. 2017. s. 114-134, 179-190. ISBN 978-80-555-2183-1.
- BODNÁROVÁ, Miloslava, CHMELINOVÁ, Katarína. Umelci a umeleckí remeselníci Prešova v 16. – 18. storočí. In *ARS* 39, 2006, č. 2. Časopis Ústavu dejín umenia Slovenskej akadémie vied. *Journal of the Institute of Art History of Slovak Academy of Sciences*. s. 233-262.
- BODNÁROVÁ, Miloslava. Evanjelická cirkev v čase povstania Františka II. Rákociho a v nasledujúcom období s osobitným zreteľom na slobodné kráľovské mestá severovýchodného Uhorska. In *Historica Ecclesiastica*. 4, 2013, č. 1. Prešov: Vydavateľstvo Prešovskej univerzity, s. 92-109. ISSN 1338-4341.
- BODNÁROVÁ, Miloslava. K pramennej hodnote daňových kníh a daňových registrov. In *Slovenská archivistika*, roč. 32, 1997, č. 1, s. 22-36. ISSN 49 606.
- BODNÁROVÁ, Miloslava. Kultúra života mešťanov Pentapolitany v 16. storočí. In *Slovenská archivistika*, roč. 39, 2004, č. 2, s. 102-124. ISSN 0231-672.
- BODNÁROVÁ, Miloslava. Die reformation in den ostslowakischen königlichen Städten in der ersten Hälfte des 16. Jahrhunderts. In *Die Reformation und ihre Wirkungsgeschichte in der Slowakei*. Zost. Karl Schwarz, Peter Švorc. Wien: Evangelischer Presseverband, 1998. s. 22-36. ISBN 3-85073-242-8.
- BODNÁROVÁ, Miloslava: A polgárság életszínvonal a mai Kelet Szlovákia szabad királyi városban a 16. században. In *Bártfától Pozsonyig városok a 13. – 17. században*. Társadalom és művelődéstörténeti Tanulmányok, 35, Budapest 2005. ISBN 963-8312-95-5.

Vedecká konferencia „Odkaz T. G. Masaryka“, Prešov, 24. október 2019

Tomáš Garrigue Masaryk bol inšpiráciou mnohých svojich súčasníkov a rovnako tomu bolo aj v období novembra 1989. Práve takúto spojnicu sledovala úzko zameraná konferencia „Odkaz T. G. Masaryka“, ktorá sa konala 24. októbra 2019 na pôde Prešovskej univerzity v Prešove. Jej organizátormi boli Veľvyslanectvo Českej republiky v Bratislave a Inštitút histórie Filozofickej fakulty Prešovskej univerzity. Úvodné slovo za Prešovskú univerzitu predniesol dr. Ján Džujko, ktorý privítal hostí z Masarykovho ústavu a Archívu Akadémie vied Českej republiky v. v. i. a veľvyslanectva Českej republiky v Bratislave, ako aj všetkých zúčastnených. V príhovore prízvukoval potešenie z návštevy kolegov na pôde Inštitútu histórie a poprial im, aby sa im „tu“ páčilo. Následne sa prihovorel Pavel Sladký za úrad Veľvyslanectva Českej republiky v Bratislave. Vyjadril svoje potešenie z hojnej účasti študentov a ich záujmu o osobu T. G. Masaryka. Po príhovore pracovníka veľvyslanectva boli prednesené tri referáty.

Ako prvá sa prihovorila Dagmar Hájková, ktorá predniesla referát Od 28. októbra 1918 k 17. novembru 1989. Svojím obsahom sa zamerala na problematiku sviatkov a slávenia významných udalostí v dejinách Československa. Pozornosť smerovala k 28. októbru ako dňu vzniku republiky. Zároveň predstavila obsah pamäti, ktorý sa viazal k T. G. Masarykovi ako otcovi vlasti. Apelovala pritom na osobný vklad T. G. Masaryka k projektu a vzniku Československa.

Ako druhý sa prihovoril Jakub Štofánik, ktorý prezentoval príspevok s názvom Odkaz T. G. Masaryka v Nežnej revolúcii. Vo svojom príspevku sa zamerl na rozbor myšlienok hlavného predstaviteľa masarykizmu – T. G. Masaryka, ktoré sa znova objavili počas novembra 1989. Práve idey, ktoré Masaryk rozvíjal vo svojich zápisoch, inšpirovali mladšie generácie filozofov, ktorí boli unavení a v mnohom znechutení z režimu. Na záver svojho príspevku predstavil Štofánik portál Po stopách T. G. Masaryka (<http://tg-masaryk.cz/>), ktorý mapuje relikty súvisiace s osobou prvého prezidenta Československa. Portál okrem iného mapuje prvú cestu prezidenta po krajine, ale aj približuje miesta (pamätníky), ktoré si pripomínajú jeho osobu.

Tretím a posledným, kto sa prihovoril, bol Ján Džujko. Doktor Džujko predniesol príspevok s názvom Obraz T. G. Masaryka na stránkach východoslovenskej tlače, kde sa zamerl na percepciu osobnosti prvého prezidenta v miestnych – východoslovenských – periodikách. Okrem mapovania cesty prezidenta zazneli aj postoje voči prezidentovi, resp. ako bol prezident vykresľovaný na stránkach novín. Noviny prinášali o prezidentovi veľké množstvo informácií, ktoré sú cenným zdrojom informácií nie len o jeho osobe, ale aj o postojoch jednotlivých redakcií voči programu, ktorý T. G. Masaryk reprezentoval.

Následne prebehla krátka diskusia, počas ktorej zazneli otázky o postoji prezidenta Masaryka k národnostiam v Československu, ale aj o utváraní spôsobov správy po vzniku republiky. Na záver sa referujúci poďakovali publiku, ktoré tvorili študenti histórie Prešovskej univerzity. Apelovali na nich, aby si 28. októbra spomenuli na vznik Československa a na osobnosť T. G. Masaryka. Dr. Džujko sa poďakoval prezentujúcim a aj pracovníkom veľvyslanectva za aktívnu účasť a za participáciu na prípravách.

Vavrínek Žeňuch

Vedecká konferencia

Premeny zemepanských miest a mestečiek v priebehu stáročí

Prešov, 20. – 21. novembra 2019

Historička, archivárka a členka Inštitútu histórie Filozofickej fakulty Prešovskej univerzity v Prešove doc. PhDr. Miloslava Bodnárová, CSc., oslávila v druhej polovici novembra 2019 svoje životné jubileum. Práve pri tejto príležitosti bola na jej počesť zorganizovaná dvojdňová vedecká konferencia. Príspevky konferencie boli

venované rôznym oblastiam vývinu zemepanských miest a mestečiek v priebehu stáročí. Organizačne ju zastrešoval Inštitút histórie FF PU a Centrum excelentnosti sociohistorického a kultúrohistorického výskumu Prešovskej univerzity.

Úvodom privítala všetkých prítomných Mgr. Annamária Kónyová, PhD. Po nej vystúpila doc. PhDr. Lubica Harbuľová, CSc., ktorá všetkých oboznámila s biografiou, pedagogickou a publikačnou činnosťou jubilantky. Úvodné slovo potom prevzal rektor Prešovskej univerzity Dr. h. c. prof. PhDr. Peter Kónya, PhD., ktorý za blahoželal oslávenkyni a odovzdal jej ďakovný list a medailu Prešovskej univerzity.

Rektor Peter Kónya zároveň svojím príspevkom s názvom Spoločnosť zemepanských miest a mestečiek v Zemplínskej a Užskej stolici v ranom novoveku otvoril prvý blok konferencie, v ktorom sa konkrétne venoval spoločenskej štruktúre obyvateľstva Veľkých Kapušian, Sobraniec, Michaloviec a Kráľovského Chlmca. Pri Zemplínskej stolici ostala v rámci svojho referátu Miloslava Bodnárová s témou Mestečká Zemplínskej stolice v období raného novoveku. Leon Sokolovský priblížil poslucháčom časť histórie Rimavskej Soboty. Prvý blok referátov uzavrela svojím príspevkom (Interakcie medzi mestom a mestečkom v stredoveku a ranom novoveku: Bardejov a Kurima do 16. storočia) Mária Fedorčáková. Po prestávke ako prvá vystúpila Tünde Lengyelová, načrtla do problematiky postavenia žien zemepanských miest raného novoveku (Postavenie žien v zemepanských mestách v 16. – 17. storočí), išlo najmä o zaujímavé skutočnosti, na ktoré narazila pri skúmaní urbára z roku 1617. Po nej dostala slovo Júlia Kotrusová a predstavila vývoj obce Jasov v 16. storočí, kedy bola zemepanským mestečkom. Marie Marečková predniesla referát na tému Zemepanské obce mesta Bardejova na prahu novoveku. Ako štvrtá vystúpila so svojím príspevkom (Šľachtické sídla na Makovickom panstve na prelome 17. a 18. storočia) Marianna Čentéšová. Po obedňajšej prestávke predstavila poslucháčom Marta Dobrotková osobnosť Samuela Tešedíka a jeho pôsobenie v meste Sarvaš, so zameraním na jeho pedagogickú činnosť (Zemepanské mestečko Sarvaš a Samuel Tešedík). Marcela Domenová sa vo svojom referáte na tému Nižná Šebastová a františkánsky konvet (k misijnej a rekatolizačnej činnosti františkánov v 18. storočí) venovala františkánom v Nižnej Šebastovej, konkrétne ich misijnej a rekatolizačnej činnosti, či bola adekvátna a do akej miery úspešná. Obraz zemepanských miest a mestečiek zachytený v zápisniciach kanonických vizitácií evanjelickej cirkvi a. v. bol názov príspevku ďalšej referujúcej Lucie Šteflovej. Tretí blok zakončil svojím výstupom (Nevyužitý prameň pre dejiny mestečiek a obcí Abovskej stolice – Notície Mateja Bela) Gabriel Szeghy. Posledný blok prvého dňa konferencie otvoril po krátkej prestávke Ivan Mrva, a to témou Premeny Handlovej (Dedina. mestečko, priemyselné centrum). Alena Mišíková sa venovala histórii obce Vinné od 18. storočia do prvej polovice 19. Po nej si poslucháči vypočuli príspevok Moniky Bizoňovej – Náboženské pomery vybraných zemepanských miest a mestečiek na Spiši v 17. – 18. storočí. O vinohradníctve vo vybraných mestečkách

Zemplínskej stolice v 18. storočí hovoril Matúš Vojna (Vínohradníctvo v zemplínskych zemepanských mestečkách Michalovce, Staré, Humenné a Snina v 18. storočí). Záver prvého dňa patril referátu Jána Džujka o pohľade na mestá Vranov nad Topľou, Michalovce, Levoča, Sabinov a Bardejov prostredníctvom novinových článkov uverejnených v týždenníku Slovo v rokoch 1933 – 1934 (Týždenník Slovo (1933 – 1934) a jeho pohľad na mestá a mestečká na periférii krajiny).

Druhý deň konferencie otvorila Libuša Franková príspevkom s názvom Mestá a mestečká Gemersko-malohontskej stolice v slovenskom národnokultúrnom živote (Prvá polovica 19. storočia). Ján Adam sa venoval histórii Zborova do konca 17. storočia, keď bolo súčasťou panstva Rákócziovcov. Náboženskú situáciu vo vybraných mestečkách Užskej stolice, konkrétne v Užhorode, Veľkých Kapušanoch, Pavlovciach nad Uhom a Sobranciach, v polovici 18. storočia priblížil svojím referátom Vavrinc Žeňuch (Konfesionálny obraz vybraných zemepanských mestečiek v Užskej stolici v polovici 18. storočia). Jana Dziaková hovorila o zdravotnej starostlivosti vo vybraných zemplínskych mestečkách počas cholerovej epidémie v roku 1831. Nadežda Jurčišinová vystúpila s referátom o Bardejovských kúpeľoch v 19. storočí. Po prestávke o živote a neskoršom pôsobení svojho predka Andreja Budiša st. v Užhorode v 2. polovici 19. stor. rozprával Martin Javor. O Veľkom Šariši v 19. storočí referoval Patrik Derfiňák. Treťou vystupujúcou bola Veronika Drábová, ktorá sa venovala Židom v Lipanoch v 2. polovici 19. storočia. Záverečné slovo patrilo Annamárii Kónyovej a jej téme Génus loci – zemepanské mestá a mestečká a osobnosti reformovanej cirkvi v ranom novoveku.

Táto dvojdňová vedecká konferencia priniesla množstvo podnetných informácií, ale aj nových poznatkov týkajúcich sa vývinu zemepanských miest a mestečiek naprieč storočiami. A zároveň bola príležitosťou popriať všetko najlepšie doc. Bodnárovej, ktorá svojím dlhoročným výskumom významne prispela k poznaniu slovenských dejín stredoveku a raného novoveku.

Veronika Drábová

Medzinárodná vedecká konferencia
Cirkev a náboženstvo v Uhorsku v ranom novoveku
Prešov, 5. – 6. december 2019

Začiatkom decembra sa v Prešove uskutočnila medzinárodná vedecká konferencia, organizovaná Centrom sociohistorického a kultúrnohistorického výskumu Prešovskej univerzity a Katedrou najstarších, stredovekých a ranonovovekých dejín Filozofickej fakulty Prešovskej univerzity. Konferencia niesla názov *Cirkev a náboženstvo v Uhorsku v ranom novoveku*. Prebiehala v priestoroch historickej budovy Evanjelického kolégia v Prešove. Aktívne sa jej zúčastnili historici, teoló-

govia a bádatelia z jednotlivých akademických a výskumných pracovísk nielen zo Slovenska, Českej republiky, Maďarska, ale napr. aj z Rakúska či Poľska.

Konferenciu slávnostne otvoril a prítomným sa prihovril rektor Prešovskej univerzity Dr. h. c. prof. PhDr. Peter Kónya, PhD. Následne sa začalo rokovanie, a to v dvoch sekciách. Prvá sekcia bola tematicky venovaná jednotlivým *cirkvám a ich vnútornému životu*. Ako prvý vystúpil Zoltán Csepregi (*Képtisztelet, képhasználat, képtilalom és képrombolás a magyarországi reformációban*). Po ňom prevzal slovo Peter Olexák, ten v príspevku hovoril o Kamaldulskej Biblii v súvislosti s rekatolizáciou Horného Uhorska v 18. storočí. Spomenula by som ešte Milicu Bodnárovú, ktorá vystúpila s referátom s názvom *K otázke vzniku husitskej a bratrickej tradície v reformačnom hnutí na Slovensku*. V druhej sekcii príspevky obsahovo spájala problematika spolužitia konfesii. Sekciu otvoril Wladyslaw Tabasz (*Różnorodność religii spuścizną Węgier wieków średnich i nowowieku*). V poradí druhá dostala slovo Eva Kowalská a predstavila výsledky doterajších výskumov týkajúcich sa *interkonfesijných vzťahov na stránkach matriky Bratstva 24 spišských miest (1606 – 1673)*. Treťou vystupujúcou bola Judith Balogh (*Református főnemesi vallásosság Apafi Mihály Erdélyében az egodokumentumok tükrében*). Peter Benka poukázal na príklade Bardejova na konfesijnú rôznorodosť mestskej komunity 17. storočia. Predposlednou referujúcou bola Marcela Domenová s témou *Viera a konfesia v odraze testamentov Prešovčanov na prelome stredoveku a novoveku*. Išlo konkrétne o sto testamentov z rokov 1515 až 1540. Záver prvej časti druhej sekcie patrilo Petrovi Kónyovi a *Neúspešnému pokusu o rekatolizáciu na panstve Leleského konventu*.

Po prestávke sa ďalej rokovalo v dvoch sekciách. V prvej sekcii bola jednou z vystupujúcich Júlia Kotrusová, tá sa venovala dejinám farností Jasovského prepošstva v stredoveku a ranom novoveku. Karl Schwarz priblížil život prvého dekana Husitskej teologickej fakulty Karlovej univerzity v Prahe, Gustava Adolfa Skalského Gustav (*Adolf Skalský – eine Erinnerung an den Gründungsdekan der Hus-Fakultät in Prag (1919)*). V rámci druhej sekcie ako prvý vystúpil Péter Forisek, ktorý sa tematicky a časovo vzdialil a presunul ku koreňom európskej civilizácie. László Pallai sa zasa venoval dramatickej tvorbe na tému reformácie („*Lelkem ez a könyv. Meg nem gyalázhatom.*“ – *Sütő András: Csillag a máglyán c. drámájának viszhangja*). Vavrinec Žeňuch referoval o *Náboženských stretoch pravoslávnych s reformovanou cirkvou v 17. storočí*. Peter Šoltés hovoril o priebehu cirkevných reforiem Jozefa II. v konfesionalne zmiešanom prostredí Abova, Šariša a Zemplína. Veronika Drábová v príspevku priblížila históriu židovskej komunity v Ladomirovej do konca 19. storočia. Po obede sa síce kvôli množstvu referátov rokovalo opäť v dvoch sekciách, ale spájal ich rovnaký tematický okruh, a to *náboženstvo a spoločnosť*. András Mészáros sa v referáte venoval konfesionalnej určenosti recepcie filozofických ideí v Uhorsku (*A filozófiai eszmék recepcióját meghatározó felekezeti diskurzus Magyarországon a 17 – 19. században*). Lucia Šteflová vystúpila s témou *Vzbury evanjeli-*

kov ako reakcia na rekatolizačné opatrenia. Po odznení aj posledných príspevkov bol prvý deň konferencie zavŕšený prezentáciou dvojzväzkového zborníka *Reformácia v strednej Európe I., II.* Ten je výsledkom vyše sto kvalitných odborných výstupov, ktoré odzneli na medzinárodnej vedeckej konferencii *Reformácia v strednej Európe*, konanej v roku 2017 pri príležitosti 500. výročia reformácie.

Druhý deň konferencie prebiehal v priestoroch Rektorátu Prešovskej univerzity. Rokovanie prebiehalo v dvoch tematicky odlišných sekciách. Prvú sekciu, venovanú školstvu a kultúre, otvoril Ján B. Lášek. Poslucháčom priblížil život českého historika a teológa Amadea Molnára. Jezuitom a ich vzdelávaniu v Spišskej Kapitule a Levoči v 17. – 18. storočí sa v referáte venovala Monika Bizoňová. Ďalšej rehole, konkrétne piaristov a ich vplyvu na rozvoj školstva a vzdelanosti na území Slovenska v období novoveku, sa týkal príspevok Eduarda Lukáča. Zmienila by som ešte Rudolfa Dupkalu, ktorý hovoril o filozofoch pôsobiacich v evanjelickom kolégiu v Prešove v 17. storočí. V druhej sekcii objasnil Imrich Nagy pohľad Mikuláša Oláha na zasadanie augsburského snemu z roku 1530. Katarína Valčová a Michal Valčo priblížili *Hymnologicko-liturgickú reformu Juraja Tranovského a a jej odkaz pre dnešok*. Jednou z vystupujúcich bola aj Jana Dziaková, tá sa venovala ostrihomskému arcibiskupovi Leopoldovi Kollonicsovi a jeho protimorovým opatreniam v podobe protimorového poriadku z roku 1692. Po prestávke odzneli posledné referáty druhého dňa konferencie. V prvej sekcii patrilo jeden z príspevkov Annamárii Kónyovej, ktorá hovorila o manželkách reformovaných duchovných v ranom novoveku. V druhej sekcii s témou *Prínos biskupa Jána Bradáča pri kánonickom erigovaní Mukačevskej gréckokatolíckej eparchie v roku 1771* vystúpil Peter Šturák. Jedným z posledných vystupujúcich bol Ján Adam s referátom *Gréckokatolizácia ako osobitná podoba rekatolizácie v severovýchodnom Uhorsku*.

Záverom môžeme konštatovať, že na tejto dvojdňovej konferencii odznelo mnoho zaujímavých a vysoko odborných referátov, ktoré priniesli množstvo podnetných informácií a tiež nových poznatkov týkajúcich sa vnútorného vývinu jednotlivých cirkví, vzťahu cirkvi a štátu, náboženstiev a nábožnosti, každodennosti v cirkvi, osobností či cirkevného školstva a kultúry v období raného novoveku i novoveku.

Veronika Drábová

Knižnice, knihovníctvo a knižná kultúra v minulosti, súčasnosti a budúcnosti. Ed. Marcela Domenová. Prešov : ŠVK v Prešove, 2018. 258 s. ISBN 978-80-89614-58-5.

Štátna vedecká knižnica v Prešove (ŠVK) vydala v roku 2018 ďalší zborník venovaný dejinám knižníc a knižnej kultúry na Slovensku pod názvom *Knižnice, knihovníctvo a knižná kultúra v minulosti, súčasnosti a budúcnosti*. V podstate ide o konferenčný zborník, ktorý nadväzuje na vedeckú konferenciu, ktorú zorganizovala ŠVK v Prešove pri príležitosti 65. výročia svojho zriadenia. Jednotlivé referáty z konferencie, zaradené do zborníka, redakcia rozdelila do viacerých skupín podľa obsahu a charakteru – konkrétne na štúdie (11), materiály (7) a rozhľady (4). Publikácia je doplnená aj o rubriku Kronika/Správy a Recenzie/Anotácie. Editorkou je archívarka, pedagogička a retrospektívna bibliografka Marcela Domenová.

Z hodnotiaceho a bilančného pohľadu má pre dejiny viacerých súčasných vedeckých knižníc význam niekoľko štúdií. Menovite má pre ŠVK v Košiciach takýto význam príspevok *V premenách doby: viac ako polstoročie košickej retrospektívnej bibliografie* (s. 43 – 62), kde činnosť bibliografov s dôrazom na edičné výstupy prezentovala Eleonóra Blašková. Viacero príspevkov sa priamo viaže aj k ŠVK v Prešove. Výstup Štátna vedecká knižnica v Prešove v knižničnom systéme Slovenska: niekoľko pohľadov (s. 9 – 21) spracovala Kamila Fircáková, pričom bilancuje de-

jiny činnosti v najstaršom období, ale aj dva príspevky od Marcely Domenovej, v ktorých sumarizuje stav za posledné obdobie, a to analytická štúdia *K bibliografickej činnosti v Štátnej vedeckej knižnici v Prešove v rokoch 2011 – 2016* (s. 22 – 32) a príspevok o hodnotení bibliografického oddelenia a reorganizačných zmenách v knižnici *Od BO k OHKF (bibliografia retrospektívnym pohľadom – vybrané okruhy v ŠVK v Prešove)* (s. 33 – 42). Invenčný prístup a pohľad na knihy v elektronickej podobe, ich ceny a čítanosť spracovala Zuzana Prachárová pod názvom *Kniha budúcnosti* (s. 63 – 72).

Výskum dejín knižnej kultúry sa odrazil vo viacerých príspevkoch. Z nich možno spomenúť Katarínu Pekařovú, ktorá sa zamerala na tému *Ročenka cirkevného zboru ako komunikačný prostriedok v evanjelickom spoločenstve v 19. storočí* (s. 80 – 91), pričom sleduje päť evanjelických zborov v Prešove, Levoči, Spišskej Novej Vsi, Košiciach a Rožňave. Libušu Frankovú, ktorá sa venovala spolkovej činnosti v Prešove, a to v príspevku *Čitateľský spolok poslucháčov práva a Mládežnícka knižnica na prešovskom evanjelickom kolégiu (Druhá polovica 19. storočia)* (s. 92 – 103). Uviest' možno aj príspevok o mapovaní šľachtickej knižnice *K výskumu torza andrássyovskej knižnice v Humennom* (s. 129 – 139) od Alžbety Gabríkovej, ktorý si však vyžaduje ďalší výskum.

Z pohľadu doloženia a hodnotenia zachovaných pamiatok, knižne vydaných diel a prínosu jednotlivých osobností z našich nielen regionálnych

dejín možno dať do pozornosti štúdiu od Gabriely Oľšavskej *Prešovský evanjelický farár Móric Kolbenheyer* a jeho dielo zachované v historických knižniciach mesta Prešov (s. 104 – 117), menovite v Kolegiálnej knižnici v Prešove a v ŠVK v Prešove. Alebo od Lucie Němcovej, ktorá sa venovala osobnostiam ako A. Bernolák, J. Palkovič, L. Štúr a iným autorom učebníc, príručiek či slovníkov v štúdiu *Gramatické diela vybraných osobností 18. – 19. storočia: na ceste k spisovnej slovenčine (v HKF ŠVK v Prešove)* (s. 118 – 128).

V rubrike Materiály sa vyskytuje niekoľko zaujímavých textov o práci knihovníkov, múzejníkov a o ich snahe o spracovanie historických tlačí vo fondoch a ich postupné vyhlasovanie za HKD či HKF. Pre Prešov možno uviesť jeden úspešný počin, ktorý predstavili Peter Haľko a Marcela Domenová, pod názvom *Historický fond Univerzitetnej knižnice Prešovskej univerzity v Prešove* (s. 147 – 153). Do tejto časti boli zaradené aj príspevky o osobnostiach, akými sú pedagóg a prírodovedec Fridrich Hažlinský, grafický dizajner a typograf Peter Ďurík či kníhkupec a nakladateľ Izidor Landau. Práve tretia osobnosť s pohnutým životným osudom je spojená s Prešovom a vydávaním učebníc aj v slovenskom jazyku. Táto téma, ktorej sa venoval Marián Naster (*Izidor Landau – významný prešovský kníhkupec a nakladateľ*, s. 178 – 184), by si z pohľadu didaktiky ako aj jazykovedy vyžadovala ďalší výskum.

Do rubriky Rozhľady boli zaradené štyri príspevky, ktoré sa venujú otáz-

kam dejín detskej knihy a jej úlohe v didaktickej komunikácii, ďalej sa venujú postaveniu, podobe a úlohe kníh a knižníc v súčasnosti a kladú si otázky, čo v budúcnosti prinesie digitalizácia či priestor internetu. V jednom prípade bol predstavený projekt pre záujemcov o knihy a knižnú kultúru pod názvom *Librarium*, ktorý bol verejnosti dostupný v priestoroch ŠVK v Banskej Bystrici.

Zborník *Knižnice, knihovníctvo a knižná kultúra v minulosti, súčasnosti a budúcnosti* má síce monotematicky názov, no svojím obsahom a medziodborovým prístupom ponúka čitateľom pohľad na knihu, knižnice a knižnú kultúru z viacerých uhlov pohľadov. Viacero príspevkov je sumarizačných, bilančných, ale aj prehľadových. Štúdie prezentujú nové výskumy, materiálové príspevky poukazujú aj na úspešné počiny pri záchrane kultúrneho dedičstva. Zároveň zborník ponúka priestor na zamyslenie sa nad tým, aký význam mali knihy a knižnice v minulosti a aké otázky riešia knižnice v súčasnosti.

Lucia Marcinková

BENKOVÁ, Eva.

Vinohradníctvo na panstve Červený Kameň v ranom novoveku.

**Bratislava : Filozofická fakulta
Univerzity Komenského, 2017, 192 s.
ISBN 978-80-223-4303-9.**

Na území dnešného Slovenska má vinohradníctvo svoju dlhodobú tradíciu a v minulosti predstavovalo veľmi dôležité hospodárske odvetvie. Malo-

karpatská vinohradnícka oblasť vždy patrila medzi naše najvýznamnejšie vinohradnícke oblasti a je preto veľmi potešiteľné, že v našej historiografii pribudla nová publikácia venovaná dejinám vinohradníctva na území panstva Červený Kameň v období raného novoveku z pera historičky Evy Benkovej.

V prvej kapitole sa autorka venuje historicko-geografickej situácii na území panstva Červený Kameň a tiež prírodnému potenciálu tohto územia pre pestovanie viniča hroznorodého v minulosti. Pozornosť je venovaná najmä geomorfologickej a geologickej charakteristike tohto územia a tiež pedologickým a klimatickým podmienkam, ktoré tu boli v sledovanom období zaznamenané.

Majiteľom panstva Červený Kameň v období raného novoveku (najprv to boli Fuggerovci, potom Pálfiovci) je venovaná stručná druhá kapitola. Nasledujúca tretia kapitola je venovaná *výrobe vína v podmienkach feudálneho panstva*. Autorka sa najprv venuje poddaným, ktorí pre feudálne panstvo predstavovali dôležitých producentov vína odvádzaného najmä vo forme zemepanského deviatku. Okrem deviatku sa víno od poddaných získavalo aj ďalšími spôsobmi, ktorým je venovaná pozornosť, a autorka neobchádza ani cirkevný desiatok. Ďalej je v tejto kapitole priestor venovaný aj vinohradníckym a vinárskym robotníkom a ďalším zamestnancom panstva, ktorí boli spätí s vinohradníctvom. Ide o vincúrov, námezdných robotníkov, hájnikov, lisovačov hrozna, pivničných majstrov,

debnárov, výčapníkov a ďalších. Autorka následne podrobne sleduje produkciu vína v jednotlivých vinohradníckych dedinách panstva Červený Kameň a tiež sleduje rozdiely v produkcii vína z panských a poddanských vinohradov od 16. až do konca 18. storočia. Táto podkapitola je veľmi vhodne doplnená množstvom prehľadných tabuliek a grafov.

Štvrtá kapitola s názvom *Vinohradníctvo v ekonomike feudálneho panstva* je venovaná v prvom rade obchodu s vínom. Autorka sleduje obchod s vínom v rámci územia západného Slovenska a tiež jeho odberateľov zo zahraničia. Oveľa podrobnejšie sa venuje výčapu vína v rámci panstva a tiež jeho cene a príjmom panstva z predaja a výčapu vína v sledovanom období. Pozornosť je venovaná aj príjmom panstva z vinohradníctva v rámci celkových príjmov panstva v jednotlivých rokoch 16., 17. aj 18. storočia. Tak ako predošlá kapitola, aj táto je doplnená množstvom prehľadných grafov.

Vinohradníckemu právu je venovaná piata kapitola, v ktorej autorka pracuje s vinohradníckym poriadkom mestečka Častá z roku 1720. Pozornosť venuje vinohradníckym inštitúciám a ich úlohe pri uplatňovaní stanov tohto vinohradníckeho poriadku. V závere tejto kapitoly je priestor venovaný ešte rôznym vlastníckym prevodom vinohradov zaznamenaných v pozemkovej knihe vinohradov červenokamenského panstva.

V šiestej kapitole s názvom *O pestovaní viniča hroznorodého a o spracovaní*

hrozna na víno sa autorka venuje agrotechnike viniča hroznorodého v minulosti, lisovaniu hrozna, uskladneniu muštu vo vínnych pivniciach a následnej starostlivosti o dorobené víno. Neobchádza ani jednotlivé odrody viniča a charakteristiku vín vyprodukovaných na panstve. Čitateľ má ďalej možnosť dozvedieť sa, čím bola vybavená lisovňa, pivnica a debnárska dielňa na hrade Červený Kameň a tiež niečo o remeselníckej výrobe vinohradníckych pomôcok a náradia.

Miestopis viničných hôr predstavuje siedmu a zároveň poslednú kapitolu publikácie. V tejto kapitole je pozornosť venovaná najprv terminológii vinohradníckych areálov, následne problematike rozlohy vinohradov v minulosti v tejto oblasti a napokon pomenovaniu jednotlivých vinohradníckych honov.

Publikácia je ukončená tradične záverom, zhrnutím v anglickom a maďarskom jazyku a bohatým zoznamom použitých prameňov a literatúry. Za jediný nedostatok publikácie považujeme absenciu akejkolvek mapovej a obrazovej prílohy. To však len minimálne uberá na celkovej vysokej kvalite a úrovni tejto publikácie, ktorú hodnotíme vysoko pozitívne. Publikáciu môžeme vrelo odporučiť každému, kto sa zaoberá alebo sa zaujíma o dejiny vinohradníctva či v širšom zábere o hospodárske, resp. poľnohospodárske dejiny. Zároveň ide aj o veľmi kvalitne spracovanú špecifickú problematiku v rámci regionálnych dejín. Publikácia bude určite zaujímavá aj pre všetkých

milovníkov kvalitného slovenského vína, ktorí sa o význame tohto ušľachtilého moku v našich dejinách chcú dozvedieť viac.

Matúš Vojna

Významné speleoarcheologické lokality na Slovensku. Important speleoarchaeological sites in Slovakia. Zostavili Zuzana Šimková a Marianna Lázničková. Liptovský Mikuláš : Slovenské múzeum ochrany prírody a jaskyniarstva, 2017. 75 s. ISBN 978-80-88924-99-9.

Len málo krajín v Európe sa môže pochváliť podobným bohatstvom podzemných priestorov, ako Slovensko. Je preto celkom prirodzené, že vhodné a relatívne dobre dostupné podzemné priestory sa stali predmetom záujmu aj rôznych ľudských spoločností. Napriek tomu, že intenzita ich osídlenia bola v rôznych obdobiach nepravidelná, keď príslušníci niektorých kultúr ich pravidelne vyhľadávali, iní sa im naopak vyhýbali. Stabilná teplota, ochrana pred dravou zverou či konkurenčnými skupinami, ale tiež ako vhodné miesto na realizáciu rôznych kultových praktík či náboženských predstáv, urobili z mnohých slovenských jaskýň vhodný priestor na krátkodobé i dlhodobé využitie.

Keďže takmer každá ľudská činnosť po sebe zanecháva stopy, možno prítomnosť obyvateľov slovenských jaskýň sledovať či prípadne aspoň zaznamenať od praveku až po súčasnosť.

Nie vždy pritom išlo o osídlenie v tom pravom slova zmysle. Spravidla väčšia vzdialenosť od miest a dedín viedla k tomu, že v niektorých prípadoch sa stávali úkrytom pre nelegálne činnosti ako napríklad pytlíctvo, zbojníctvo, peňazokazectvo či pašeráctvo. O predstavenie aspoň niektorých, tých najvýznamnejších z archeologického hľadiska, sa pokúsili zostavovateľky Z. Šimková a M. Lázničková v samostatnej prehľadovej publikácii. Výsledok ich činnosti síce nemožno označiť za vedeckú prácu. Napriek tomu dokázali priblížiť širokému okruhu záujemcov z radov verejnosti jednak prostredníctvom stručného textu, jednak vybraným obrazovým materiálom nielen súčasnosť, ale i minulosť výskumu jednotlivých lokalít. Zaznamenali pritom rôzne zaujímavé objavy. Okrem zvyškov nástrojov, keramických nádob či ľudských alebo zvieracích kostí aj kresby a nápisy, ktoré sú zo starších období na Slovensku veľmi vzácné.

Do útlej publikácie nielen v slovenčine ale i v anglickom jazyku, sa editorkám podarilo zaradiť až tridsať jaskynných priestorov. Tie, okrem svojej prírodnej majú tiež značnú historickú hodnotu. Aj pre skúsenejších záujemcov o slovenské podzemie či archeológiu môže byť zaujímavé, že okrem známych „klasických“ lokalít ako Domica, Veľká ružínska, Jasovská či Liskovská jaskyňa, venujú pozornosť aj novším a v literatúre zatiaľ menej prezentovaným lokalitám.

Patrik Derfiňák

GERWARTH, Robert.

***Poražení. Světová válka byla jen jedna.* Praha : Paseka, 2018, 432 s.**

ISBN 978-80-7432-895-4.

Obdobie krátko po skončení prvej svetovej vojny predstavuje v Európe jednak čas rozpadu mnohonárodnostných ríš, ako aj periódu vzniku nových národných štátov. Tieto zmeny na mape Európy však mnohokrát neprebehli hladko. Nemecký historik Robert Gerwarth sa v knihe *Poražení*, s podtitulom *Světová válka byla jen jedna*, venuje práve obdobiu konca prvej svetovej vojny a konfliktom a vývojom udalostí, ktoré po nej nasledovali.

Ako už z názvu knihy vyplýva, autor sleduje prevažne porazené štáty a ich vývoj v povojnovom usporiadaní Európy a sveta. Konflikty, ktoré sa v zložitých časoch po skončení vojny odohrali a ktoré vychádzali z povojnového vývoja klasifikoval do 3 kategórií: vojny medzi novovzniknutými štátmi, občianske vojny a ľavicové revolúcie, pričom do tejto tretej kategórie zasadil aj nepokoje súvisiace s nástupom fašizmu.

Monografia je rozdelená do troch častí – *Porážka*, *Revoluce* a *kontrarevoluce* a *Rozpad impérií*. Každá z častí má 5 kapitol. Značný priestor venuje autor udalostiam v Rusku a neskôr v Nemecku. V súvislosti s vývojom v Rusku sleduje Gerwarth situáciu v krajine v prvej svetovej vojne, pomerom, ktoré v Rusku vládli, podpis Brest-litovského mieru a neskôr analyzuje udalosti súvisiace s občianskou vojnou v Rusku.

Aj pri udalostiach v Nemecku vychádza autor z posledného roka prvej

svetovej vojny a vykresľuje obraz rozpadajúceho sa Nemeckého cisárstva. Následne popisuje nárast radikalistických skupín, ktoré v Nemecku autor sleduje predovšetkým na príklade ľavicových síl. Gerwarth sa nevyhol ani pôsobeniu Freikorpsu, či už v bojoch v pobaltských štátoch, alebo samotnom Nemecku.

V súvislosti s revolúciami sleduje autor situáciu v Maďarsku v spojitosti s Maďarskou republikou rád a analyzuje tiež vývoj v povojnovom Bulharsku. Všeobecný nárast ľavicových hnutí po skončení vojny vo svete prezentuje v konflikte s rodiačim sa fašizmom na príklade Talianska.

Spolu s povojnovým vývojom a usporiadaním sveta sa pochopiteľne autor nevyhol ani Parížskej mierovej konferencii. Prostredníctvom versaillského systému zmlúv zjednodušene prezentuje rozpad mnohonárodnostných ríš a monarchií, pri ktorých sa novovzniknuté štáty často nevyhli vojenskej konfrontácii s novými susedmi, a to v snahe zachovať svoju suverenitu a obhájiť rodiace sa hranice.

Zrejme najviac priestoru v súvislosti s rozpadom starého a vznikom nového poriadku venoval autor situácii v Anatólii. Postupný vzostup Mustafu Kemala, jeho spojenectvo so Sovietskym Ruskom, boje na území dnešného Turecka s Gréckom až do obsadenia Smyrny/Izmiru a neskoršieho podpisu Lausanskej zmluvy a výmeny obyvateľstva medzi Gréckom a Tureckom uzatvárajú poslednú kapitolu tejto knihy.

V epilógu monografie autor istým spôsobom prezentuje myšlienku z názvu knihy – *Svetová válka byla jen jedna*. Zjednodušene približuje vývoj vo svete v medzivojnovom období pro-

stredníctvom základných udalostí cez stručný popis druhej svetovej vojny. Vojnové konflikty 20. storočia umelo prepája a prakticky zakončuje vojnami v Juhoslávii z 90. rokov 20. storočia a súčasnými vojnami. Všetky tieto konflikty majú podľa autora pôvod v prvej svetovej vojne.

Predkladaná monografia je vhodne doplnená mapami zobrazujúcimi stav v jednotlivých geografických oblastiach a prezentovaných časových obdobiach, rovnako ako aj množstva dobových fotografií. Autor svoj výskum postavil okrem rozsiahlej literatúry na širokom využití archívnych prameňov. Aj napriek tomu, že nie každý čitateľ sa stotožní s myšlienkami o jednom svetovom konflikte pretrvávajúcom od druhého decénia 20. storočia, prezentovanom v závere knihy, možno konštatovať, že monografia pomerne uceleným spôsobom mapuje a prehľadne sprostredkuje európske dejiny v závere a v rokoch krátko po skončení prvej svetovej vojny. *Poráženi* je monografia určená všetkým záujemcom o vývoj po prvej svetovej vojne a vývoj európskych dejín 20. storočia.

Erik Ondria

Monumentorum Custos 2017, časopis pro památky severozápadních Čech. Ústí nad Labem, Univerzita Jana Evangelisty Purkyně, Filozofická fakulta, 2018. 113 s. ISSN 1803-781X.

Severozápadné Čechy patria k oblastiam, ktoré sa v priebehu najmä druhej polovice 20. storočia dostali vďaka bohatým ložiskám hnedého uh-

lia do centra pozornosti nielen politických špičiek, ale i širokej verejnosti. Rozsiahla ťažba sa nedotkla iba vybraných jednotlivých lokalít, no tiež veľmi výrazným spôsobom poznačila a celkovo premenila v podstate väčšiu časť tohto regiónu. Pri realizovaných zmenách došlo nielen k likvidácii množstvo pozoruhodných historických pamiatok, ale tiež rozsiahlych oblastí celej tamojšej krajiny.

Jedným z odborných periodík, ktoré sa venujú mapovaniu, poznávaniu ale i ochrane pamiatok tejto časti Českej republiky je Monumentorum Custos, vydávaný na Univerzite Jana Evangelisty Purkyně. Jeho už desiaty ročník obsahujúci príspevky za rok 2017, tvoria z veľkej časti materiály, ktoré zazneli v podobe referátov na konferencii nazvanej „Zaniklá krajina severozápadných Čech“. I keď sú na prvý pohľad zamerané regionálne, v konečnom dôsledku majú podstatne širší presah, keď názorne ukazujú ako ceny surovín a v konečnom dôsledku i politické rozhodnutia dokážu veľmi negatívne a najmä nezvratne meniť priestor okolo nás. V sledovanom čísle sa nachádzajú texty venované cirkevným i svetským pamiatkam, ale tiež zmenám celokového rázu krajiny. Spomedzi desiatich rozsiahlejších príspevkov si podrobnejšiu zmienku zaslúžia viaceré. V tomto smere možno spomenúť napríklad štúdiu V. Royta „Posvätná krajina severozápadných Čech“. Autor v nej sleduje problematiku vzniku a využívania pútnych miest. V sledovanej oblasti severozápadných Čiech sa už od 16. sto-

ročia objavujú mnohé „zbožné stopy“, ale i množstvo relikvií, ktoré prinášali zbožní pútnici zo svätých miest. Možno i to viedlo k tomu, že v severozápadných Čechách sa objavujú najstaršie správy o putovaní k posvätným sochám a obrazom. Keďže ide o priestor, ktorý mal v 16. storočí blízke kontakty s luteránskym Saskom, v 17. a 18. storočí išlo z hľadiska katolíckej cirkvi o misijné územie. I preto mariánsky kult, resp. milosrdné zobrazenia boli v tomto prostredí zastúpené veľmi výrazne, jednak obrazmi a relikviami, jednak postupne budovanými sakrálnymi objektmi.

O často smutnom osude sakrálnych pamiatok najmä v druhej polovici 20. storočia referuje V. Honys v texte „K okolnostem likvidace kostelů a kaplí severočeské těžební oblasti“. Prvé sakrálné objekty museli ustúpiť ťažbe hnedého uhlia už v závere 19. storočia. Prudký rozvoj dobývania v druhej polovici 20. storočia však viedol k rýchlej likvidácii veľkého množstva väčších i menších cirkevných pamiatok. I napriek značnému úsiliu pracovníkov venujúcich sa pamiatkovej starostlivosti, rýchlosť postupu ťažby, nezáujem strážníckeho vedenia a v neposlednom rade tiež ľahostajnosť veľkej časti verejnosti voči cirkevným objektom viedli k obrovským škodám. Vo väčšine prípadov sa okrem základnej dokumentácie podarilo zachrániť aspoň niektoré cennejšie časti vnútorného vybavenia, i tu však boli ťažkosti s ich vhodným uložením.

Práve príkladom úsilia o záchranu aspoň časti cenných umeleckých pa-

miatok ohrozených ťažbou sa vo svojom príspevku „Pavilon pro Reinerovu fresku v Duchcově: Nanebevzetí Panny Marie nebo poetika uhelných dolů“ zaoberá M. Hochel. Baroková freska z prvej polovice 18. storočia s veľkosťou takmer 250 m², pôvodne umiestnená v zámocnom špitály postavenom v rámci areálu duchcovského zámku zdobila kupolu tohto objektu až do konca päťdesiatych rokov 20. storočia. Po zbúraní špitálu v súvislosti s plánovanou ťažbou, sa ju podarilo zachrániť. V rokoch 1973-1976 došlo k výstavbe nového moderného pavilónu, spolu s rekultiváciou zámockej záhrady. Tu začiatkom osemdesiatych rokov cennú fresku opäť osadili a reštaurovali. Celý tento proces autor príspevku podrobne priblížil jednak z hľadiska architektonického, jednak umeleckohistorického. V neposlednom rade sa pre zvýšenie celkového dojmu využilo i umiestnenie nového moderného pavilónu v obnovej zámockej záhrade. Podarilo sa tak dosiahnuť nielen zachovanie cenného artefaktu, ale tiež zachytenie harmónie pri spojení minulého a súčasného, čo z celého projektu urobilo úspešnú a originálnu eklektickú konštrukciu.

Neustále narastajúci záujem o výskum a aspoň čiastočnú konzerváciu hradných objektov dokumentuje príspevok M. Sýkoru a L. Turčana „Hrad Rýzmburk (Osek) ve světle archeologického výskumu. Madonka z Oseka“. Snaha o obnovu jednej z najrozsiahlejších hradných zrúcanín v Čechách a s tým spojený archeologický výskum priniesli okrem mnohých zau-

jímavých zistení o histórii hradu i viaceré unikátne objavy. Jedným z tých najzaujímavejších je nález „Madonky z Oseka“, čiastočne zachovanej neskorogotickej drobnej hlinenej sošky. I keď samotný motív Madony s dieťaťom nie je v tomto prostredí zriedkavý, nájdená soška má viaceré špecifické črty, napríklad výrazne prepracovanejšie kľúčové detaily. Tie ju umožňujú datovať na prelom 14. a 15., resp. do prvej tretiny 15. storočia.

Desiate číslo časopisu *Monumentorum Custos* s podtitulom „Zaniklá krajina severozápadných Čech“, síce prostredníctvom viacerých príspevkov ukázalo obrovské škody, ktoré sa v nedávnej minulosti na krajine i jednotlivých pamiatkach napáchali. Súčasne však upozornilo i na výnimočnosť celého tohto regiónu a potrebu poznávať i chrániť to, čoešte zostalo pre budúce generácie.

Patrik Derfiňák

KÓNYA, Peter., KÓNYOVÁ, Annamária (eds.). *Caraffa 330*. Prešov: Vydavateľstvo Prešovskej univerzity, 2018. 231 s. ISBN 978-80-555-2327-9.

V októbri 2017 sa v priestoroch Rektorátu Prešovskej univerzity v Prešove pod záštitou Centra excelentnosti, sociohistorického a kultúrnohistorického výskumu Prešovskej univerzity a Inštitútu histórie Filozofickej fakulty Prešovskej univerzity pri príležitosti 330. výročia Prešovského krvavého súdu konala medzinárodná vedecká konfe-

rencia Prešovský krvavý súd 330 – Az Eperjesi vértörvényszék 330. Príspevky prednesené na konferencii sa stali nosným materiálom pre vznik predkladanej publikácie, ktorá ponúka pohľad na smutné udalosti, ktoré v roku 1687 dostali mesto Prešov do centra pozornosti celého kontinentu. Jedenásť príspevkov súčasných slovenských a maďarských historikov vypovedá o cieľoch, dôsledkoch, skutočnom význame týchto tragických udalostí, ale taktiež o ich tradícii a mieste v našej histórii. Z hľadiska obsahového zacielenia nás zaujali nasledujúce príspevky.

Krutú históriu udalostí Prešovského krvavého súdu odkrýva vo svojom príspevku (Prešovský krvavý súd – protireformačné besnenie alebo prvý politický monsterproces?, s. 11 – 56) Peter Kónya. Autor sa v jednotlivých častiach príspevku venuje situácii v Uhorsku po Thökölyho povstaní, reflektuje priebeh a fungovanie súdu, opisuje politické pozadie súdu a jeho ukončenie, hodnotí rozsudky krvavého súdu, ktoré „sú obrazom krutosti jeho sudcov aj odrazom dokonalosti byrokratického súdneho aparátu habsburského absolutistického štátu“ (s. 45) a v neposlednom rade sa zaoberá cieľmi a úlohami Prešovského krvavého súdu, ktoré sú kľúčovým aspektom pri hodnotení týchto krutých udalostí.

Hlavnému iniciátorovi Prešovských jatiek, Antoniovovi Caraffovi, sa vo svojom referáte (Egy nápolyi hadvezér karrierje a Magyar Királyságban – Antonio Caraffa 1680 – 1690, s. 57 – 84) venuje Czigány István. Caraffov tvrdý zásah

proti Debrecínu (Caraffa Debrecenben, s. 135 – 147) opisuje Klára Papp. „Caraffa prišiel do Debrecína v noci 15. februára 1686 s niekoľkými plukmi, ku bránam a na ulice rozostavil delá a stráže, richtára, senátorov a prísazných dal zavrieť na radnici“ (s. 147).

„Viac ako dvadsiati z dvadsiatich štyroch popravených boli evanjelici a. v. Týchto mučeníkov vo väzniciach navštevovali vtedajší prešovskí kňazi“ (s. 97), ktorých obraz na základe analýzy „prepisu ordinácie Protocolon ordinatorum pro sacro ministerio ab ao 1614 – 1671“ (s.97) predostrela vo svojej štúdií (Obraz troch prešovských evanjelických kňazov v matrike ordinovaných Martina Wagnera (Michal Quendel, Ján Andricius, Mikuláš Lipóczi), s. 96 – 104) Lucia Šteflová.

Udalosti Prešovského krvavého súdu zasiahli aj do vývoja Prešovského evanjelického kolégia, ktoré sa „od počiatkov svojej existencie stalo významným symbolom slobodného kráľovského mesta Prešov“ (s.86). Vo svojej práci (Študenti, profesori a dozorcovia Prešovského evanjelického kolégia pred Prešovským krvavým súdom, s. 85 – 95) na ne poukazuje Annamária Kónyová. Autorka v závere uvádza, že „vysoký počet obvinených, ale aj popravených, ktorí mali s prešovským evanjelickým kolégiom spoločnú minulosť ukazuje, nakoľko škola aj za pomerne krátke obdobie existencie dokázala formovať ich konfesiónálne a vlastenecké cítěnie“ (s. 94).

Patrik Derfiňák vo svojom príspevku (Pomník obetí Prešovského krva-

vého súdu, s. 171 - 181) opisuje proces vytvorenia a odhalenia pomníka obeťam Prešovského krvavého súdu, ktorý v dobe svojho vzniku vyvolal u verejnosti i v dobovej tlači širokú odozvu a dnes nám ako súčasť historického centra Prešova pripomína smutné udalosti, ktoré sa odohrali v roku 1687.

Štúdie k dejinách Prešovského krvavého súdu uzatvára posledná práca (Spoločnosť Ježišova na Spiši v 80. rokoch 17. storočia, s. 217 - 231) publikácie, ktorej autorkou je Monika Bizoňová. V jednotlivých častiach príspevku autorka popisuje fungovanie Spoločnosti Ježišovej, počnúc jej príchodom do Levoče, pôsobením Gymnázia a rezidencie Spoločnosti Ježišovej, až po jej vývoj v 80. rokoch 17. storočia.

Zaujímavá publikácia, pútavá pre odbornú i laickú verejnosť, prináša v jedenástich príspevkoch slovenských i maďarských historikov pohľad do málo prebádanej oblasti historického výskumu, ktorá je smutnou, no neodmysliteľnou súčasťou našich dejín a „vdaka“ ktorej sa Prešov v roku 1687 dostal do centra pozornosti celého kontinentu.

Vladimíra Kordaničová

ŠVORC, Peter., DERFIŇÁK, Patrik.

Východné Slovensko a Židia

v medzivojnovom období. Prešov:

UNIVERSUM-EU, s. r. o., 2014. 244

s. ISBN 978-80-555-1142-9.

Problematika postavenia židovského obyvateľstva na Slovensku v súčasnej dobe už nie je na okraji bádateľské-

ho záujmu, avšak pramenná báza sa sústreďuje najmä na kľúčové obdobie jeho novodobých dejín a z priestorového hľadiska sa pozornosť upriamuje predovšetkým na západné Slovensko a Bratislavu. Preto autori monografie, Peter Švorc a Patrik Derfiňák, rozširujú slovenskú historiografiu o hodnotnú publikáciu, ktorá má ambíciu prispieť k ozrejmieniu, doteraz málo preskúmanej oblasti z hľadiska chronologického i priestorového. V centre ich záujmu je preto medzivojnové obdobie a oblasť východného Slovenska. Z formálneho hľadiska má kniha dve syntetizujúce kapitoly a päť analytických.

Prvá kapitola nesúca názov Východné Slovensko a Židia na prelome 19. a 20. storočia skúma interpretáciu administratívno-správneho členenia územia východného Slovenska z hľadiska geografickej i historickej vedy. Autor kapitoly, Peter Švorc, ďalej ozrejmúje postavenie židovského obyvateľstva v dejinnom vývoji 19. a 20. storočia, sociálne pomery židovskej komunity, ktoré „korešpondovali s pomermi väčšinového obyvateľstva“ (s. 35), podiel židovskej minority k obyvateľstvu východoslovenských miest i vznik židovských náboženských obcí. „Rabíni z východného Slovenska, ktorí v závere 19. a na začiatku 20. storočia stáli na čele židovských náboženských obcí, mali v náboženských obciach veľký vplyv. Boli to väčšinou oni, ktorí určovali orientáciu židovských náboženských obcí či už smerom k ortodoxii, neologizmu, či status quo ante“ (s. 29).

Obdobie po vzniku ČSR odkrýva druhá kapitola s názvom Východné Slovensko po vzniku ČSR a jeho židovskí obyvatelia. Nové štátoprávne usporiadanie – zmena uhorskej štátnosti na československú - prebudilo v židovskej komunite, ale aj u Slovákov, Rusínov, Nemcov a ostatných príslušníkov maďarskej národnosti túžbu vrátiť sa k vlastnej národnosti. „Proti uznaniu Židov ako osobitnej národnosti nemali výhrady ani mnohí českí politici“ (s. 43), na Slovensku, „kde už tradične pretrvávala istá forma antisemitizmu“ (s. 44), k tejto otázke zaujali rovnaké stanovisko, a to najmä z dôvodu, že uznanie židovskej národnosti by oslabilo počet príslušníkov národnosti maďarskej. Peter Švorc ďalej skúma postoj židovského obyvateľstva na území východného Slovenska k ČSR a jeho postupné začlenenie sa do spoločenského, hospodárskeho i politického života východného Slovenska.

Židovská minorita v živote obyvateľov východného Slovenska zastávala čoraz výraznejšiu úlohu. Jej značný vplyv sa prejavil v mnohých aspektoch každodenného života, pri výkone povolání (podnikatelia, obchodníci, právnici, lekári), angažovanosťou vo sfére vedy, umenia, kultúrneho života, ale i charitatívnej, vzdelávacej a zdravotníckej oblasti. Patrik Derfiňák v tretej kapitole Osobnosti židovskej komunity z východného Slovenska (tri portréty) predstavuje tri medailóny menej známych osobností s dôrazom na aktivity žien židovskej komunity. Propagátor elektrifikácie východného Slovenska a spoloč-

nej európskej meny, všestranne vzdelaný a skúsený človek, Žigmund Stark otvára trio portrétov osobností židovskej minority. Autor množstva publikácií, ktorý často prispieval aj do zahraničných odborných časopisov, ktorého meno sa spája s Prešovom, do ktorého prišiel „už ako vzdelaný, skúsený, aj keď stále ešte pomerne mladý muž v závere roku 1907“ (s. 95). V súčasnej dobe zaujímavá, no málo známa osobnosť medzivojnového obdobia, Dr. Emanuel Enten, košický rabin, je druhou predstavovanou osobnosťou východného Slovenska. V Košiciach pôsobila aj Irena Matznerová, podnikateľka a propagátorka sociálnej práce, ktorá sa počas celého svojho života podieľala na rozličných dobročinných aktivitách.

Židovské múzeum v Prešove je názov štvrtej kapitoly, ktorej autorom je taktiež Patrik Derfiňák. Na prelome 19. a 20. storočia sa väčšie i menšie múzeá podarilo zakladať v mnohých východoslovenských mestách, boli to Košice, Levoča, Poprad a od začiatku 20. storočia sa k nim pridalo aj mesto Bardejov. „Práve múzeum v Bardejove sa v nasledujúcich rokoch stalo nielen vzorom, ale do istej miery i motiváciou pre vznik múzea v Prešove“ (s. 123), ktoré okrem umeleckej hodnoty malo aj značný duchovný a náboženský význam.

Po rozbití rakúsko-uhorskej monarchie došlo k rozsiahlej, no najmä zásadnej premene dovtedajšieho finančného systému. Zmena finančnej ústavy spôsobila, že časť bánk a sporiteľní prechádza pod správu pražských a bratislavských bánk, časť zaniká a vytvára tak

priestor pre vznik úverných družstiev, ktoré sú predmetom výskumu piatej kapitoly monografie. Po úvodnom vstupe do problematiky Patrik Derfiňák, autor piatej kapitoly nesúcej názov Židovské úverné družstvá na východnom Slovensku – osobitý článok ľudového finančnictva v medzivojnovom období, približuje činnosť finančných ústavov miest východného Slovenska aj na príkladoch Židovského úverného družstva pre Prešov, ktoré sídlilo v budove evanjelického kolégia, i židovských finančných ústavov v Stropkove.

Zemplínske mestečko Stropkov prešlo v priebehu prvej polovice 20. storočia zložitým vývojom, no viacerých historikov zaujalo svojimi stavebnými pamiatkami, pomerne početnou židovskou komunitou i búrlivými dejinami. Šiesta kapitola monografie, ktorej autor Patrik Derfiňák dal názov Židovská náboženská obec v Stropkove, reflektuje dejinný vývoj stropkovskej židovskej komunity, ktorej osud „sa začal naplňovať od marca 1942, keď bolo do zberného tábora v Poprade odvečených prvých 130 miestnych dievčat“ (s. 207).

Pohľad na dejiny mestečka Spišská Belá, na ktorom „môžeme demonštrovať osobitosti vývoja špišskobelianskej spoločnosti v porovnaní s celoslovenským vývojom a sledovať, kedy a za akých okolností sa lokálne dejiny odlišovali od celoštátnych či celonárodných“ (s. 210), podáva posledná kapitola publikácie *Metamorfózy medzivojnového slovenského politického života* s akcentom na židovské obyvateľstvo na príklade mestečka Spišská Belá. Peter Švorc

sleduje osud spišskobelianskej židovskej komunity od „evidencie prvej židovskej rodiny v roku 1853“ (s. 216) až po prvé transporty.

Bádateľský záujem autorov hodnotenej monografie *Východné Slovensko a Židia v medzivojnovom období* ponúka sondu do spoločensko-politického, hospodárskeho i kultúrneho života židovskej komunity v priestore východného Slovenska v medzivojnovom období. Autori publikácie Patrik Derfiňák a Peter Švorc, hodnotiac konkrétnu územnú oblasť vo vymedzenom časovom rozpätí, prispievajú k ozrejmeniu málo prebádanej oblasti, ktorou dejinný vývoj židovskej komunity v mestečkách východného Slovenska v medzivojnovom období nepochybne je.

Vladimíra Kordaničová

BIZOŇOVÁ, Monika. *Omnia Ad Maiorem Dei gloriam Pôsobenie Spoločnosti Ježišovej na Spiši v 17. – 18. storočí. Kraków : Spolok Slovákov v Poľsku, 2019. 238 s.*

Územie Spiša je už dlhodobo aktívne skúmanou témou, ktorej sa venujú mnohí poprední historici z územia Slovenska či Poľska. Monika Bizoňová patrí medzi mladú generáciu výskumníkov, ktorí skúmajú cirkevné dejiny Spiša. Jej aktuálne najnovšia kniha sa venuje pôsobeniu rehole jezuitov v Spišskom Podhradí a v Levoči. Kniha je rozdelená na dva veľké celky, ktorých obsah by sme mohli charakterizovať ako au-

torskú prácu k dejinám rehole na Spiši a prepisy a preklady katalógov.

Samotný celok venovaný dejinám, ktorý je autorským dielom, je prerozdelený na päť kapitol. Prvá kapitola sa venuje Spoločnosti Ježišovej a jej zakladateľovi. Čitateľa uvádza do problematiky a peripetií, ktoré sprevádzali vznik rehole, ako aj životný osud svätého Ignáca z Loyoly. Obsah kapitoly je výborne spracovaný, systematicky prináša základné informácie o fungovaní rehole, ako aj jej vnútornom členení. Autorka sa tak deduktívne dostáva k územia Spiša, čím predstaví aj európsku štruktúru Spoločnosti Ježišovej. Následne sa autorka zamerala na neodmysliteľné prvky rehole – školstvo a rekatolizačná činnosť. Práve jezuitské školy boli úspešný projekt, ktorý táto rehoľa neustále rozvíjala a utvorila mu pevné štruktúry, ktoré dodávali školám ich povestný kredit. Bizoňová dôkladne priblížila členenie jezuitských škôl, ako aj podmienky, ktoré museli zvládnuť jezuiti, aby mohli byť dobrými učiteľmi. Práve podmienky poukazujú na činnosti Jezuitov, nakoľko každý člen mal jasne stanovenú svoju úlohu, na ktorú sa dlhodobo systematicky pripravoval. Autorkino podanie tejto problematiky je cenným prínosom pre odborné pochopenie jezuitských štruktúr.

Druhá kapitola celku je venovaná konfesionalnej problematike na Spiši v 16. až 18. storočí, kde autorka priblížila informácie o pomeroch na sledovanom území, ako aj o prieniku reformácie na toto územie. Táto časť je skôr prehľadovou, sumarizačnou, kde autor-

ka sleduje reformačnú činnosť v jej základných rysoch. Nakoľko na Spiši bola dominantná Lutherova vlna reformácie sleduje jej udomácnovanie, zahraničné kontakty ako aj činnosť prepošta či odchodu reholí (minoriti a kartuziáni).

V tretej kapitole tohto celku sa autorka dostáva k jezuitom na Spiši, popisuje prvé snahy o založenie misie, ako aj ich donátorov a priaznivcov. Autorka sa zamerala na významné osoby ako Martina Pethéo, Zuzanu Erdödyovú a Štefana Csákyho. Z uvedených až Štefan Csáky dokázal reálne vytvoriť podmienky pre vznik misie. Vďaka aktívnej vedeckej činnosti autorka popisala aj pohromy a ich dôvody, ktoré súviseli s postojom Podhradčanov a Stanislava Lubomirského.

Štvrtá a piata kapitola sa venuje už samotnému pôsobeniu jezuitov. Vo štvrtej kapitole sa autorka zamerala na misiu v Spišskej Kapitule a vznik prvého gymnázia. Približuje informácie o získaní kaplnky Zápoľských pre pôsobenie misie, ako aj možnosti rozvoja miestnej školy. Popisuje strety jezuitov s Podhradčanmi a ich odmietavý postoj voči misii a škole. Následne autorka plynule prenáša svoju pozornosť na misiu v Levoči, na zisk školy a priestorov. Autorka približuje negatívny postoj Levočanov voči jezuitom, ako aj ich odchody z dôvodu povstania v Uhorsku. Na začiatku 18. storočia sleduje vznik konviktu a jeho fundáciu. Vysvetľuje dôvody odkúpenia jednotlivých priestorov, hoci ich jezuiti mali mať v držbe po predchádzajúcich reholiach (kartuziáni). Na záver popisuje priebeh preberania školy aj

priestorov minoritmi a konštatuje záver fungovania konviktu na základe nariadení Jozefa II.

Druhý celok je tvorený tromi kapitolami. Prvá kapitola sa zameriava na superiorov a rektorov Spoločnosti Ježišovej pôsobiacich na Spiši. Približuje menovite jednotlivých členov, ich národnosť a základné informácie o živote a činnosti v Spoločnosti Ježišovej. Druhá a tretia kapitola sú prepismi katalógov jezuitov pôsobiacich v Spišskej Kapitule a Levoči. Ide o prepis archívneho dokumentu, ktorý môže byť cenným

podkladom pre výskum osobností, ako aj veľkosti jednotlivých misií.

Monografia Moniky Bizoňovej je silným momentom v spracovávaní dejín Spoločnosti Ježišovej na Spiši. Ako sama v úvode konštatuje, jej práca túto problematiku nevyčerpáva, ale my jedným dychom dodávame, že je istotne cenným prínosom do diskusie k problematike. Predsa spracovaním, ako aj spôsobom podania ide o viac ako inšpiratívne dielo, ktoré vypovedá nie len o rekatolizačnej činnosti, ale i o problémoch, ktoré ju sprevádzali.

Vavrínek Žeňuch

Autori čísla:

doc. PaedDr. Patrik DERFIŇÁK, PhD.

doc. PhDr. Libuša Franková, CSc.

doc. PaedDr. Pavel Hronček, PhD.

Dr. h. c. prof. PhDr. Peter KÓNYA, PhD.

Mgr. Lucia Šteflová, PhD.

Mgr. Alena Tabaková, PhD.

doc. Dr. Ildikó Zsoldos

Recenzenti čísla:

doc. Mgr. Ján ADAM, PhD.

doc. PhDr. Miloslava BODNÁROVÁ, CSc.

doc. PaedDr. Patrik DERFIŇÁK, PhD.

doc. PhDr. Martin JAVOR, PhD.

PhDr. Peter KOVAL, PhD.

Dr. h. c. prof. PhDr. Peter KÓNYA, PhD.

Mgr. Annamária KÓNYOVÁ, PhD.

Dr. h. c., prof. Ing. Pavol Rybár, PhD.

Informácia pre autorov

AHP uverejňuje príspevky z histórie a príbuzných vedných odborov. Sústreďuje sa najmä na publikovanie najnovších výsledkov vedeckého výskumu bádateľov zo Slovenska i zo zahraničia. AHP uverejňuje príspevky v slovenskom, českom alebo niektorom svetovom jazyku.

AHP uverejňuje najmä vedecké štúdie a odborné články, ďalej polemiky, materiály, dokumenty, recenzie, anotácie, glosy z histórie a príbuzných vedných odborov a správy, týkajúce sa vedeckého a spoločenského života.

AHP vychádza dvakrát ročne. Uzávierka prvého čísla je vždy k 15. marcu a druhého čísla

vždy k 15. septembru príslušného kalendárneho roka.

Vedecké štúdie a odborné články posudzujú dvaja nezávislí recenzenti, ktorých určí redakčná rada a ktorých posudok je podkladom pre rozhodovanie redakčnej rady o zaradení príspevku do AHP. O zaradení ostatných príspevkov rozhoduje redakčná rada na návrh predsedu redakčnej rady.

Za obsah jednotlivých príspevkov zodpovedajú ich autori. AHP uverejňuje aj príspevky a názory, ktoré nemusia byť v súlade s mienkou všetkých členov redakčnej rady. Nevyžiadané príspevky nevraciam.

Prosíme autorov, aby dodržiavali nasledovné spôsoby popisu dokumentov:

1. Knihy / Monografie. Prvky popisu:

Autor. Názov : *podnázov (nepovinný)*. Poradie vydania. Miesto vydania : Vydavateľ, rok vydania. Rozsah strán.

Ak sú traja autori oddeľujú sa pomlčkou. Ak je viac autorov ako traja uvedie sa prvý autor a skratka a kol. alebo et al. ak je to zahraničné dielo. Prvé vydanie sa v citačnom popise nemusí uvádzať.

Príklad:

TIMKO, J. – SIEKEL, P. – TURŇA, J. *História nášho rodu*. Bratislava : Veda, 2004. 104 s.

2. Článok v časopise Prvky popisu:

Autor. Názov. In *Názov zdrojového dokumentu (noviny, časopisy)*. ISSN, rok, ročník, číslo zväzku, Rozsah strán (strana od – do).

Príklad:

STEINEROVÁ, J. Princípy formovania vzdelania v informačnej vede. In *Pedagogická revue*. ISSN 1335-1982, 2000, roč. 2, č. 3, s. 8 – 16.

3. Článok zo zborníka a monografie.

Prvky popisu: Autor. Názov článku. In *Názov zborníka*. Zostavovateľ. Miesto vydania : Vydavateľ, rok vydania, Rozsah strán (strana od – do).

Príklad:

ZEMÁNEK, P. The machines for "green works" in vineyards and their economical evaluation. In *9th International Conference : proceedings. Vol. 2. Fruit Growing and viticulture*. Pavel Zedníček. Lednice : Mendel

University of Agriculture and Forestry, 2001, p. 262 – 268.

4. Elektronické dokumenty – monografie.

Prvky popisu: Autor. Názov [Druh nosiča]. Vydanie. Miesto vydania : Vydavateľ, dátum vydania. Dátum aktualizácie. [Dátum citovania]. Dostupnosť a prístup.

Príklad:

SPEIGHT, J. G. *Lange's Handbook of Chemistry* [online]. London : McGraw-Hill, 2005. 1572 p. [cit. 2009.06.10.] Dostupné na internete: <http://www.knovel.com/web/portal/basic_search/display?_EXT_

5. Príklad na heslo zo slovníka (Encyklopédie)

Slovenský biografický slovník. II. zväzok E-J. Zodp. red. Š. Valentovič. Martin : Matica slovenská, 1987. Heslo Krajňák Michal, s. 228 – 229.

6. Odkaz na archívny dokument. Prvky popisu:

Archív (zaužívaná skratka), názov fondu, signatúra (príp. inventárne číslo, krabica, č. mikrofilmu a pod.), špecifikácia dokumentu

Príklad:

SNA Bratislava, Národný súd, II. A 880-881, osobný spis G. Fritza. BArch Berlin, R 70 Slowakei / 216, správa z 15. decembra 1940. AACass Košice, Apoštolská administratúra Prešov, č. 3406/1939, list K. Körper Cárskemu z 29. 9. 1939.